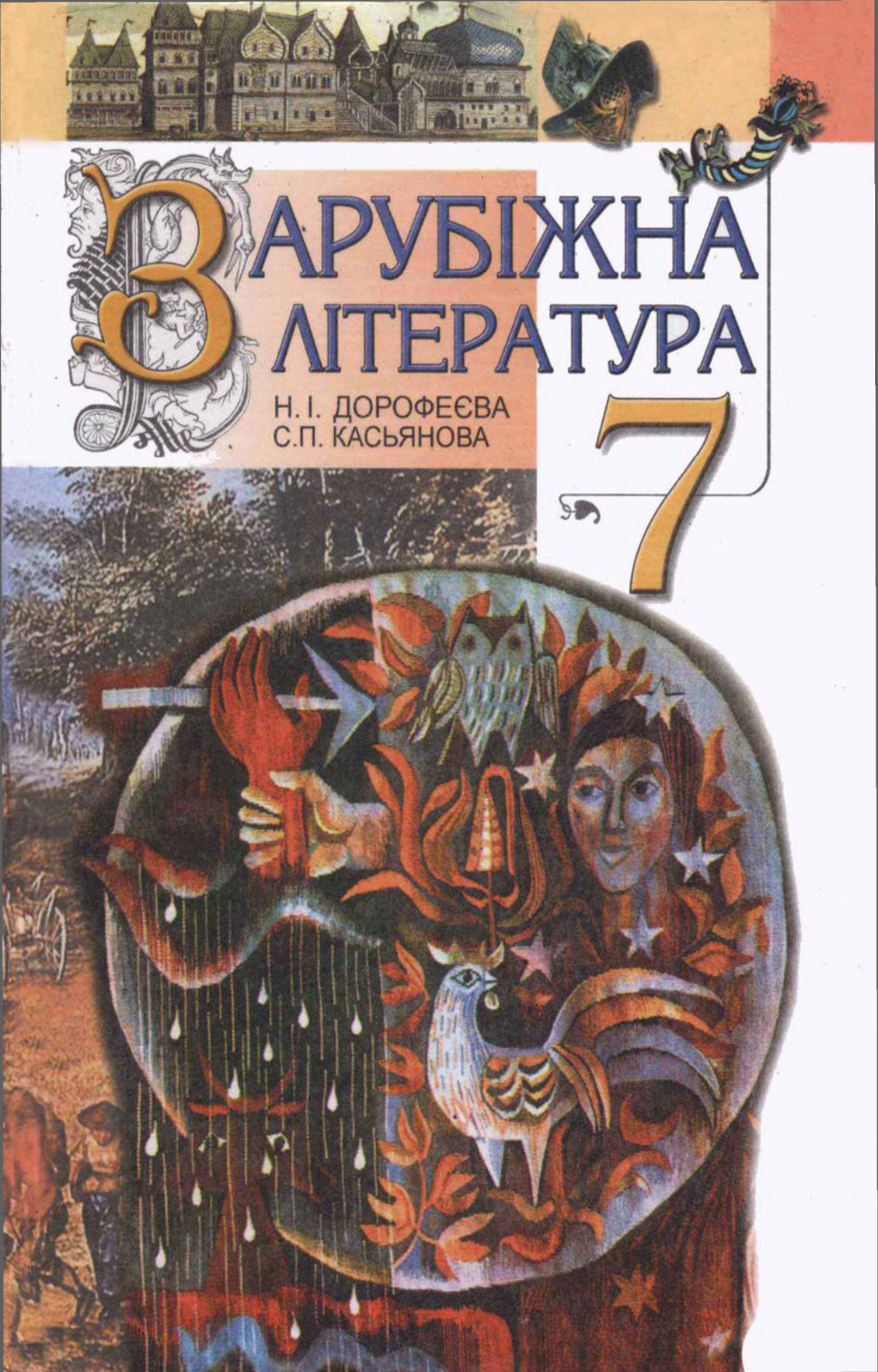

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

Н. І. ДОРОФЕЄВА
С.П. КАСЬЯНОВА

7

ББК 83.3(О) я 721
Д 69

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
(рішення колегії від 12.04.2007 р. № 5/1–19)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.

Дорофеєва Н.І., Касьянова С. П.

Д 69 Зарубіжна література: Підручник для 7 кл. середніх загальноосвітніх закладів. — К.: Вежа, 2007. — 304 с.: іл.

ISBN 966-7091-52-X.

Навчальне видання

***ДОРОФЕЄВА** Неллі Іванівна*
***КАСЬЯНОВА** Світлана Петрівна*

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Редактори *Г. В. Брезницька, А. О. Литвиненко*
Художнє оформлення *В. Б. Лопарєв, С. В. Лопарєв*
Художній редактор *В. Б. Лопарєв*
Технічний редактор *І. Є. Гнатюк*
Комп'ютерна верстка *А. О. Литвиненко*

Підписано до друку 15.05.2007. Формат 70x100 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура шкільна. Друк офсетний. Умов. друк. арк. 24,7. Обл.-вид. арк. 19,56. Наклад 185 100 пр. Вид. № 85.

© «Вежа», 2007
© Н. І. Дорофеєва, С. П. Касьянова, 2007
© В. Б. Лопарєв, С. В. Лопарєв. Художнє оформлення, 2007

ISBN 966-7091-52-X

ЗМІСТ

РОЛЬ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ФОРМУВАННІ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ЛЮДИНИ / 7

ГЕРОЇЧНІ ПІСНІ ТА БАЛАДИ У СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ */ 11*

- **Давньоруські билини про Іллю Муромця** */ 14*

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ */ 16*

ПРО ІЛЛЮ МУРОМЦЯ ТА СОЛОВІЯ */ 18*

Пам'ятка № 1. **Як вести обговорення літературного твору** */ 24*

- **Фольклорні балади про Робіна Гуда** */ 25*

ЯК РОБІН ГУД СТАВ РОЗБІЙНИКОМ */ 26*

- **Сербська народна балада** */ 39*

СМЕРТЬ МАТЕРІ ЮГОВИЧІВ */ 40*

Пам'ятка № 2. **Як підготуватися до виразного читання художнього твору** */ 43*

Франсуа ВІЙОН */ 44*

БАЛАДА ПРИКМЕТ */ 46*

Фрідріх ШИЛЛЕР */ 48*

РУКАВИЧКА */ 49*

Пам'ятка № 3. **Як порівнювати текст оригіналу літературного твору з його перекладом** */ 51*

Йоганн Вольфганг ҐЕТЕ */ 52*

ВІЛЬШАНИЙ КОРОЛЬ */ 53*
ВІЛЬШАНИЙ ЦАР */ 54*

ЛІСОВИЙ ЦАР */ 55*

ERLKÖNIG */ 56*

Олександр Сергійович ПУШКІН */ 58*

ПІСНЯ ПРО ВІЩОГО ОЛЕГА */ 59*
ПЕСНЬ О ВЕЩЕМ ОЛЕГЕ *(Уривок)* */ 63*

Роберт Льюїс СТІВЕНСОН */ 65*

ВЕРЕСОВИЙ ТРУНОК */ 66*
HEATHER ALE *(Уривок)* */ 69*

Адам МІЦКЕВИЧ */ 71*

АЛЬПУХАРА *(балада з поеми «Конрад Валленрод»)* */ 73*

Пам'ятка № 4. **Як написати відгук на прочитаний літературний твір** */ 76*

ГЕРОЇЧНЕ МИНУЛЕ В ЛІТЕРАТУРІ */ 77*

Вальтер СКОТТ */ 80*

Роман про англійське середньовіччя */ 81*

АЙВЕНГО *(Уривки)* */ 83*

Пам'ятка № 5. **Як підготувати порівняльну характеристику літературних героїв** */ 110*

УКРАЇНА ТА ЇЇ ІСТОРІЯ В ЛІТЕРАТУРІ */ 111*

Микола Васильович ГОГОЛЬ */ 114*

ТАРАС БУЛЬБА *(Скорочено)* */ 116*

Райнер Марія РІЛЬКЕ / 144

ПІСНЯ ПРО ПРАВДУ *(Скорочено)* / 146

Пам'ятка № 6. **Як написати твір-роздум** / 152

ПРИГОДИ ТА ФАНТАСТИКА / 153

Джонатан СВІФТ / 157

МАНДРИ ЛЕМЮЕЛЯ ГУЛЛІВЕРА *(Уривки)* / 159

Сатира в романі Джонатана Свіфта «Мандри Гуллівера» / 178

Артур Конан ДОЙЛ / 181

СОБАКА БАСКЕРВІЛІВ *(Скорочено)* / 184

КРАСА ЧИСТИХ ЛЮДСЬКИХ ВЗАЄМИН / 221

О. ГЕНРІ / 223

ОСТАННІЙ ЛИСТОК / 225

Джеймс ОЛДРІДЖ / 232

ОСТАННІЙ ДЮЙМ *(Скорочено)* / 233

ЛІТЕРАТУРА ПРОТИ ВІЙНИ / 249

Олександр Трифонович ТВАРДОВСЬКИЙ / 251

Я ПОЛІГ БІЛЯ РЖЕВА / 254

Я УБИТ ПОДО РЖЕВОМ / 256

«НА КАРБ НЕ СТАВТЕ ДОТЕПЕР МЕНІ...» / 257

«Я ЗНАЮ, НИКАКОЙ МОЕЙ ВИНЫ...» / 257

Генріх БЕЛЛЬ / 258

«ПОДОРОЖНІЙ, КОЛИ ТИ ПРИЙДЕШ У СПА...» / 260

Михайло Олександрович ШОЛОХОВ / 268

ДОЛЯ ЛЮДИНИ *(Скорочено)* / 270

МИСТЕЦТВО БУТИ ЛЮДИНОЮ / *287*

Джозеф Редьярд КІПЛІНГ / *289*

ЯКЩО / *291*

СИНОВІ / *292*

IF *(Уривок)* / *292*

Підсумок та узагальнення вивченого за рік / *294*

Словник літературознавчих термінів / *298*

Література для додаткового читання / *304*

РОЛЬ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ФОРМУВАННІ ЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ ЛЮДИНИ

Кожна книга —
це заклик до змін.
Г. Веллс

Художня література як мистецтво слова відкриває перед читачами дивовижний світ, сповнений різноманітними картинами людського існування від давнини до сьогодення. Це надає можливість пізнавати сутність людей, їхні уявлення про навколишній світ і про себе, отримувати цікаві відомості про давні події та героїв різних часів і народів, про їхні мрії та історію формування життєвих цінностей. Читання літературних творів має бути осмисленим. Важливо розуміти позицію автора щодо зображених ним картин життя, з'ясувати, якими є мотиви вчинків персонажів і причини суперечностей між ними та їхніми інтересами, за що вони борються, які ідеали захищають і які життєві цінності відстоюють. Письменники як майстри художнього слова намагаються так відтворити всю багатогранність життя, різноманітність людських характерів і безліч подій, щоб це постало в уяві читачів у вигляді живих картин і викликало в них відповідні почуття і переживання. У цьому полягає високий виховний потенціал художньої літератури.

Читаючи різні твори, людина не лише уявляє собі зовнішність і характери персонажів, а й занурюється в їхні думки і почуття, емоційно переживає те, що з ними відбувається. Симпатії читачів завжди на боці благородних, мужніх і чесних героїв, у яких вони вчаться сміливості, людяності, наполегливості в досягненні мети, готовності захищати ідеали добра і справедливості. І навпаки, ниці вчинки, підступність, жорстокість персонажів, які завдають багато зла іншим людям, завжди викликають обурення і засуджуються як таке, чого не повинно бути в людському житті.

Життєві цінності мають загальнолюдський характер, оскільки формування їх відбувалося на основі довготривалого досвіду всього людства у визначенні найголовніших людських ідеалів і чеснот. Уже в прадавні часи у фольклорних сказаннях і легендах відбилися уявлення про найкращі людські риси, якими народ наділяв улюблених героїв. Мислителі Стародавньої Греції найважливішою цінністю проголосили людину.

Дивних багато в світі див,
Найдивніше з них — людина.

Таку думку висловив в одній із своїх трагедій давньогрецький поет Софокл. Давні греки визначили також сукупність чеснот ідеальної людини і найголовнішими серед них назвали мудрість, мужність, чесність, поміркованість, прагнення бути корисними для держави.

У попередніх класах ви вивчали фольклорні й літературні твори про зіткнення добра і зла в людському житті, про різних людей, наділених як позитивними, так і негативними рисами. Читаючи й аналізуючи твори

Чарлза Діккенса, Джека Лондона, Роберта Стівенсона, Антуана де Сент-Екзюпері, ви звертали увагу на те, як ці письменники уславили силу духу мужньої людини, здатної витримувати складні життєві випробування і цим ще більше гартувати свій характер, і засудили зрадливість, підступність, жорстокість у ставленні до інших.

У сьомому класі триватиме ваше знайомство з фольклорними і літературними творами, які допоможуть вам зорієнтуватись у визначенні життєвих цінностей, що домінували в різні епохи і пов'язані зі складними історичними подіями відстоювання своєї національної незалежності, боротьби з несправедливістю і будь-якими проявами зла в людських взаєминах. Ви розглянете давньоруські билини про воїна-богатиря Іллю Муромця; англійські народні балади про шляхетного розбійника Робіна Гуда, захисника простого люду; кілька літературних балад, написаних видатними поетами різних країн, які звернулися до героїчного минулого й уславили мужність і нескореність перед ворогом захисників рідної землі.

Ви вивчатимете також прозові твори різних жанрів: романи, повісті, новели й оповідання. Перед вами постануть і благородний лицар честі Айвенго з історичного роману Вальтера Скотта, і мужній запорізький козак Тарас Бульба, головний герой повісті Миколи Гоголя, і всесвітньо відомий детектив-мислитель Шерлок Холмс з повісті Артура Конана Дойла «Собака Баскервілів» та інші герої.

Новела О. Генрі «Останній листок» та оповідання Джеймса Олдріджа «Останній дюйм», вміщені в розділі «Краса чистих людських взаємин», вчать бути людяними, любити ближнього, долати і життєві негаразди, і перепони, що розділяють людей.

У розділі «Література проти війни» представлено твори російських авторів Олександра Твардовського і Михайла Шолохова та німецького письменника Генріха Белля, пройняті антивоєнним пафосом й поетизацією подвигу простих солдатів, які ціною власного життя принесли перемогу над фашистськими загарбниками і свободу народам Європи.

Уславленню сильної особистості, здатної за будь-яких обставин залишатися Людиною і постійно робити добрі справи, присвячено останній розділ підручника — «Мистецтво бути людиною», який можна сприйняти як заповіт англійського письменника Редьярда Кіплінга, звернений до кожного з вас.

У підручнику прозові твори подаються у скороченому вигляді або окремими уривками, що висвітлюють найважливіші події в їх змісті, допомагають зрозуміти характери та вчинки персонажів. Однак це не означає, що можна обмежитися читанням лише наведених фрагментів. Вивчення кожного літературного твору варто розпочинати з читання його повного тексту.

Краще й глибше сприймати різні літературні твори, їх зміст і художню специфіку вам допоможуть коментарі до них, тлумачення літературознавчих термінів, спеціальні статті про жанрову та художню своєрідність окремих творів. Наведено коментарі різних видів: як внутрішньотекстові примітки — пояснення вставлено в текст і взято в дужки; як виноски (із «зірочками») — пояснення наприкінці сторінки згаданих автором імен, географічних назв, історичних подій; як спеціальна рубрика

«Лексичний коментар до тексту» з тлумаченням слів і виразів (із цифрами), вжитих у творі.

Кожний розділ підручника починається зі вступної статті про специфіку вміщених до нього творів і про літературні поняття, які потрібно знати для аналізу цих творів.

Осмисленню прочитаного твору сприятимуть запитання і завдання для його аналізу та обговорення, бо аналіз — це шлях від безпосередніх читацьких вражень до усвідомлення позиції автора, того, якою є його оцінка зображених у творі подій і персонажів, які використано засоби художньої виразності. Наприкінці кожного розділу вміщено запитання і завдання для узагальнення та підсумку і теми творчих робіт.

У підготовці до уроків зарубіжної літератури і виконанні завдань різного характеру вам допоможуть пам'ятки з рекомендаціями: як вести обговорення літературного твору; як підготуватися до виразного читання художнього твору; як порівнювати текст оригіналу з його перекладом; як скласти порівняльну характеристику літературних героїв; як написати твір-роздум з означеної проблеми або відгук на прочитаний твір.

Однією із специфічних ознак зарубіжної літератури є те, що це література перекладна. Ви вже знайомі з такими термінами, як *оригінал* і *переклад*, а тепер важливо звернутися до такого поняття, як художній переклад.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Художній переклад — різновид літературної творчості, внаслідок якої твір, що існує в одній мові, «виникає» в іншій, не втрачаючи своїх змістових і художніх особливостей.

Щоб передати текст оригіналу іншою мовою, перекладач повинен володіти різноманітними знаннями і, насамперед, обома мовами — мовою першоджерела і тією, якою здійснюється переклад. Перекладачеві потрібно також знати історію і культуру народу, якому належить твір, володіти інформацією про умови його написання, подбати про збереження змісту й форми оригіналу.

Особливої майстерності потребує переклад поезії, і така справа під силу лише тим, хто наділений поетичним талантом. Вам надається можливість спробувати визначити, наскільки близько до тексту оригіналу складено їх віршовані переклади. Для цього, крім перекладів, наводяться кілька оригінальних текстів літературних балад і віршів, написаних поетами Англії, Німеччини і Росії.

Вагомий внесок у створення антології світової літератури українською мовою зробили поети Іван Франко, Леся Українка, Максим Рильський, Микола Бажан, Андрій Малишко та перекладачі-професіонали Микола Лукаш, Григорій Кочур, Дмитро Паламарчук і багато інших майстрів художнього перекладу. Однією з важливих рис таланту перекладача Максим Рильський вважав його здатність вживатися в іншомовну

стихію, а отже, у світ психології, літературних традицій, індивідуальної манери митця, твори якого перекладаються.

Завдяки перекладачам українські читачі поринають у світ зарубіжної літератури; нам надано можливість мандрувати різними епохами, сприймати ті життєві цінності, які закарбувалися в досвіді і свідомості різних народів. Максим Рильський про можливість такого вибору писав:

Епоху, де б душею відпочити,
З нас кожен має право вибирати,
Найдемо тут до вибору багато
Народів, царств, людей, століть.

При вивченні творів зарубіжних авторів ви дізнаєтесь, що визнавалось у різні часи за найголовніше в людському житті, що найбільше цінувалося. Ви зможете поміркувати над змістом творів, їх художньою своєрідністю, поділитися своїми враженнями від сприйняття зображених у творах героїв, їхніх вчинків і поведінки у складних ситуаціях, визначитися з власною позицією у виборі для себе найголовніших життєвих цінностей. Усі зібрані у підручнику художні тексти, додаткові матеріали, запитання і завдання саме і спонукають співвідносити почуття і вчинки літературних героїв зі своїм внутрішнім світом, замислюватись над власним життям й обирати для себе гідні життєві ідеали.

Отож, успіхів вам у вивченні зарубіжної літератури, формуванні власних творчих здібностей й вдумливому осягненні загальнолюдських життєвих цінностей!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що відкриває перед читачами світова художня література?
2. У чому полягає своєрідність художньої літератури як мистецтва слова?
3. Які життєві цінності уславлюються у фольклорних і літературних творах різних країн?
4. Які твори художньої літератури справили на вас найбільше враження? Які герої запам'ятались? Розкажіть про них.
5. Поміркуйте над висловом відомого англійського письменника Герберта Веллса (1866–1946), вміщеним як епіграф до вступної статті, і поясніть, як ви зрозуміли ці слова.
6. Чому при вивченні зарубіжної літератури слід звертати увагу на коментарі до художніх творів?
7. Що таке художній переклад?
8. Назвіть українських майстрів художнього перекладу. Пригадайте, у чиєму перекладі ви в минулому році вивчали байки Езопа і Лафонтена, вірш Шандора Петефі.
9. Яку роль відіграє художня література в моральному вдосконаленні людини? Спираючись на вивчене в попередніх класах, назвіть твори, героїв яких можна вважати взірцем для наслідування при виборі життєвих цінностей.
10. Складіть усний твір на одну з тем:
«Художня література в моєму житті»;
«Мої улюблені літературні герої»;
«Що я найбільше ціную в людях».

Н. І. ДОРОФЕЄВА
С. П. КАСЬЯНОВА

Героїчні пісні та балади у світовій літературі

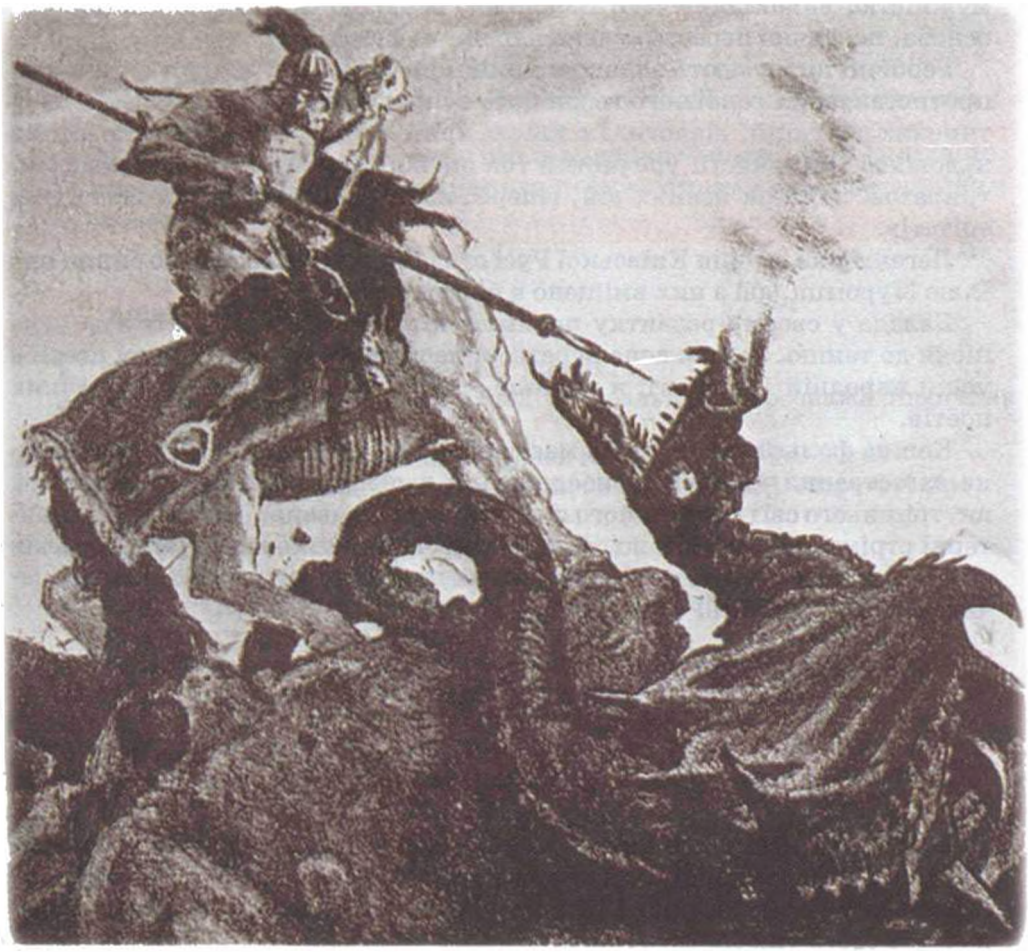

Вивчення зарубіжної літератури в сьомому класі розпочинається з фольклорних творів, в яких оспівуються велич героїчного минулого різних народів, їх завзятість у прагненні відстояти свободу і справедливість. Ці твори різні за походженням і змістом, за формою викладу і жанрами. В усній народній творчості набули поширення героїчні пісні й балади, в яких втілено уявлення та мрії народу про тих, хто звільнить рідну землю від чужоземної навали, захистить від зла і кривди.

Центральним персонажем героїчних сказань і пісень усіх народів є воїн-богатир, наділений надзвичайними якостями: небувалою силою, мужністю, винахідливістю. Важливою ознакою цих творів є історична основа, поетично переосмислена народною фантазією.

Героїчні пісні мають однакові принципи побудови: зачини і кінцівки, протиставлення головного героя його супротивникові, розгорнуті описи типових ситуацій, діалоги. Їм також притаманна стійка система засобів художньої виразності: урочистий тон оповіді про героя та його подвиги, триразові повтори певних дій, гіперболізація, використання постійних епітетів.

Легендарна історія Київської Русі стала сюжетною основою билин про Іллю Муромця; дві з них вміщено в цьому розділі.

Балада у своєму розвитку пройшла кілька етапів; спочатку це була пісня до танцю, згодом вона перетворилася на жанр ліро-епічної поезії в усній народній творчості, а пізніше — у творчості багатьох визначних поетів.

Кожна **фольклорна балада** має своєрідний сюжет, у якому драматичне загострення конфлікту поєднується з психологічним зображенням внутрішнього світу героя, його почуттів і переживань. Для балади характерні стрімкий розвиток подій, постійне чергування діалогу персонажів та їхніх дій, зосередження уваги на тих моментах розповіді, які є визначальними в розумінні зображених ситуацій.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Фольклорна балада — ліро-епічний жанр усної народної творчості з динамічним сюжетом, з трагічною, часто фантастичною розв'язкою.

Втіленням мрії англійського народу про захисника від несправедливості стали фольклорні балади про Робіна Гуда; з однією з них ви ознайомитесь у цьому розділі і дізнаєтесь, якими рисами характеру народ наділив свого улюбленого героя.

Читаючи й аналізуючи сербську народну баладу «Смерть матері Юговичів», ви зрозумієте, якими є специфічні ознаки цієї епічної пісні, які своєрідні засоби художньої виразності використано в ній.

Фольклорні героїчні пісні та балади стали невичерпним джерелом натхнення для поетів, які створили **літературні балади** різноманітної тематики та високої художньої досконалості. У XV столітті Франсуа Війон заклав основи літературного жанру балади.

Як жанр ліро-епічної поезії літературна балада розвинулась у XIX столітті і посіла значне місце у творчості видатних поетів різних країн світу. Кожний із них створив свій, самобутній різновид балади, порушивши складні проблеми людського життя.

Такі поети, як Фрідріх Шиллер, Йоганн Вольфганг Ґете, Олександр Пушкін, Роберт Льюїс Стівенсон, Адам Міцкевич, написали балади, які різняться за тематикою і змістом, мають різне підґрунтя, але спільним у них є наявність специфічних ознак цього ліро-епічного жанру: зображуються драматичні події, різні персонажі та їхні вчинки, твір має трагічний фінал, часто завершується смертю героя. З літературними баладами ви також ознайомитесь у цьому розділі й зможете порівняти деякі переклади з текстами оригіналів.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Літературна балада — це жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового змісту з драматичним сюжетом.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що оспівував народ у героїчних піснях?
2. Якими якостями наділяв народ центрального персонажа героїчних пісень?
3. Назвіть характерні ознаки побудови героїчних пісень.
4. Які засоби художньої виразності притаманні усній творчості про героїчне минуле різних народів?
5. Дайте визначення фольклорної балади.
6. Що характерно для фольклорної балади?
7. Що таке літературна балада? Чим фольклорна балада відрізняється від літературної?
8. Розкажіть, як виник жанр балади у світовій літературі.
9. Що надихало поетів на створення літературних балад?
10. Назвіть прізвища поетів — авторів відомих літературних балад.

ДАВНЬОРУСЬКІ БИЛИНИ ПРО ІЛЛЮ МУРОМЦЯ

Що святу Русь могутні
богатирі бережуть.
З народної билини

У східних слов'ян, як і в інших народів, існувала багата усна народна творчість: легенди, перекази, обрядові, ліричні та епічні пісні. Становлення їхньої державності, самобутня історія Київської Русі, постать князя Володимира Великого, постійна боротьба з кочовими племенами печенігів і половців, які нападали на Русь і змушували русичів завжди бути готовими боронитися від ворогів, — усі ці події знайшли своєрідне відображення у такому фольклорному жанрі, як билини. Традиційними були ще такі його назви: «старини», «билеві пісні», «богатирський епос».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Билини — це фольклорні епічні пісні історико-героїчного та соціально-побутового змісту про воїнів-богатирів, героїв та їхні подвиги.

Народ у билинах оспівував героїчні діяння захисників рідної землі, спираючись на традиції казково-міфологічних сказань і вдаючись до невірогідних вигадок: Добриня поборов вогняного змія, Ілля Муромець полонив страхітливого Солов'я-розбійника. У такий спосіб у народній уяві відбивалася реальна боротьба героїв з різними ворогами.

Билини створювалися протягом IX–XIV століть. Згодом їх поділили на окремі цикли, найбільш відомими з яких є київський, чернігівський і новгородський. Героями київських і чернігівських билин виступають богатирі Ілля Муромець, Добриня, Альоша Попович, боярин Ставр. Ці билини відображають боротьбу народу з ворогами, тому їх називають героїчними. Билини про Микулу Селяниновича є соціально-побутовими, бо в них йдеться про внутрішні конфлікти, а не про подвиги героїв-богатирів. Героями новгородського циклу є Василь Буслаєв, Садко та ін.

Найпопулярнішим з-поміж билинних героїв був Ілля Муромець — узагальнений образ героя-патріота і захисника рідної землі. Билин про цього богатиря існує багато, але створювалися вони не в біографічній послідовності. Спочатку народ оспівував подвиги Іллі Муромця, і лише згодом, коли утвердилася його слава, було створено билини про те, звідки він родом, про події з його життя, що передували подвигам. І в усіх билинах про Ілля Муромця висловлюється захоплення його мудрістю, могутністю, безкорисливістю й особливо тим, що він завжди керується лише народними інтересами. Богатир, наділений такими рисами характеру, став для народу ідеалом, справжнім героєм, гідним наслідування.

Билинам притаманна особлива художня стуктура. У центрі епічної розповіді завжди — богатир та його грандіозний подвиг. Однак спочатку

використовується прийом «попередньої недооцінки героя» і зображення «загрозливої переваги супротивника», проте зіткнення їх завжди закінчується перемогою героя. У билинах часто вживаються повтори, які перемежовуються з повільним викладом подій, коли увага слухачів зосереджується на окремих подробицях, що слугують ідеалізації героя та його вчинків. До характерних засобів художньої виразності, використаних у билинах, слід віднести також постійні епітети, гіперболи, порівняння тощо. Особливості билинного жанру позначилися на побудові і виконанні цих епічних пісень. Сюжет билин завжди розгортається повільно. Часто билини розпочинаються заспівом, який хоч і не пов'язаний зі змістом, але налаштовує слухачів на відповідне емоційне сприймання. Після заспіву йде зачин, тобто власне початок пісні, потім — основна частина, в якій розповідається про події із життя героїв та про їхні вчинки. І завершується билина, як правило, своєрідною кінцівкою.

У давнину билини виконувалися співцями-оповідачами в музичному супроводі гри на гуслях, у речитативно-декламаційній формі. Тому в билинах рядки віршів завжди мають однакову кількість наголосів, хоча кількість складів у них може бути різна. Як правило, перший наголос падає на третій склад від початку, а останній — на третій від кінця. Наголоси в середині рядків вільні. Таким чином билинний вірш наближений до ритмізованої прози. Заради збереження відповідної ритмомелодики у билинах допускалися під час виконання розтягування окремих слів і переміщення наголосів.

Билини не мають авторів, бо їхнім творцем є народ. Пізніше вони були записані від виконавців і надруковані вперше на початку XIX століття. З появою інтересу до цього фольклорного жанру билини стали джерелом для літературних переробок і наслідувань. Визначні художники створили картини на билинні сюжети, намалювали до билин яскраві ілюстрації. Усім відомі твори В. Васнецова, І. Рєпіна, Є. Кибрика та ін. Красу наспівів билин високо цінували композитори М. Мусоргський, О. Бородін, М. Римський-Корсаков та ін., використовували їх у своїх операх та інших музичних творах.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що було характерним для героїчного епосу Стародавньої Русі?
2. Яку назву дістали епічні пісні? Наведіть їх визначення.
3. Якими були традиційні народні назви билин?
4. Назвіть характерні ознаки билин. Як вони виконувались?
5. На які цикли поділяються билини? Назвіть героїв-богатирів, які оспівувались у кожному циклі.
6. Чому найпопулярнішим серед героїв-богатирів став Ілля Муромець? Якими рисами характеру наділено його в билинах?
7. Які художні засоби використано в билинах для зображення сміливості, патріотизму богатиря Іллі Муромця?
8. Коли народ складав билини і з якою метою?
9. Що спільного, на вашу думку, між билиною і казкою? Що відмінного?
10. Які жанри українського фольклору прийшли на зміну билинному епосу?

ІЛЛЯ МУРОМЕЦЬ

А хто б нам сказав про старовину,
Про старовину, про бувальщину,
Про того хоча б Іллю Муромця?

У славетному місті Муромі,
У селі було Карачаровім
Жив собі Іван Тимофійович,
Хлібороб, а з ним син укоханий,
Ілля Муромець, син Іванович.
Сидів сидячки Ілля Муромець,
Ілля Муромець, хліборобський син,
Сидів сидячки рівно тридцять літ.
Раз пішов Іван Тимофійович,
Його батечко, із матусею
Поробитися по-селянському.
Аж два старчики йдуть, мандруючи,
Під віконечко засувчастеє.
Кажуть старчики отакі слова:
«Гей же ти єси, Іллє Муромцю,
Іллє Муромцю, хліборобенко!
Відчиняй настіж нам ворітечка,
Привітай калік[1] в себе в домові,
Принеси чого нам напитися!»
Держить відповідь Ілля Муромець:
«Гей же, старчики ви мандровані!
Рад би вас вітать в себе в домові,
Принести чого вам напитися,
Та не здужаю відчинить воріт,
Сиджу сидячки рівно тридцять літ,
Ані рук, ні ніг не порушую!»
Кажуть старчики знов мандровані:
«Стань на ніженьки на швидкі, Іллє,
Відчиняй настіж ті ворітечка,
Привітай калік[1] в себе в домові!»
Став на ніженьки на швидкі Ілля,
Відчиняв настіж він ворітечка
І вітав калік в себе в домові.
От мандровані ввійшли старчики,
Вони хрест кладуть по-письменному,
Віддають поклін по-ученому,
Чарку питтячка ллють медового
І частують ним Іллю Муромця.
Хильнув питтячка він медового —

Є. Кибрик. Ілюстрація до билини «Ілля Муромець»

Горить полум'ям серце в витязя,
Біле тіло все наче піт пройняв!
Кажуть старчики отакі слова:
«Що прочув єси ти в собі, Іллє?»
Чолом бив Ілля, поздоровкався:
«Чую силоньку неабияку».
Кажуть старчики тут мандровані:
«Будеш ти, Іллє, славним витязем,
Смерть тобі в бою не написана:
Сміло бийсь, воюйсь, богатир лихий,
А чи шибеник який трапиться;
Не виходь лише зачіпатися
З Святогором: це богатир такий,
Що й землі невміць його вдержати;
Богатир Самсон — з ним не зводься теж,
Бо сім ангельських на нім волосів;
Не борись із родом Микуловим,
Бо коха його земля-матінка;
На Вольгу не йди на Всеславича:
Не потугою прибере тебе —
Мудрі хитрощі в його знайдуться.
Добувай коня богатирського:
Вийди в поленько — чисте, просторе,
Купи кращого там жеребчика
Та постав його на три місяці,
В стайні сип пшона біло-ярого;
А мине доба — тих три місяці, —
В сад жеребчика води три ночі,
У трьох росах аж його викачай;
Підведи до тину високого:
Як жеребчик твій через тин почне
Переплигувать і туди, й назад,
Куди тільки хоч — скрізь на нім гасай,
А носити він тебе здужає».
Тут з-перед очей зникли старчики,
От пішов Ілля поробитися
З батьком, з матір'ю по-селянському:
Треба чистить ліс від недопалків;
Він дуби-кряжі повирубував,
В річку чисто всі повивалював
Та й додомоньку повертається.
Батько з матір'ю від міцного сну
Встали, глянули — полякалися:
«Що за чудо се тут подіялось?
Хто б оце зробив нам роботоньку?»

Бачуть — все без них вже управлено,
Йдуть додомоньку та дивуються.
Повернулися, а по хаті там
Походжає скрізь Ілля Муромець.
Запиталися: як він видужав?
Розповів Ілля все батькам тоді...

Переклад Павла Грабовського

ПРО ІЛЛЮ МУРОМЦЯ ТА СОЛОВІЯ

М. Піков. Ілюстрація до билини

Гей, у славному та у городі у Муромлі,
Та у тому селі та Карачарові
Гей, то не старий дуб к землі нагинається,
Ой то добрий молодець Ілля Муромець
Батьку-матері уклоняється:
«Благослови, батьку та матер рідна,
У славний город Київ з'їздити,
Сонечку стольнокиївському
Князю Володимиру служити,
Віри християнської та боронити!»
Сам на доброго коня сідав,
У чисте поле виїжджав,
Озера-річки перепливав,
Ліс ламав,
Під город, під Чернігів під'їжджав.
Під городом, під Черніговом,
Не ворон чорний небо укриває,
Не туман налягає,
Стоїть сила силенная,
Днем від куряви сонця красного,
Ніччю місяця ясного
Не видати.
Стоять три царевичі,
Мурзи погані, татарове,
З коршем[2] сили до сорока тисяч,
Хочуть город Чернігів узяти,
Всіх упень рубати,
Церкви Божії скидом пускати[3].
Тоді ж то старий козак
Ілля Муромець добре дбав,
Меча в руки брав,
Почав він гуляти,
Поганих мурзів-татарів наїжджати:

Куди їде —
Туди вулиця,
Куди верне —
Туди провулок.
Не стільки сам бив,
Скільки конем топтав,
Ні один мурза, ні татарин
Не міг втекти і спастися.
Трьох царевичів живими вціймав,
Словами промовляв:
«Ей ви, царевичі та царенята,
Чи мені вас у полон брати,
Чи мені вам буйні голови з пліч зняти?
А то краще їдьте в свої царства
Та по всьому світу розкажіть,
Що свята Русь не пуста стоїть,
Що святу Русь могутні богатирі бережуть».
Тут відкриваються ворота
У Чернігів-город,
Виходять чернігівці,
Низько вклоняються,
До козака Іллі Муромця
Словами промовляють:
«Живи то у нашому городі Чернігові воєводою[1],
Суди суди всі по-правильному,
Всі тобі повинуватись будемо».
Старий козак такеє промовляє:
«Не хочу я жить у вас воєводою,
Покажіть мені пряму дорогу
У славний стольний Київ-город».
Тоді ж то чернігівці слова промовляють:
«Ой тото пряма дорога у славен город Київ
Заросла лісами Бринськими*,
Уже тридцять літ простою дорогою
В Київ не їжджено.
Сидить Соловій-розбійник
На семи дубах,
На миль тридцять
Ні кінному, ні пішому
Пропуску немає.
Як засвистить Соловій по-солов'їному,
Як закричить він по-звіриному,
Як зашипить по-зміїному,
Так усі трави-мурави в'яднуть,
Усі квіти обсипаються,
А хто близько з людей,
Так всі мертві лежать.

М. Піков. Ілюстрація до билини «Про Іллю Муромця та Соловія»

* Ліси Бринські — тут: Брянські.

Простою дорогою — п'ятсот верст,
А дальшою дорогою — ціла тисяча».
Поклонився їм Ілля Муромець
Та поїхав лісами Бринськими
Простою дорогою в славний город Київ.
Їдною рукою коня тримав,
Другою рукою дуба рве.
Дуби рве самі коренистії
Та мости мостить,
Шлях укладає та все прямоїжджий.
Як під'їхав він до річки
До Самородини,
Як побачив його Соловій-розбійник,
Як засвище він по-солов'їному,
Як закричить по-звіриному,
Як зашипить по-зміїному —
Всі трави-мурави в'януть,
Усі квіти обсипаються.
Там під муром тим Ілля Муромець зітхає,
До коня промовляє:
«Невже ж ти, коню мій богатирський,
По темних лісах зо мною не їжджав,
Пташиного посвисту не чував?»
Бере ярий лук[5],

М. Реріх. Ілля Муромець

Бере стрілу калену,
Натягнув тятиву шовкову,
Сам до стріли словами промовляє:
«Лети, моя стріло калена,
Вище лісу стоящого,
Нижче облака ходящого,
Та попади, стріло, Соловію в праве око!»
Як вилетіла стріла вище лісу стоящого,
Нижче облака ходящого,
А попала Соловію в праве око,
А вилетіла стріла лівим вухом.
Упав Соловій зо семи дубів,
Та Ілля Муромець того придбав,
Соловія стрімко в кайдани кував,
А до булатного стременя в'язав,
Сам простою дорогою
У город Київ вирушав.
Гей, як приїхав Ілля Муромець у город, у Київ,
Приїхав до сонечка-князя у широкий двір,
Ставив коня серед двору княжого,
Соловію-розбійнику наказував:
«Гляди ж, Соловію, не відступай від доброго коня,
Бережи ти коня мого богатирського,
Від мене тобі, знай, нікуди не втекти».
А сам доброму коню наказував:
«Гей, ти, мій добрий коню богатирський,
Бережи проклятого Соловія,
Щоб він не відв'язався від стременя булатного мого».
Сам ввійшов він у палати княжії,
Хрест-то він клав по-писаному,
Поклін-то вів по-ученому,
Вклонявся на чотири сторони
Сонечку-князю з княжною Апраксією*.
Говорить Володимир князь стольнокиївський:
«Звідкіля ти, славний молодче,
З якої землі, якої матері,
Якого роду-племені єси?»
Промовить Ілля:
«Єсть я із города із Муромля,
Із села із Карачарова,
Ілля Муромець та і син Іванович,
А приїхав я у стольний город Київ
Послужити більше, князю мій, вірою-правдою,
Оборонять Русь святую,
Віру християнську православную».
Говорить тут князь Володимир стольнокиївський:

* Апраксія — дочка князя Володимира.

«А якою, добрий молодче, дорогою ти їхав
В стольний город Київ,
Прямоїжджою чи окружною?»
Промовить Ілля Муромець такії слова:
«Сьогодні рано з рідним батьком і ненькою
прощавсь,
На полудник хотілось мені у тебе правувати.
А прилучилось мені три причини:
Що перша причина — Чернігів-город
від облоги виручати,
Що друга причина: на п'ятнадцять верст
Мости через річку Самородину мостити,
А що вже третя причина — Соловія-розбійника
З сімох дубів збивати,
У город Київ проводжати,
Тобі, князю, гостинця дарувати.
Так уже прямою дорогою
Приїхав я із города Муромля
У славний город Київ, князю».
Так тут князь Володимир стольнокиївський
Зі своїми князями та боярами —
Виходили вони на широкий двір
Подивитися на Соловія-розбійника.
Говорить Володимир-князь:
«Ой, ти, Соловію-розбійнику,
Засвищи ти по-солов'їному,
Закричи ти по-звіриному,
Засичи ти по-змііному».
Говорить йому Соловій-розбійник:
«Ой, князю Володимир стольнокиївський,
Не твій я слуга,
Не у тебе і хліб їв
Та зелен-вино пив,
А Іллі мені розказувать».
Так тут промовив Ілля Муромець:
«Засвищи, Соловію, напівсвисту,
Закричи ти та напівкрику,
Зашипи ти та напівшипу!»
Говорить Соловій-розбійник:
«Запечатались мої криваві рани,
Налийте мені чару вина зеленого!»
Так тут налили чару зелен-вина
На півтора відра.
Випив Соловій чару зелен-вина —
Як засвище Соловій на цілий свист,
Як закричить він на повен крик,
Як зашипить він на повен шип,

Всі трави-мурави зов'яли,
Листя з дерев посипались,
А в князя з теремів високих криші зривало,
Всі хрустальнії скельця повипадали,
По всьому городу, по Києву
Всі бременні кобили ожеребились,
Всі гості на княжому дворі,
Всі бояри та воєводи
На землі, як снопи, лежать.
Сам князь Володимир стольнокиївський
По двору кругом біжить,
Куньовою[6] шубою вкривається.
Каже Ілля Муромець:
«Чого ж ти, Солов'ю-розбійнику,
Мого наказу не послухав,
Я ж велів тобі свистіти напівсвисту
І кричати напівкрику,
Шипіти напівшипу».
Говорить йому Соловій-розбійник:
«Уже, либонь, прочував я свій кінець
І тому посвиснув на повний свист,
Крикнув на повний крик
Та зашипів на повний шип».
Тут старий козак Ілля Муромець
Брав Соловія за білі руки,
Повів його на поле Куликове
Та відрубав йому буйну голову.
Так з тої пори не стало
Соловія-розбійника на святій Русі.
Тут-то славному козаку Іллі Муромцю
Славу співають
По всіх землях,
По всіх ордах,
Однині і довіка,
А вам на многі літа!

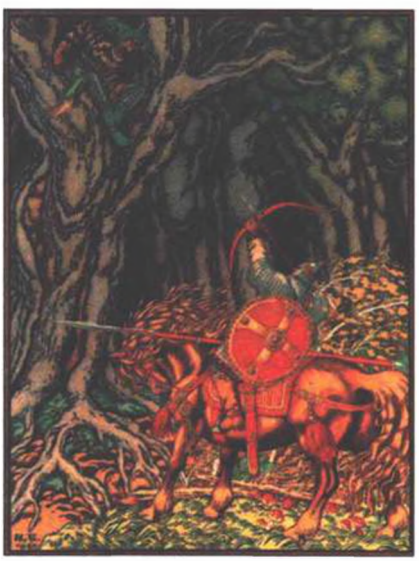

І. Білібін. Ілюстрація до билини

Записано від кобзаря З. Штокалка.
Підготував до друку Валерій Шевчук

ЛЕКСИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ТЕКСТУ

1 **Каліка** — мандрівний богомолець.
2 **Корш** — військовий загін.
3 **Скидом пускати** — тут: скидати.
4 **Воєвода** — правитель міста, який призначався князем.
5 **Ярий лук** — бойовий лук.
6 **Куньова** — зі шкурок куниці.

ПАМ'ЯТКА №1 *Як вести обговорення літературного твору*

1. Перш ніж узяти участь в обговоренні літературного твору, подумайте над його змістом, жанровими ознаками та поставленими для аналізу запитаннями.
2. Головне при обговоренні — це аргументи, доказовість, переконливість зроблених висновків.
3. Сперечайтесь чесно і не спотворюйте думок та узагальнень інших учасників обговорення.
4. Пам'ятайте, що кращим доказом правильності ваших відповідей є точні і незаперечні факти та приклади з тексту літературного твору, посилання на міркування самого автора чи інших письменників.
5. При висловленні власної думки говоріть чітко і зрозуміло.
6. Поважайте думки інших учасників обговорення літературного твору. Якщо ними доведена помилковість ваших висновків чи суджень, майте мужність визнати, що ви не праві.
7. Будьте уважними при обговоренні літературного твору, що надасть вам можливість усвідомити його змістову та художню своєрідність як твору мистецтва слова.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. З якими історичними подіями пов'язаний сюжет билин про Іллю Муромця?
2. Прочитайте епіграф до статті про билини. Чому в народних творах Русь називають святою?
3. Знайдіть повтори у тексті билин і поясніть їх роль у розкритті головної думки творів про Іллю Муромця.
4. Яке значення мають гіперболи в билинах? Наведіть приклади перебільшень у змалюванні подвигів Іллі Муромця.
5. На яких рисах негативних персонажів зосереджено увагу в билині про Іллю Муромця та Соловія? Поясніть чому.
6. Як зображено князя Володимира? Як відбилось у цьому епізоді ставлення народу до Володимира?
7. Знайдіть приклади стійких художніх засобів у тексті билин та розкрийте їх змістове навантаження.
8. Зачитайте зачини билин та визначте їх художню своєрідність.
9. Роздивіться репродукцію картини Миколи Реріха. Чи таким ви уявляли Іллю Муромця, як його зобразив художник?
10. До якого епізоду билин про Іллю Муромця ви зробили б ілюстрацію?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

11. Випишіть з тексту билин цитати з постійними епітетами.
12. Складіть характеристику богатиря Іллі Муромця, використовуючи цитати з тексту.

ФОЛЬКЛОРНІ БАЛАДИ ПРО РОБІНА ГУДА

Розбійник долею він був
І лицар — у душі.
З народної балади

Період розквіту англійської та шотландської усної народної поезії — XIV–XV століття. Найпоширенішими її жанрами були пісні та балади. Вони призначалися для хорового виконання, супроводжувалися грою на музичних інструментах і танцями. Ритмостилістичні особливості народної балади досить стійкі: римований вірш, чотирирядкові строфи, приспів (рефрен), чіткий ритм, розповідна манера викладу. Існують також балади, створені прозою. Є в баладах постійні образи — мужній, сміливий лицар, русява дівчина, друзі лицаря, які переходять з однієї балади в іншу. Багато балад мають своєрідний зачин — звернення до слухача. Характерним є вживання постійних епітетів, порівнянь і повторів.

За змістом балади поділяються на історичні, фантастичні та побутові. Історичні балади мають епічний характер, у них йдеться про зіткнення англійців і шотландців, феодальні чвари, англо-французькі війни, трагічні конфлікти, криваві злочини. Водночас у цих творах багато гумору, бо прості люди завжди любили посміятися.

Широка популярність цього жанру спонукала багатьох поетів писати твори, схожі за формою до народних балад. Подібні наслідування широко почали розповсюджуватися наприкінці XVIII та у XIX столітті.

На фольклорній основі створили свої балади Роберт Бернс, Роберт Стівенсон та інші відомі англійські поети.

В Англії народна балада набула поширення у XV столітті, але з'явилася вона набагато раніше. У фольклорних баладах про Робіна Гуда оспівувалася справедливість героя, його любов до простого народу.

Робін Гуд — ватажок лісових розбійників. Згідно з історичними джерелами, він жив у Вейкфілді, графстві Йоркшир, був сучасником Річарда Левове Серце. У старовинних реєстрах є три варіанти написання прізвища: Год, Гоуд, Гуд. Робін Гуд служив у сера Томаса Ланкастера. Коли той очолив бунт проти короля Едуарда II, Робіну Гуду нічого не залишалося, як піти за своїм господарем. Після придушення повстання сера Томаса Ланкастера було схоплено і страчено, а всіх повстанців оголошено поза законом. Робін Гуд і його друзі знайшли притулок у Шервудському лісі, через який проходила Північна дорога, прокладена ще римлянами. Ця дорога, якою їздило багато заможних людей, приваблювала розбійників. Їх налічувалося кілька тисяч вільних стрільців — сміливих, кмітливих, благородних серцем. Діючи зі своєю ватагою поблизу Ноттінгема, Робін Гуд грабував багатіїв та церковників і роздавав награбоване бідним, не терпів неповаги до жінок.

Звичайно, згадка імені Робіна Гуда у хроніках не є остаточним підтвердженням історичного існування такої людини, бо в давнину хроніки часто складалися на основі пісень, легенд, переказів, балад. Та важливим є

не стільки те, існував Робін Гуд насправді чи ні, скільки те, яким він постає в народній творчості. Більша частина балад про цього народного ватажка носить лірико-драматичний характер, в них ідеться про любов, ненависть, зраду, вірну дружбу. У цих творах відображено співчуття народу до лісових стрільців та їхнього ватажка, які змушені були покинути мирне ремесло і втекти до лісу від несправедливих утисків. Уперше в європейській народній творчості епохи феодалізму возвеличено людину «низького» походження, яка, на відміну від героїв попереднього часу, воює не з драконами, не з чужими племенами чи ворогами християнської віри, а з тими, від кого потерпає народ. Дух свободи пронизує твори про Робіна Гуда та його друзів, а зелений ліс, який ховає ватагу, стає символом справедливого і вільного життя.

Балади про Робіна Гуда почали записувати у XIV столітті, чим пояснюється порівняно невелика варіативність сюжетів. За однією з версій Робін був йоменом, тобто вільним ремісником чи селянином, на ім'я Локслі, за іншими версіями він — несправедливо знедолений дворянин.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що ви дізналися про англійські фольклорні балади та їх характерні ознаки?
2. Хто такий Робін Гуд? Що про нього повідомляється в різних історичних хроніках?
3. Прочитайте епіграф до статті і поясніть, чому саме так характеризує народ Робіна Гуда.
4. Як називалося місце перебування вільних стрільців на чолі з Робіном Гудом? Яким було ставлення народу до них?
5. Коли почали записувати фольклорні балади про Робіна Гуда? Як у них пояснюється походження цього героя?

ЯК РОБІН ГУД СТАВ РОЗБІЙНИКОМ

Хто щастя зичить бідакам
І волелюбний сам,
Сідайте в коло — розповім
Про Робін Гуда вам.
Він за найкращих друзів мав
Знедолених усіх,
А багачів на смерть лякав
Його мисливський ріг.
Тринадцять літ Роб славно жив
У лісовій глуші.
Розбійник долею він був
І лицар — у душі.

Було це давно, ще за Генріха II*, який після запеклої боротьби зі своїми братами зійшов на престол Англії. За тих часів північ країни вкривали великі заповідні ліси, в яких полювати міг тільки король, а всім іншим під страхом

* Генріх II був королем в XI столітті.

смерті заборонялося вбити бодай єдиного оленя. Ці ліси охороняли королівські лісники, і головний лісничий у кожному лісі мав таку ж саму владу, як шериф[1] в оточеному мурами місті чи навіть єпископ у своєму абатстві.

Найбільші королівські заповідники — Шервудський та Бернесдейльський ліси — прилягали до двох міст — Шервуда та Бернесдейля. Протягом кількох років головним лісничим там був один чоловік на ймення Х'ю Фітзу. Він мав тиху, лагідну дружину і маленького сина Роберта. Хлопчик, як свідчить запис в актовій книзі, народився 1160 року в місті Локслі, — через те його часто й називали Локслі або Роб з Локслі. Гарненький, з пружним і міцним тільцем, Роб, як тільки міцно зіп'явся на ноги, одразу й понад усе вподобав блукати з батьком по лісі. А коли змужніла його рука, він навчився спритно натягати лук і пускати несхибну стрілу. Довгими зимовими вечорами найбільшою радістю для Роба було слухати батькові розповіді про хороброго Зеленого Віллі-розбійника. Цей Віллі зовсім не боявся королівських лісників і багато років гуляв по заповідниках, стріляючи оленів та бенкетуючи зі своїми друзями.

Коли надворі стояла негода, Роб цілими днями стругав рівненькі стріли для довжелезного лука й прив'язував до них сірі гусячі пера.

Дивлячись, як світиться синове обличчя, коли той слухає розповіді про вільне лісове життя розбійників, любляча мати тільки зітхала. Вона походила з благородної родини і мріяла побачити Роба значною особою при дворі короля або в абатстві. Вона вчила його читати й писати, прищеплювала йому гарні манери, вчила бути правдивим і чесним як із сановитими лордами, так і з простими селянами. Та хоч яка була приємна хлопчикові материна наука, проте він почував себе щасливішим, коли з луком у руках вільно блукав по лісових нетрях, прислухаючись до таємничої мови дерев.

У ті радісні й безтурботні дні Роб мав двох друзів: один був Віллі Геймвелл, син батькового брата, який жив у Геймвелл-Лоджі, біля Ноттінгема, а друга — Маріан Фітцуолтер, єдина дочка графа Хантінгдона.

Замок Хантінгдон добре було видно з одного високого дерева, яких багато в Шервудському лісі, і кожного ясного дня біла Робова хустинка сповіщала з цього дерева Маріан, що він уже чекає на неї. В замок до дівчини Роб не ходив, бо їхні батьки ворогували. Поміж людьми ходили чутки, що нібито законний граф Хантінгдона був Х'ю Фітзу, але його землі підступно прибрав собі до рук Фітцуолтер, улюбленець короля. Однак ані Роб, ані Маріан аніскільки не зважали на ворожнечу своїх батьків, хоч вона з кожним днем і поглиблювалась. Вони тільки знали, що великий зелений ліс відкритий для них і що цей широкий-преширокий світ напоєний пахощами квітів і сповнений пташиними піснями.

Дні дитячих розваг пролітали швидко й непомітно, та надто скоро над головами Роба і Маріан зібралися грозові хмари.

У Робового батька, крім Фітцуолтера, були ще два непримиренні вороги: сухоребрий шериф Ноттінгема і гладкий єпископ Герфорда. Ці троє ворогів змовились між собою і нашепотіли на вухо королеві таке, що Х'ю Фітзу відразу втратив посаду королівського лісничого. Холодного зимового вечора батька, матір і Роба вигнали без попередження на вулицю, позбавивши будь-яких прав на майно. Шериф арештував лісничого за зраду, про яку бідолашний Х'ю Фітзу не мав навіть гадки, і запроторив його до ноттінгемської в'язниці. Першу ніч Роб з матір'ю також перебували у в'язниці, але вранці їх вигнали геть. Тоді вони звернулися по допомогу до свого єдиного родича, сквайра[2] Джорджа Геймвелла, який радо надав їм притулок.

Однак страшне хвилювання і все, що їм довелося пережити тієї зимової ночі, згубно вплинуло на місіс Фітзу. Вона слабувала й тоді, як вони ще жили в лісі. Менш ніж за два місяці матері в Роба не стало. У хлопця від цієї втрати наче обірвалося серце. Та не встигли зацвісти на материній могилі перші весняні квіти, як на Роба впало нове горе: не стало й батька. Цей суворий, незламної волі чоловік помер у в'язниці раніше, ніж його вороги змогли вигадати обвинувачення, за яким його можна було б віддати до суду. Минуло два роки. Двоюрідний брат Роба, Віллі, вчився у школі далеко від дому; Маріан батько відіслав до двору королеви Елеонори, коли довідався про дружбу дочки з Робом. Отже, цілих два роки осиротілий хлопець був зовсім самотній. Грубувато-добродушний старенький сквайр ставився до нього зі щирою ніжністю, але нічим не міг допомогти своєму племінникові, який не знаходив собі місця, весь час напружено над чимось думав і ніби шукав щось утрачене. А Роб просто нудьгував за колишнім життям у лісі не менше, ніж за ласкою матері й товариством батька. Кожного разу, коли він брався за тремтливу тятиву[3] лука і, пославши довгу стрілу, чув свист сірих гусячих пер, у його уяві оживали щасливі дні, яких він уже не міг повернути.

Та якось уранці, коли Роб прийшов до сніданку, дядько, замість привітання, зустрів його такими словами:

— Я маю для тебе новину, мій хлопчику!

Старий щиросердий сквайр допив останній ковток пива і гримнув об стіл олов'яним кухлем.

— Що ж це за новина, дядечку Джордж? — із цікавістю запитав юнак.

— Є добра нагода випробувати твій лук і здобути гарненький приз! У Ноттінгемі тепер ярмарок, і шериф оголосив змагання лучників. Найкращі з них стануть королівськими лісниками, а того, хто стрілятиме найвлучніше, чекає ще й нагорода — золота стріла. Звісно, така цяцька тобі ні до чого. Але ж хіба це не те, що потрібно володарці твого серця? Га, Робе? Що скажеш, мій хлопчику?

Сквайр голосно засміявся і знову вдарив кухлем об стіл.

У Роба засвітилися очі.

— За це справді варто позмагатися, дядечку, — сказав він. — Я з великою радістю поміряюсь силами з ким завгодно. Та й про місце лісника я вже давненько мрію. Ви мені дозволите спробувати щастя?

— Авжеж! — палко вигукнув дядько. — Твоя мати, пером їй земля, хотіла зробити з тебе писарчука. Та я добре бачу: твоє життя мине в зеленому лісі. Хай пощастить тобі на цих змаганнях!

Важкий олов'яний кухоль утретє гримнув об стіл.

Юнак подякував дядькові за добрі побажання й почав ладнатися в дорогу. Він не брав із собою ніяких речей, однак подбав, щоб у його тисового лука була нова тятива, а в широкому сагайдаку[4] — найпряміші й найдзвінкіші стріли.

За кілька днів, ясного погожого ранку, Роб вирушив з Локслі й подався через Шервудський ліс до Ноттінгема. Через плече у нього висів довгий тисовий лук, при боці погойдувався сагайдак, вщерть наповнений стрілами, а в руці юнак міцно стискав дебелий ціпок. Ставний і гінкий, він був убраний з голови до п'ят у все зелене і йшов швидким, бадьорим кроком. Серце його співало: юнак був сповнений великих надій і не мав жодного ворога в світі. Та це був останній ранок в житті Роба, коли в нього не було ворогів. Продираючись крізь хащі Шервудського лісу й насвистуючи грайливу мелодію, він раптом наскочив на гурт лісників, що влаштували бучний бенкет під розлогими шатами столітнього дуба. Перед ними лежав величезний пиріг із м'ясом, і вони його пожадливо їли, запиваючи кожний кусень густим чорним пивом.

Роб тільки глянув на ватажка лісників і миттю зрозумів, що перед ним — ворог. Це був той самий чоловік, який незаконно посів батькове місце головного лісничого і безжально вигнав їхню сім'ю на сніг. Однак Роб не сказав йому жодного слова і мирно пішов би далі, коли б ватажок лісників, промивши горлянку неймовірно великим ковтком пива, не загорлав у його бік:

— Слово честі, оте хлоп'я вважає себе стрільцем! Куди поспішаєш, парубче, зі своїм іграшковим луком та стрілами? Їй-бо, він чалапає в Ноттінгем на змагання!

Лісники зустріли ці дотепи громом образливого реготу. Роб скипів. Він справді вважав себе добрим лучником і тому гнівно гукнув у відповідь:

— Мій лук не гірший від вашого, а стріли мої летять далеко і влучно, — отже не вам мене вчити!

Почувши такі слова, лісники знов гучно зареготали, а ватажок погрозливо звів брови і сказав:

— Ну що ж, покажи нам свій хист. Якщо влучиш у ціль — двадцять срібних монет від мене, а як не влучиш — прочухан.

— Де ваша ціль? — з гарячковим запалом вигукнув Роб. — Кладу свою голову проти ваших грошей, якщо я схиблю.

— Гаразд, нехай буде по-твоєму, — сердито відповів лісничий, — за хвастощі накладеш головою, якщо не влучиш у мою ціль.

Тієї миті з лісової гущавини, поскубуючи траву, вийшов табун оленів. До них було не менше як сто кроків. Це були королівські олені, але на такій відстані їм, здавалось, ніщо не могло загрожувати. Головний лісничий показав пальцем у бік тварин.

— Якщо твоя хирлява рука пошле стрілу хоча б на піввідстані до них, я буду з тобою закладатись.

— Годі! — вигукнув Роб. — Кладу свою голову проти двадцяти пенні[5], що отой ваш красень ватажок робить зараз останній свій подих!

Нічого більше не кажучи, він помацав тятиву; наклав стрілу і відтягнув праву руку до скроні. Мить — і співуча стріла променем сяйнула через широку галявину. Ще мить — і олень-ватажок високо підскочив на місці, а потім, як підтятий, упав додолу.

Лісники від подиву тільки зойкнули, а тоді сердито почали репетувати. Найбільше лютував той, що сам же таки запропонував битися об заклад.

— Ти знаєш, дурна твоя голово, що ти накоїв? — кричав головний лісничий. — Ти вбив королівського оленя! За такі витівки наш король Генріх карає смертю. Ні слова про гроші! Мерщій забирайся геть, і щоб мої очі більше тебе не бачили!

Хвиля обурення здійнялася у Робових грудях.

— Я йду, бо твоя пика вже намуляла мені очі, любий лісничий. На тобі недоноски мого батька! — вигукнув він і, відвернувшись, пішов своєю дорогою.

Лісничий сприйняв ці слова як погрозу. Налившись кров'ю від люті, він схопив свій лук і вистрілив у спину Робові. На хлопцеве щастя, в останню мить лісничий, наступивши на суху гілку, заточився: стріла просвистіла біля самісінького Робового вуха і лише вирвала кілька волосинок на голові. Роб затремтів від гніву і рвучко обернувся до ворога, який стояв кроків за сорок від нього.

— Ха! — вигукнув він. — Хвастати майстер, а стріляти не вмієш! Ось тобі з мого іграшкового лука!

В повітря шугнула стріла. Головний лісничий зойкнув і впав долілиць. Із лютими криками лісники стовпились навколо свого начальника, але побачили, що допомога йому вже не потрібна.

Так помстився Роб за смерть батька, хоч тепер сам опинився поза законом.

Поки лісники ще не отямились, він кинувся тікати і біг усе далі й далі в зелену лісову гущавину. Дерева, розгойдуючись проти вітру, гостинно розкривали перед ним обійми гілок, ніби вітали з поверненням додому.

Надвечір, голодний і стомлений, Роб прибився до хатини, що стояла на далекому узліссі. Там жила одна бідна вдова, яка знала Роба ще хлопчиком; вона не раз годувала його і поїла, коли він забивався до

неї після своїх лісових прогулянок. Тому й тепер Роб сміливо переступив поріг удовиної хатини.

Стара жінка радо зустріла гостя, швиденько напекла йому коржів, а потім поклала спочити і змусила розповісти усе, що з ним сталося.

— Пекельний вітер гуляє по Шервуду, — сумно похитавши головою, мовила стара. — Багатії зовсім розперезались і грабують бідноту, як самі знають. У мене троє синів, і всіх їх оголосили розбійниками тільки за те, що вони минулої зими вбили одного королівського оленя, аби не померти з голоду. Тепер вони ховаються в лісі. Сини ж і казали мені, що разом із ними там переховується ще десятків чотири добрих людей, які не дадуть себе скривдити — у них проти кривдників завжди напоготові луки.

— Бабусю, а де вони? — вигукнув Роб. — Слово честі, я пристану до них!

— Ні, ні, — почала була відмовляти стара жінка, однак, розміркувавши, що іншої ради для хлопця немає, сказала: — Сьогодні ввечері сини навідають мене. Залишайся тут і побалакай з ними, коли тобі треба.

В. Дунаєва. Робін Гуд

Роб із радістю лишився, а темної ночі вже мав розмову з трьома удовиченками, з трьома відважними молодцями, які відразу припали йому до серця.

Упевнившись, що всі Робові наміри збігаються з їхніми волелюбними пориваннями, вони взяли з нього присягу на вірність і тільки тоді розповіли, де схованка їхньої ватаги. Це місце Роб знав дуже добре.

Наостанку один з удовиченків сказав:

— Але в нас досі немає ватажка, в якого б голова працювала так само добре, як і рука. І ми домовились обрати собі ватажком такого розбійника, в якого стане кебети, щоб пробратися непоміченим у Ноттінгем і здобути винагороду на змаганнях лучників.

Роб скочив на ноги.

— Вчасно сказано! — вигукнув він. — Бо я ж саме зібрався на ярмарок, і ніякі лісники, ніякі шерифові посіпаки не завадять мені влучити в самісіньке яблучко цілі!

Хоч Роб і був іще дуже юний, проте тримався він так сміливо, а очі його палали таким вогнем, що всі троє братів схопили його за руку і в один голос гукнули:

— Браво, Локслі! Браво! Якщо здобудеш золоту стрілу на змаганнях, ти станеш ватажком усіх розбійників Шервудського лісу!

Роб довго обмізковував, як йому краще замаскуватись, щоб непомітно прослизнути в Ноттінгем. Він був певен, що лісники вже встигли призначити ціну за його голову і що про це оголошено на базарному майдані.

Пробиваючись крізь густий натовп до місця змагань, Роб вийшов на широкий базарний майдан. Повітря стрясали закличні звуки сурм, і людські потоки швидко заповнювали площу перед старовинною ратушею. Роб проштовхався сюди саме тоді, коли урядовець почав голосно зачитувати таку відозву шерифа графства Ноттінгем:

— «Молодик, на ім'я Роберт, племінник сквайра Геймвелла з Геймвелл-Холла, убив головного лісничого його величності короля і оголошується поза законом. Сто фунтів стерлінгів[6] винагороди тому, хто спіймає вищезазначеного Роберта живим або мертвим».

Знов урочисто пролунали сурми, урядовець зі своїм почтом пішов геть, і веселий настрій охопив увесь натовп.

Люди, які поспішали того дня на ярмарок, часто зупинялись купками на вулицях, щоб іще раз перечитати відозву шерифа, розклеєну майже по всіх будинках, та обмінятись думками з приводу смерті головного лісничого.

Та з появою лучників, борців на киях і мандрівних менестрелів[7] з'явилося стільки нових тем для розмов, що про винагороду за голову Роба всі якось умить забули, і тільки лісники та шерифові люди пильно стежили за міськими брамами, а сам шериф підігрівав їхнє завзяття, обіцяючи від себе ще збільшити винагороду. Його ненависть до батька тепер цілком перейшла на сина.

Великі змагання почалися після полудня. Двадцять лучників вийшли на поле для турнірів і приготувалися до боротьби за золоту стрілу. Серед них впадав у око жалюгідний на вигляд жебрак, одягнений в строкате лахміття, із засмаглими до чорного й подряпаними обличчям та руками. Копицю рудуватого волосся прикривав каптур[8], дуже схожий на ті, які носять ченці. Жебрак повільно прокульгав за стрільцями і неквапливо зайняв місце в їхньому ряду. З натовпу почулися глузливі вигуки. Та, оскільки за умовами змагання в них міг взяти участь кожен, ніхто не вимагав, щоб жебрака прогнали.

Пліч-о-пліч з Робом, — бо це, звісно, був він, — стояв м'язистий смагляволиций парубійко із зеленою перев'яззю на лівому оці. З нього теж реготалися, але він зовсім не звертав на те уваги і мовчки випробовував свій лук вправними, звичними до стрілецької зброї руками.

Трибуни для глядачів, що величезною підковою оточували стрільбище, були переповнені. Там зібралася дрібна шляхта й поспільство з навколишніх сіл та містечок. Всі нетерпляче чекали початку змагань.

У центральній ложі[9] сидів кістлявий бундючний шериф, його обвішана коштовностями дружина й дочка, яка всім своїм виглядом показувала, що вона сподівається одержати золоту стрілу з рук переможця і таким чином стати королевою дня.

У сусідній ложі розсівся товстенний єпископ Герфорда, а в ложі з другого боку сиділа дівчина, чиє темне волосся, карі очі й витончені риси обличчя примусили Робове серце радісно стрепенутися. То була Маріан! Вона приїхала погостювати з Лондона від двору королеви і тепер сором'язливо горнулась до свого батька, графа Хантінгдона.

Якщо й раніше Роб поклав собі будь-що завоювати золоту стрілу, то тепер, коли він побачив любе обличчя Маріан, це рішення стократ зміцніло. Він відчував, як мимоволі напружуються м'язи його рук у чеканні вирішальної миті. Та водночас Робове серце шалено стукотіло, і все тіло його пробирав незрозумілий дрож.

Проспівали сурми, і натовп завмер. Герольди[10] ще раз оголосили умови змагання. У ньому могли взяти участь всі охочі. Першу ціль буде поставлено за тридцять елів[11]. Ті, що влучать у яблучко, стрілятимуть у другу ціль, пересунуту на десять елів далі. Третю ціль поставлять ще далі, і так аж поки визначиться переможець. Він одержує золоту стрілу й посаду королівського лісника, а також завойовує право обрати королеву дня.

Знову заграли сурми, і лучники приготувалися стріляти. Роб востаннє глянув на тятиву свого лука. Натовп усе ще сміявся й перешіптувався, тицяючи пальцями на його недоладну постать, вбрану в строкате ганчір'я і куций чернечий каптур. Та ось вистрілив перший лучник, і всі затамували подих.

Ціль стояла не дуже далеко, і всі двадцять стрільців влучили в самісіньке яблучко.

Роб стріляв шостий. Чоловік із зеленою перев'яззю на оці зустрів його постріл схвальним бурмотінням. Сам же він пустив свою стрілу

з видимою недбалістю, проте також влучив у середину, де було кружальце не більше за бичаче око.

Натовп шаленим ревом та вигуками «ура» вітав переможців першого туру змагання. Знов заспівали сурми, і другу ціль було вже поставлено за сорок елів.

Перші три лучники й цього разу послали стріли у внутрішнє коло. Це були загальні улюбленці публіки, і їх нагородили гучними оплесками, гадаючи, що саме вони вийдуть переможцями. Однак глядачі перешіптувались, що кожен із цих трьох має свого покровителя серед присутніх тут трьох високопоставлених людей.

Четвертий і п'ятий лучники ледве зачепили краєчок кола. Роб спокійно пустив свою стрілу, і вона впевнено лягла в сяючу цяточку.

— Жебрак! Дивіться, що виробляє жебрак! — шаленів розпалений натовп. — Знову йому пощастило!

І справді, Робова стріла стриміла набагато ближче до середини, ніж будь-чия інша. Влучніше за нього вистрілив тільки «Одноокий», як охрестив натовп парубійка з перев'язаним оком. На його постріл глядачі відповіли одностайним ревом. Таку стрільбу можна було побачити в Ноттінгемі не щодня.

Решта лучників або розгубилися, побачивши влучні постріли тих, хто стріляв попереду, або ж просто не змогли витримати темпу змагання. Вони один за одним схибили і похнюплено відійшли назад.

Тим часом сурми сповістили про початок третього туру. Ціль установили на відстані п'ятдесяти елів.

Лучники знов приготувались до стрільби. Видно було, що вони трохи нервуються. Третя ціль була менша, ніж саме яблучко першої. Стріли перших трьох претендентів на приз ледь зачепили краєчок внутрішнього кола.

Роб упевненою рукою натягнув лук і, вибравши мить між поривами вітру, пустив стрілу. Вона співуче пролетіла через поле і вп'ялася в самісіньку середину цілі.

— Жебрак! Жебрак! Ура йому, ура! — заволав збуджений натовп, перейшовши з глузування на безоглядну прихильність до Роба. — Ну що, поб'єш його, Одноокий?

Парубійко із зеленою пов'язкою на оці зневажливо посміхнувся і став до бою. Невимушеним граційним рухом він натягнув лук і, ніби й не дивлячись на ціль, пустив крилату стрілу. Вона зі свистом шугнула до цілі; сотні застиглих очей проводжали її в польоті. І знов дикий рев натовпу розітнув глибоку тишу. Стріла Одноокого лише трішечки не влучила в середину, але обчухрала пір'я на Робовій стрілі. Придивившись до цілі й зрозумівши свою помилку, невідомий лучник здивовано знизав плечима. Та, незважаючи на свою поразку, він перший привітав Роба з перемогою.

— Сподіваюсь, ми ще колись позмагаємося, — сказав він. — А по правді, мені зовсім не потрібна ота золота цяцька; я просто хотів допекти проклятому шерифові. Що ж, тепер коронуй обраницю свого серця.

І, несподівано повернувшись спиною, він зник у натовпі раніше, ніж Роб спромігся сказати, що й він при нагоді охоче б із ним позмагався.

Герольд запросив Роба до шерифової ложі, де чекала його винагорода.

— Дивний ти хлопець, — промовив шериф, знервовано кусаючи губи, — але стріляєш добре. Як тебе звати?

Маріан підсунулася ближче і уважно дослухалась, чекаючи відповіді.

— Я Роб Мандрівник, мілорде шериф, — відповів лучник-жебрак.

Маріан відхилилася назад і засміялась.

— Ну от що, Робе Мандрівник, — мовив шериф, — хоч ти й не дуже дбаєш про своє тіло та одяг, але до пуття тебе можна довести. Хочеш до мене на службу?

— Роб Мандрівник завжди був вільний, мілорде, і не бажає нікому служити.

Шерифові брови погрозливо зійшлись на переніссі, але заради дочки та золотої стріли він удав, що пустив відповідь жебрака повз вуха.

— Робе Мандрівник, — сказав він, — ось золота стріла, яка належить кращому лучникові нинішнього дня. І ти виборов цей приз. Подаруй його тій, яка цього справді гідна.

Відразу ж герольд підштовхнув Роба ліктем і майже силоміць повернув його до дочки шерифа, яка сиділа з пісною усмішкою на вустах. Та Роб не звернув на те уваги. Він узяв золоту стрілу й підійшов просто до ложі, де сиділа прекрасна Маріан.

— Леді, — сказав до неї Роб, — прошу вас, прийміть оцей маленький подарунок від бідного мандрівника, готового завжди вам служити найкращими стрілами зі свого сагайдака.

— Дякую вам, Робе в каптурі, — відповіла дівчина, лукаво звівши брівку і встромивши сяючу стрілу в своє темне волосся.

Натовп голосно гукав:

— Слава нашій королеві! Слава!

Шериф тільки зиркав спідлоба на голодранця-лучника, який відмовився від служби в нього, без слова подяки забрав приз та ще й на очах у всіх принизив його дочку. Він хотів був щось сказати, але чванлива дочка стримала його. Тоді шериф покликав свою сторожу й наказав стежити за жебраком. Але Роб спритно крутнувся і, загубившись у натовпі, швидко подався до міської брами.

Того ж таки вечора посеред широкої галявини в Шервудському лісі навколо яскравого багаття сиділо сорок молодців, одягнених у все зелене. Вони смажили на вогні оленину і весело гомоніли. Раптом десь поблизу хруснула гілка. Тієї ж миті всі скочили на ноги і схопилися за зброю.

— Не бійтеся, це — друг, — пролунав із хащі дзвінкий голос. — Я шукаю удовиних синів.

Наперед виступило три удовиченки.

— Та це ж Роб! — вигукнули вони. — Ласкаво просимо в Шервудський ліс, Робе!

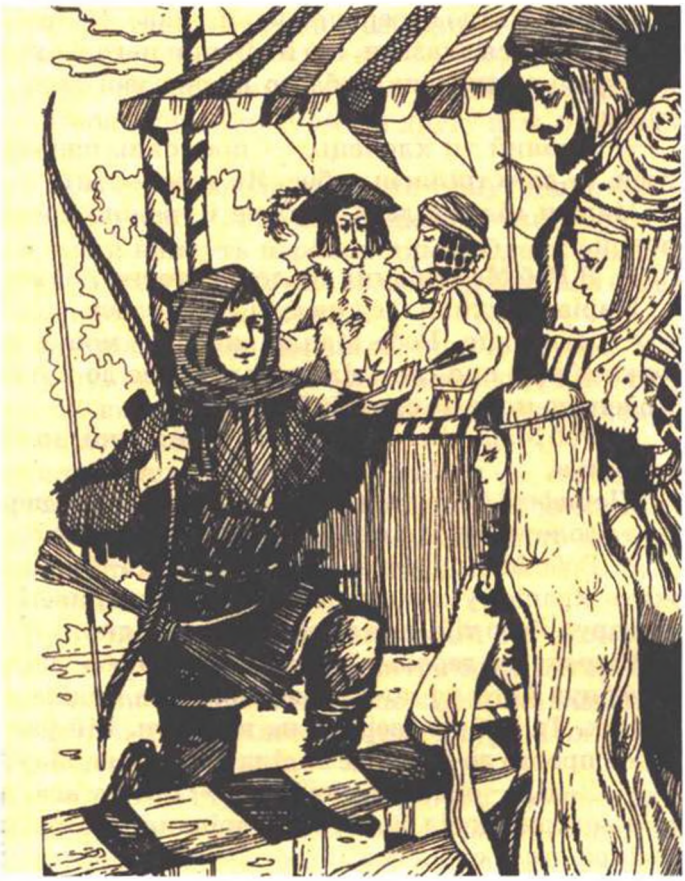

В. Дунаєва. Робін Гуд і Маріан

Решта лісовиків теж підійшли до Роба і гаряче тисли йому руку, бо всі вони вже знали його історію.

Після цього один із трьох синів удови, на прізвисько Дебелий Вілл, вийшов наперед і промовив:

— Друзі, усі ви знаєте, що нашому загонові досі бракувало справжнього ватажка — шляхетного, добре вихованого, розумного, спритного і сміливого. Здається, тепер ми знайшли отамана в особі цього юнака. Я і мої брати сказали йому, що ви оберете собі у ватажки того, хто пошиє сьогодні шерифа в дурні, здобувши його золоту стрілу. Правду я кажу?

Всі погодилися, і Вілл обернувся до Роба.

— Які новини принесли ви з Ноттінгема? — запитав він.

Роб засміявся.

— Можу сказати, що я таки справді пошив шерифа в дурні, а на додачу ще й забрав у нього золоту стрілу. Однак щодо приза, ви мусите повірити мені на слово, бо я подарував його одній дівчині. — Та побачивши, що слова його здалися не дуже переконливими, Роб додав: —

Я буду радий, коли ви приймете мене у вашу сім'ю простим лучником. Бо тут, я бачу, є старші й досвідченіші люди, ніж я.

По цих словах з гурту лісовиків вийшов наперед високий смагляволиций чоловік, і Роб відразу впізнав у ньому лучника із зеленою пов'язкою на оці; тільки пов'язку тепер він зняв і дивився на світ обома очима — сміливими й чесними.

Він сказав:

— Роб у каптурі — так, здається, назвала вас леді, — я можу потвердити ваші слова. Ви добре збили пиху з шерифа, не гірше, ніж це зробив би я. Ми не вимагатимемо від вас золотої стріли, бо вона потрапила в гарненькі ручки. А хто з нас краще стріляє, ви чи я, це нехай покаже майбутнє. Однак я, Вілл Стютлі, при всіх заявляю, що не визнаю ніякого іншого ватажка, крім вас.

Того вечора ще довго навколо багаття лунали бадьорі пісні й точилися веселі розмови. Ватага подарувала Робінові Гудові ріжок, яким він мав скликати своїх бійців. Всі урочисто поклялися, що, забираючи гроші та добро в багатіїв, вони всіляко допомагатимуть бідним та знедоленим і ніколи не заподіють лиха жінці, — нехай то буде дівчина, заміжня молодиця чи вдова. Клятву давали під розлогим пишно-листим деревом, при багрових спалахах полум'я, за доброю вечерею і кухлем пива. Так Робін Гуд став розбійником.

Переклад Юрія Юри

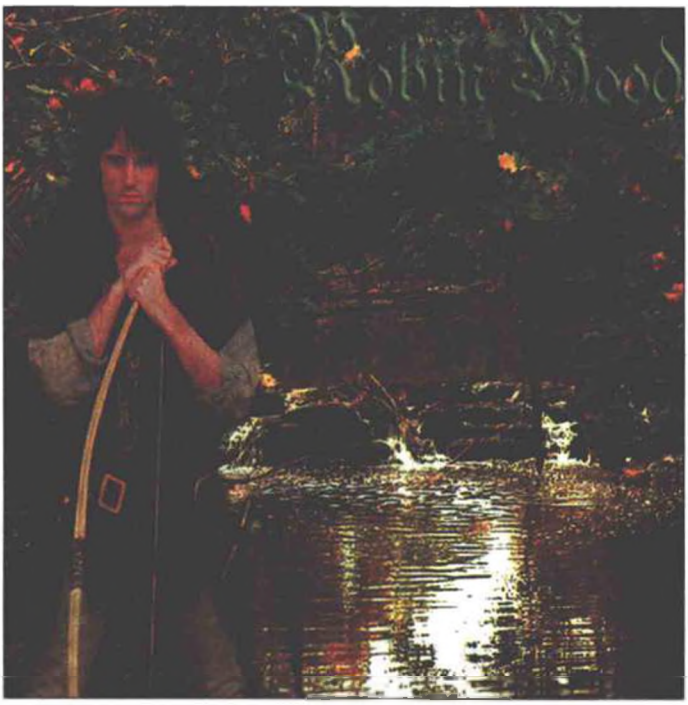

Кадр з кінофільму

ЛЕКСИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ТЕКСТУ

1 **Шери́ф** — у деяких країнах виборна або призначувана королем, наприклад в Англії, службова особа, що здійснює поліцейські та судові функції.
2 **Сквайр (ескві́йр)** — англійський дворянський титул.
3 **Тятива́** — ремінь, мотузка, струна, що туго стягує кінці лука.
4 **Сагайда́к** — футляр для лука і стріл.
5 **Пе́нні** — розмінна монета в Англії. Інша назва — пенс.
6 **Фунт сте́рлінгів** — грошова одиниця Англії, поділяється на сто пенсів.
7 **Менестре́ль** — у середні віки в Англії і Франції — мандрівний поет-музикант.
8 **Ка́птур** — те саме, що клобук, високий циліндричної форми головний убір із покривалом, що його носили ченці.
9 **Ло́жа** — відділені перегородками місця для кількох глядачів.
10 **Геро́льд** — глашатай-оповісник на лицарських турнірах.
11 **Ель** — давня міра довжини, близько 113 см.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Назвіть найвідоміші балади про Робіна Гуда. Які риси характеру і вчинки характеризують його як шляхетного розбійника?
2. Які ідеали відстоює Робін Гуд? Кому він намагається допомогти?
3. Визначте ознаки баладного жанру в баладі про Робіна Гуда, спираючись на текст.
4. Знайдіть у баладі епізоди, які надають сюжету драматичного напруження. Зачитайте ці уривки.
5. За допомогою яких художніх засобів передається ставлення народу до друзів Робіна Гуда та його ворогів? Наведіть приклади.
6. Визначте провідну ідею балади про Робіна Гуда. Свою думку аргументуйте прикладами з тексту.
7. Розгляньте ілюстрації до балади про Робіна Гуда і визначте, як зовнішність героя співвідноситься з рисами його характеру.
8. Як ви гадаєте, чи міг би Робін Гуд в інший спосіб, крім розбою, захищати народ від несправедливості? Аргументуйте свою відповідь.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

9. Складіть план балади і підготуйте переказ її змісту.
10. Виберіть з тексту балади приклади і цитати для характеристики Робіна Гуда як шляхетного розбійника, захисника народу від несправедливості.

СЕРБСЬКА НАРОДНА БАЛАДА

Милий Боже, що за дивне диво!
Ой зібралось військо на Косові...

«Смерть матері Юговичів»

Серби, як і інші народи, створювали протягом століть пісні, балади, легенди, сказання. У сербському фольклорі яскраво представлено віршовані епічні жанри: юнацькі (богатирські) та гайдуцькі* пісні, історичні балади. Спочатку сербська пісня виконувалася при дворах вельмож та їх войовничих дружин, а згодом перейшла до пастухів і селян, які перейняли її та пронесли крізь століття. Героїчні пісні виконувались у піднесеному, урочистому тоні, в музичному супроводі. У сербських баладах оспівувався героїзм, який, у розумінні цього народу, є найбільшою цінністю. У баладах відображено важливі події з національної історії сербського народу; особливе місце в них відведено Косовській битві. 15 червня 1389 року на Косовім Полі стояли два війська. Турецькі загони очолював султан Мурад із двома синами, сербські загони — князь Лазар з тестем Югом-Богданом і двома зятями — Мілошем Обіличем та Вуком Бранковичем. Турецьке військо було втричі більшим, але рішучість сербів відстояти рідну землю врівноважувала сили. Через деякий час серби почали тіснити турків, однак загін Вуко Бранковича несподівано відступив за річку Ситницю, за ним побігли сусідні загони. Військо сербів було розбито, загинули в бою Мілош і Юг-Богдан із синами, а князь Лазар був захоплений у полон і страчений.

Косове Поле в народних легендах стало символом всесербської нескореності турецьким завойовникам, хоча ще п'ять віків після цієї битви серби перебували під гнітом Османської імперії. У своїх дітей вони виховували не почуття гіркоти від поразки, а прагнення загинути за вітчизну, гордість від можливості вмерти за рідну землю.

Народ склав легенди й епічні пісні про хоробрих воїнів, їх мужність і жертовність. Саме такою є сербська народна балада «Смерть матері Юговичів». Сюжет її сповнений драматизму і трагізму. Балада має характерні ознаки фольклорної балади: притаманні усній поетичній творчості постійні епітети (*очі соколині*, *кінь добрий*, *кінь буланий*, *леви люті*, *серце тверде*); часто повторюються окремі фрази; діалоги між персонажами та ін. Магічними тут є число «3» і число «9», що являє собою потроєння трійки і означає «усе». (Число «10» не має такого вираженого магічного значення.) Права рука є символом влади, і розповіддю про праву руку хороброго воїна Дем'яна народ висловив своє ставлення до втрати сербами незалежності після битви на Косовім Полі.

Національно-визвольна боротьба сербів викликає співчуття в українського народу, який також відстоював свою свободу і складав про це свої

* Гайдуки — у південних слов'ян — повстанці, які боролися проти турецького панування.

поетичні твори — думи. Вук Караджич записав багато сербських народних пісень і у своїх дослідженнях порівнює їх з українською народною поетичною творчістю: українських козаків він зіставив із сербськими народними героями. Сербський фольклор зацікавив Тараса Шевченка, і після знайомства із сербськими народними баладами під їх впливом Кобзар написав кілька віршів (наприклад, «Подражаніє сербському» у 1860 р.). Спільним у фольклорних творах обох народів є оспівування патріотизму і мужності героїв — захисників рідної землі від іноземних поневолювачів.

СМЕРТЬ МАТЕРІ ЮГОВИЧІВ

Милий Боже, що за дивне диво!
Ой зібралось військо на Косові,
А в тім війську Юговичів дев'ять,
А десятий Юг-Богдан поважний.
Молить Бога Юговичів мати,
Щоб він дав їй очі соколині
Та ще й білі крила лебедині,
Пролетіти на Косове рівне
І побачить Юговичів дев'ять,
Десятого — батька Юг-Богдана.
Як молила, вимолила в Бога:
Дав їй Бог і очі соколині,
Дав їй Бог і крила лебедині.
Тож вона майнула на Косове,
Бачить мертвих Юговичів дев'ять,
Десятого — батька Юг-Богдана;

Дев'ять там списів у землю вбито,
Що сидить на кожнім ясен сокіл,
Що стоїть при кожнім кінь юнацький[1],
А лежить при кожнім лев прелютий.

Заіржали дев'ять добрих коней,
Заревіли дев'ять лютих левів,
Дев'ять соколів заклекотали...
Та тверде старенька мала серце
І сльози гіркої не зронила,
Узяла всіх дев'ять добрих коней,
Узяла всіх дев'ять лютих левів,
Узяла і соколів тих дев'ять.
Повернулася у дім свій білий.
Іздалека невістки пізнали,
Зустрічати вибігли свекруху, —
Дев'ять удовиць тут закувало,
Заридало дев'ять тут сиріток,
Ще й заржало дев'ять добрих коней,
Заревіло дев'ять лютих левів,
Дев'ять соколів заклекотало.
Та тверде старенька мала серце
І сльози гіркої не зронила.

А як північ уночі настала,
Заіржав Дем'янів кінь буланий,
Запитала мати у невістки:
«Невістонько, Дем'янова мила!
Чом заржав Дем'янів кінь буланий?
Чи він хоче білої пшениці,
Чи води він прагне із Звечана?»
Відказала Дем'янова жінка:
«Ой, свекрухо, Дем'янова нене!
Він не хоче білої пшениці,
Ні води не прагне із Звечана,
Та його Дем'ян так призвичаїв,
Що овес до півночі жує він,
А опівночі руша в дорогу.
Тож сумує за своїм він паном,
Що до нього довго не приходить».

Та тверде старенька мала серце
І сльози гіркої не зронила.
Вранці, як на світ благословилось,
Прилетіли два во́рони-круки,
Що в крові їм крила по рамена[2],
Що із дзьобів біла піна капле.
А несуть вони юнацьку руку,

Золота на тій руці обручка, —
Кинули вони ту руку нені.

Взяла руку Юговичів мати,
Обернула, глянула на неї,
Підклика Дем'янову дружину:
«Невістонько, Дем'янова мила!
Пізнаєш ти руку цю юнацьку?»
Відказала Дем'янова жінка:
«Ой, свекрухо, Дем'янова мати!
Це правиця[3] нашого Дем'яна,
Я пізнала золоту обручку,
Що дала Дем'янові при шлюбі».

Взяла мати Дем'янову руку,
Обернула, глянула на неї;
До руки промовила тихенько:
«Ручко мила, грушко недоспіла!
Де зросла ти, де тебе зірвали?
А зросла ти у мені на лоні,
А зірвали на Косові рівнім!»

Серце тут напружилося в неї,
З болю серце в неї розірвалось
По синах по дев'ятьох із горя,
По десятім Юг-Богдані сивім.

ЛЕКСИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ТЕКСТУ

1 **Юна́цький** — богатирський.
2 **Раме́но** — плече.
3 **Правиця** — права рука.

ПАМ'ЯТКА №2 *Як підготуватися до виразного читання художнього твору*

1. Уважно прочитайте текст (вірш, уривок з прозового твору) і уявіть собі те, про що в ньому йдеться.
2. Визначте головну думку і тон її висловлювання в тексті.
3. Поміркуйте, як ви читатимете цей текст, щоб донести його змістову та художню своєрідність до слухачів.
4. Складіть партитуру тексту (його мовний план для виразного читання):
   - **4.1.** Підкресліть у тексті найважливіші слова, тобто логічно наголошені, які ви виділятимете голосом.
   - **4.2.** Визначте підказані розділовими знаками у тексті паузи: малі, які позначте однією рискою (|), і триваліші, що позначаються двома рисками (||).
   - **4.3.** Продумайте, які інші засоби виразності усного мовлення ви можете використати при читанні тексту: темп мови, гучність голосу, вираження різних почуттів — схвильованості, піднесеності, співчуття, смутку тощо.

4.4. Зверніть увагу на інтонацію: пониження тону в певному місці тексту позначте стрілкою ↘, його підвищення — знаком ↗.

5. Уголос прочитайте текст декілька разів згідно зі складеною партитурою. Якщо потрібно, зробіть у ній доповнення та уточнення.
6. Виразно прочитайте текст так, як ви його декламуватимете в класі.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Перечитайте епіграф до статті «Сербська народна балада» і розкажіть, про яке диво йдеться у баладі «Смерть матері Юговичів».
2. Визначте риси фольклорної балади у творі «Смерть матері Юговичів». Підтвердіть свою відповідь прикладами з тексту.
3. У якій строфі балади передається найбільший драматизм подій? Поясніть, якими ще прийомами та засобами досягається напруженість у розвитку подій.
4. Знайдіть у тексті балади фрази, що повторюються з певними варіаціями в різних строфах. Яке відчуття у слухачів вони викликають? Яке враження вони справили на вас?
5. Які символи зустрічаються в баладі «Смерть матері Юговичів»? Поясніть їх значення.
6. Знайдіть у тексті балади і зачитайте рядки про фантастичні події. Яку роль вони відіграють у творі?
7. Що надає трагічного характеру сюжету балади?
8. Зачитайте монологи-звертання матері і визначте їх роль у баладі.
9. Що зближує сербську народну баладу з українськими козацькими думами?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

10. Виберіть з тексту і запишіть у зошит вжиті у баладі словосполучення з постійними епітетами.
11. Підготуйтесь до виразного читання балади в класі.
12. Складіть словесну характеристику матері Юговичів.

Я знаю все й не знаю лиш себе.
Ф. Війон

Франсуа ВІЙОН

[1431 – після 1463]

Останній поет середньовічної Франції Франсуа Війон був визначним ліриком, який немовби увібрав увесь життєвий досвід епохи, і вона відбилась у його віршах з усіма своїми вадами, розчаруваннями та сподіваннями. Війон постійно акцентував увагу на почуттях особистості, виявляючи її психологічну глибину, бажання осягнути складні життєві проблеми. Оскільки в центрі уваги Війона — власна особистість з усіма бідами, думками та настроями, твори його завжди мають автобіографічне забарвлення. Доля поета склалася трагічно. Відомості про Війона мають напівлегендарний характер, але й вони дозволяють краще зрозуміти думки й почуття поета, його самобутню творчість. Про життя Війона відомо дуже мало, переважно те, що він сам розповів про себе у своїх піснях.

Справжнє прізвище Франсуа Війона — Монкорб'є (чи де Лож). Народився він у незаможній родині в Парижі. Рано втратив батьків, і його взяв на виховання священик церкви Святого Бенедикта Гійом де Війон. Про свого названого батька поет завжди згадував з теплотою і вдячністю, такого доброго ставлення до себе у подальшому своєму житті він більше не відчув. Франсуа взяв собі

прізвище свого вихователя. Він закінчив факультет мистецтв у Паризькому університеті Сорбонні й одержав учений ступінь магістра мистецтв. У цей же час почав поетичну діяльність. У 1455 році під час вуличної бійки Війон смертельно поранив священика Сермуаза. Рятуючись від суду, Війон утік із Парижа. Перед смертю Сермуаз визнав себе винним у тому, що скоїлось, і Війона виправдали. Але, поки йшло слідство, Війон потрапив до зграї грабіжників. Повернувшись до Парижа, він став учасником пограбування Наваррського колежу.

У 1456 році Війон написав твір-сповідь «Малий Тестамент» («Малий Заповіт»), де він із жартами і дотепами пародіює офіційні документи тієї доби, заповідаючи різні речі свого майна друзям і ворогам.

Життя поета сповнене контрастів: не пориваючи зв'язків із грабіжниками, він пише вірші, спілкується з людьми різних соціальних верств. Вірші розійшлися в рукописах і зробили відомим його ім'я. У його поезії залишилося свідчення про перебування в замку Блуа Карла Орлеанського, де Війон взяв участь у турнірі поетів при дворі герцога на задану тему: «У спразі гину біля водограю». У «Баладі поетичного змагання в Блуа» він майстерно передав суперечливість свого світовідчуття, особливості свого внутрішнього світу. В інших творах Війон відверто розповідає про себе, про свої мрії та страждання, захоплення і розчарування, про своє злиденне життя:

Моєї долі примхи лютi
Списати всі не стало б слів,
Свій вік я звікував у скруті,
Без співчуття я сльози лив.

(Переклад Л. Первомайського)

У житті Війона арешти, в'язниці змінювалися перебуванням у меценатів, а далі — мандри в гурті волоцюг і знову в'язниця, суворий вирок і очікування страти в Орлеанській тюрмі. Від смертної кари його та інших в'язнів урятувала королівська амністія. Повернувшись до Парижа у 1461 році, Війон за короткий час написав кілька творів, серед них — широко відомий «Великий Тестамент» («Великий Заповіт»), у якому з емоційною напругою розкрито трагедію знедоленої людини.

Відомою є його «Балада прикмет»; у ній поет говорить про незбагненність власної особистості для самого себе. Останній рядок «Я знаю все й не знаю лиш себе» поетично повторюється у творі як рефрен, підсилюючи головну думку балади. Поет звернувся до прийому антитези, щоб показати суперечливість життя і людської натури. Він також вдало використав анафору (єдинопочаток кожного рядка).

Останній арешт Війона на початку 60-х років був безпідставним, але його з іншими звинуваченими у злочині засудили до страти через повішення, про що Війон написав баладу. Судді переглянули справу, страту відмінили і відправили Війона на десятирічне вигнання з Парижа.

Подальша доля поета невідома. Після 1463 року звісток про нього немає. У написаній ним епітафії на могилу повішених поет висловлює надію на доброту людей і милість Бога:

О згляньтесь на повішених сумних!
Відкрий же браму, Боже, нам до раю,
І на землі нас пеклом світ карає, —
По вінця горя кожен змалку пив.
Не смійтесь, люди, з нашого відчаю,
А Господа моліть, щоб нас простив.

(Переклад М. Терещенка)

Балади Франсуа Війона мали великий успіх і за його життя. Уперше вони були зібрані і видані у Франції у 1489 році. До українського читача твори Війона надійшли завдяки перекладам відомих поетів Леоніда Первомайського і Миколи Терещенка.

БАЛАДА ПРИКМЕТ

Я знаю — мухи гинуть в молоці,
Я знаю добру і лиху годину,
Я знаю — є співці, сліпці й скопці,
Я знаю по голках сосну й ялину,
Я знаю, як кохають до загину,
Я знаю чорне, біле і рябе,
Я знаю, як Господь створив людину,
Я знаю все й не знаю лиш себе.

Я знаю всі шляхи й всі манівці,
Я знаю небо щастя й сліз долину,
Я знаю, як на смерть ідуть бійці,
Я знаю і чернички спідничину,

Титульний аркуш до «Великого тестаменту»

І. Босх. Сім смертних гріхів

Я знаю гріх, але грішить не кину,
Я знаю, хто під течію гребе,
Я знаю, як в бочках скисають вина,
Я знаю все й не знаю лиш себе.

Я знаю — коні є і є їздці,
Я знаю, скільки мул бере на спину,
Я знаю, хто працює без упину,
Я знаю сну й пробудження хвилину,
Я знаю Рим і як він всіх скубе,
Я знаю і гуситську* всю провину,
Я знаю все й не знаю лиш себе.

Я знаю палац, знаю і хатину,
Я знаю цвіт; і плід, і соб-цабе,
Я знаю смерть і знаю домовину,
Я знаю все й не знаю лиш себе.

Переклад Леоніда Первомайського

* Гусити — прихильники вчення Яна Гуса, захисники незалежності Чехії від влади Папи Римського й Німеччини.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Розкажіть про долю Франсуа Війона та про його творчість.
2. Яке місце в творчому доробку Війона посідає балада? Що означає назва твору «Балада прикмет»?
3. Чим балада Війона відрізняється від інших відомих вам творів цього жанру? Які поняття та явища пародіює Війон у «Баладі прикмет»?
4. Що дає підстави назвати «Баладу прикмет» Франсуа Війона літературною баладою?
5. Як називається художній прийом, покладений в основу побудови «Балади прикмет»? Що саме він виділяє у змісті твору?
6. У яких рядках висловлено головну думку балади? Розкрийте самохарактеристику поета, спираючись на текст.
7. Спробуйте переповісти своїми словами, що саме знає автор.
8. Чому, на вашу думку, поет переконаний, що знає все на світі, крім самого себе? Як ви гадаєте, чи важливо кожному з нас знати самого себе? Свою відповідь аргументуйте.
9. Які слова і чому Ф. Війон зробив рефреном у баладі?
10. Яке загальне враження справила на вас балада Війона?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

11. Напишіть твір-мініатюру на одну з тем:
«Що я знаю про світ і людей»;
«Що я знаю про самого себе».

Вічно прикована до окремого малого уламка цілого, людина сама стає уламком.

Ф. Шиллер

Фрідріх ШИЛЛЕР

[1759 – 1805]

Йоганн Крістоф Фрідріх Шиллер народився у 1759 році в місті Мірбах у родині дрібного німецького бюргера*. Хлопчик ріс дуже здібним до навчання, мріяв стати священиком, та батько, як підданий герцога Вюртемберзького, змушений був віддати його вивчати право до військової академії. Після переведення академії до Штутгарта Шиллер полишає юриспруденцію і починає вивчати медицину. У 1780 році він отримує місце полкового лікаря у Штутгарті. Наступного року побачила світ розпочата ще в академії драма «Розбійники». Уже в цьому творі Шиллер звернувся до теми духовності та гармонії в людських стосунках, обравши за основу конфлікту стосунки між братами.

Він сам звідав несправедливість і непорозуміння з можновладцями, що змусили його тікати з Вюртемберзького герцогства. Творча сміливість у розв'язанні проблеми, поставленої в «Розбійниках», стала приводом до оголошення Фрідріха Шиллера почесним громадянином нової Французької республіки, бо гасло «Проти тиранів» відображало основний настрій тогочасної революційної Франції.

1797 рік можна вважати «баладним роком» у творчості Шиллера. Він написав балади «Кубок», «Рукавичка», «Лицар Тоггенбург», «Полікратів

* Бюргер — у Німеччині та деяких інших країнах Західної Європи — мешканець міста, городянин.

перстень», що позначені особливою увагою до зображення людського життя, людської гідності і мають філософський підтекст. Шиллер сприйняв просвітницьку роль прогресу і вважав, що його рушійна сила — не в соціально-економічних чинниках, а в поширенні передових ідей та в діяльності окремих особистостей.

Героями балад Шиллера стають цілеспрямовані особистості з усвідомленим почуттям гідності. Їх моральна сила — у здатності відстоювати гідність як необхідну складову своєї особистості. Сприйнявши погляди французького філософа-просвітителя Вольтера на розвиток суспільства, Шиллер написав праці «Про грацію і гідність», «Листи про естетичне виховання людини», де висловився за гармонійне поєднання почуттів і розуму, обов'язку і власних інтересів.

Балади Шиллера відзначаються глибоким філософським змістом і водночас близькістю до проблем сучасного йому життя. Вони побудовані не на фантастичних подіях, а на зіткненні різних характерів, поглядів, ідей, нагадують невеликі драматичні твори, де кожний персонаж виконує свою роль. У своїх баладах Шиллер поєднав критику існуючих порядків з вірою в перемогу людського духу та в моральне вдосконалення людства. Він гаряче у своїх творах обстоював ідеали свободи, людяності, гідності та шляхетності. Ці особливості характерні й для його балади «Рукавичка», композиція якої нагадує театральну виставу. В образі Делоржа втілено уявлення Шиллера про найвищі життєві цінності — сміливість, честь і гідність, внутрішню незалежність. Автор у баладі засуджує деспотичні закони суспільства і звеличує людяність та високе почуття людської гідності.

РУКАВИЧКА

Ждучи на грища й забави,
В звіринці своїм величаво
Король Франціск сидів;
Тіснились вельможі при троні,
А кругом, на високім балконі
Дам барвистий вінок процвів.

Король дав знак рукою —
І з ґрат сторожкою стопою
Виходить лев;
Але не лунає рев:
Пустелі друг
Зором німим обводить круг
Арени —
І випростав з позіхом члени,
І гривою стряс густою,
І ліг самотою.

І знову владар маше рукою —
На знак царський

Тигр жаський
З клітки рине тісної
Скоком пружним;
Лева він бачить і виє,
Напружує шию,
Кола страшні вибиває хвостом
І лиже рот язиком;
І кроком несміло-пружним
Лева обходить він
І, волі невольний син,
Повнить арену риком
Хрипким і диким. —
Погас його рев луною,
І осторонь хижий ліг.

І знову владар маше рукою —
І зіво дверей вивергає їх:
Двох леопардів прудких;
В буянні мужнього палу
Тигра вони напали;
Той лапою б'є їх тяжкою,
І вже підводиться лев;
Його могутній рев
Прогримів — і став спокій;
І, не давши волі злобі рвачкій,
Люті лягли по короткім бою.
Нової жде битви вельможне гроно.
І раптом упала з балкона
Рукавичка красної дами
Між хижаками.

І мовить лицарю юна
Кунігунда, глузлива красуня:
«Щодня, щогодини, лицарю мій,
Присягаєтесь ви в любові своїй —
Принести рукавичку прошу я вас!»
І лицар Делорж поспішає і враз
Збігає вниз безстрашно,
І кроком твердим
Ступає між звіром тим,
І бере рукавичку відважно.
І, повні подиву й жаху німого,
Лицарі й дами глядять на нього,
А він, спокійний, назад іде —
І гомін безмежний навколо росте
На честь його перемоги.
Кунігунда героя очима вітає —
Той погляд щастя йому обіцяє, —

Але, зійшовши під крики бучні,
Він рукавичку в лице їй кинув:
«Подяки, дамо, не треба мені!» —
Сказав і її покинув.

Переклад Михайла Ореста

ПАМ'ЯТКА №3 *Як порівнювати текст оригіналу літературного твору з його перекладом*

1. Визначте жанр твору, його тему та зв'язок з подіями певної епохи, які в ньому відображені.
2. Назвіть країну, якій належить фольклорний твір, або автора літературного твору і поясніть, яку роль він відіграє в розвитку літератури народу або яке місце посідає даний твір у творчості письменника.
3. Встановіть, з якого саме тексту і коли здійснено його переклад.
4. Зробіть дослівний (підрядковий) переклад невеликого за обсягом тексту оригіналу або уривку з нього, якщо ви вивчаєте дану мову.
5. Уважно прочитайте перекладний текст твору і порівняйте його з оригіналом, визначте виявлені вами відмінності як на рівні змісту (вживання слів і словосполучень, добір відповідників у мові, на яку перекладено твір), так і на рівні відтворення художніх особливостей (використання у перекладному тексті певних засобів і прийомів художньої виразності у порівнянні зі вжитими в оригіналі епітетами, метафорами, порівняннями тощо).
6. Якщо для порівняння пропонуються переклади одного першотвору декількома перекладачами, то визначте, чим вони різняться, на що звернув більше уваги кожний з перекладачів.
7. Зробіть висновок, наскільки відповідає оригіналові його переклад українською мовою, чи вдалося перекладачеві донести до читача змістову та художню своєрідність літературного твору, який він переклав.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Сформулюйте головну проблему балади «Рукавичка». Чому автор назвав її повістю?
2. Поясніть, чому автор зображує коло з короля та вельмож і коло зі звірів.
3. Визначте засоби, які посилюють динамізм подій у баладі «Рукавичка».
4. Чи можна епіграф до статті про Шиллера розуміти як своєрідний підсумок до балади «Рукавичка»? Поясніть чому.
5. Знайдіть кульмінаційний момент балади «Рукавичка».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

6. Підготуйте повідомлення на тему: «Які символічні значення рукавички мені відомі».
7. Складіть невеликий твір на тему: «Як характеризує Делоржа його вчинок наприкінці балади».

Йоганн Вольфганг ГЕТЕ

[1749–1832]

Моє прагнення вперед таке нестримне, що рідко можу дозволити собі перевести дух і озирнутися назад.

Й. В. Ґете

Німецький поет, драматург, філософ і вчений Йоганн Вольфганг Ґете належить до найвизначніших митців європейської культури. Його твори ввійшли до художньої спадщини не тільки німецького народу, а й усього людства.

Народився Йоганн Вольфганг Ґете в заможній родині у Франкфурті-на-Майні. У дитинстві вивчав мови і живопис, а також природничі науки, і це відіграло значну роль у майбутньому розвитку його наукових зацікавлень. У 1768 році батько відправив Йоганна до Лейпцизького університету вивчати право, через три роки Ґете продовжив навчання у Страсбурзі, де слухання лекцій в університеті з анатомії, хімії та права поєднував з активною літературною творчістю.

Ґете написав кілька романів, п'єс, багато віршів і впродовж всього свого творчого життя працював над трагедією «Фауст», скориставшись сюжетом німецької народної книжки про лікаря і алхіміка Фауста. Ще однією пристрастю митця був фольклор, збиранням і дослідженням якого він постійно займався. З особливим захопленням він ставився до народної балади, називаючи її «живим зародком» усієї поезії.

На створення балади «Вільшаний король» поета надихнула датська народна пісня «Дочки короля

ельфів». У Ґете діють вільшаний король та дитина і вводиться образ батька. Використовуючи фантастику, поет почасти долає містичність, наводить реалістичне пояснення нічним страхам дитини. Таким чином реалістичний план балади накладається на фантастично-міфологічний. Ґете використав форму діалогу, що було притаманне фольклорним баладам. Драматичну напругу баладі надає зіткнення протилежних начал: життя і смерті, реального і фантастичного, відчаю і надії. Балада Ґете стала відображенням його філософських думок про стосунки людей з природою, про порушення гармонії між ними.

Існує кілька українських перекладів балади Ґете. Найбільш відповідає оригіналу та задуму поета назва «Вільшаний король», як це переклав Максим Рильський. Іншу назву дав своєму перекладу Ґетевої балади Борис Грінченко — «Лісовий цар», а Пантелеймон Куліш назвав баладу «Вільшаний цар». Найбільшою національною забарвленістю вирізняється переклад П. Куліша, який використав у своєму тексті українські народні слова: «хлоня», «вітласта», «на вітті гойдати, коточка співати» тощо. Перекладу Максима Рильського властиві особлива поетичність і художня довершеність, в його основі — літературна українська мова.

ВІЛЬШАНИЙ КОРОЛЬ

Хто пізно так мчить у час нічний?
То їде батько, з ним син малий.
Чогось боїться і мерзне син —
Малого тулить і гріє він.

«Чому тремтиш ти, синку, щомить?»
— Король вільшаний он там стоїть!
Він у короні, хвостатий пан! —
«То, сину, сивий нічний туман!»

— «Любе дитя, до мене мерщій!
Будемо гратись в оселі моїй,
Квіти прекрасні знайду тобі я,
У злото матуся одягне моя».

— Мій тату, мій тату, яке страшне!
Як надить вільшаний король мене! —
«Годі, маля, заспокойся, маля!
То вітер колише в гаю гілля!»

— «Хлопчику любий, іди ж до нас!
Дочки мої у танку в цей час,
Дочки мої тебе вийдуть стрічать,
Вітати, співати, тебе колихать!»

— Мій тату, мій тату, туди подивись!
Он королівни вільшані зійшлись! —
«Не бійся, мій синку! Повір мені:
То верби сивіють удалині!»

— «Мені, хлопче, люба краса твоя!
З неволі чи з волі візьму тебе я!»
— Мій тату, мій тату, він нас догнав!
Ой, як болюче мене він обняв!

Батькові страшно, батько спішить,
В руках його хлопчик бідний кричить;
Насилу додому доїхав він,
В руках його мертвий лежав його син.

Переклад Максима Рильського

ВІЛЬШАНИЙ ЦАР

Хто їде під вітер нічною добою,
Синка на сідельці везе під полою?
Коня острогами раз по раз торкає,
Дитину до себе в тепло пригортає.
«Чого се ти, синку, очиці ховаєш?!»
— Вільшаний цар, тату, хіба не вбачаєш?
В короні вітластій, кудлатий, патлатий,
Сягає рукою, мов хоче піймати.
«Коханий мій хлоню, ходімо зо мною,
Гулятимем гарно-прегарно з тобою!
Квітками в нас пишно лука процвітає,
Парчею матуся мене зодягає».
— Хіба твоє ухо, татусю, не чує,
Що цар той вільшаний зо мною жартує? —
«Спокійся, дитино, нічого немає,
Се вітер у листі сухім завиває».
— Вродливий мій хлоню, ходімо зо мною!
Гуляти царівни там будуть з тобою,
З тобою гуляти, вночі танцювати,
На вітті гойдати, коточка співати...
«Хіба ти не бачиш, татуню, вільхівен,
Танців і гойдання маленьких царівен?»
— Я бачу, мій синку, в гаю на майдані
Колишуться верби в густому тумані.
«Люблю тебе, хлоню, за личко принадне,
Не хочеш по волі — неволя притягне!»
— Татуню, татуню! Мене він хапає!

Вільшаний цар душу мою пориває...
Щомога став батько коня з ляку гнати,
Маленька дитина — стогнати-конати.
В домівці не радість його зустрічала:
Дитина мовчала, дитина сконала.

Переклад Пантелеймона Куліша

ЛІСОВИЙ ЦАР

Хто їде в негоду тим лісом густим?
То батько, спізнившись, і хлопець із ним.
Обнявши малого, в руках він держить,
Його пригортає, його він пестить.
— Чом личко сховав ти, мій синку малий?
— Ой тату! Чи бачиш? — Он цар лісовий:
У довгій кереї, в короні... дивись!
— То, синку, тумани навкруг простяглись.
«Мій хлопчику любий, до мене сюди
На луки зелені ти гратись іди;
В моєї матусі є пишні квітки,
Гаптовані злотом тобі сорочки».
— Ой тату, він кличе на луки рясні,
І квіти, і злото дає він мені.
— Нема там нічого, мій синочку. Цить!
То вітер між листям сухим шелестить.
«До мене, мій хлопче, в діброві густих
Дочок уродливих побачиш моїх,
Вестимуть таночок і будуть співать,
Співаючи, будуть тебе колихать».
— Ой тату, мій тату, туди подивись:
В танку королівни за руки взялись...
— О ні, усе тихо у темряві там:
То верби старії схилились гіллям.
«Мене, хлопче, вабить урода твоя:
Чи хочеш — не хочеш, візьму тебе я!»
— Ой тату, вже близько!.. Він нас дожене!
Він давить, він душить, він тягне мене!..
Наляканий батько не їде — летить...
А хлопець нудьгує, а хлопець кричить.
Добіг він додому і дивиться він:
В руках уже мертвий лежить його син.

Переклад Бориса Грінченка

ERLKÖNIG

Wer reitet so spät durch Nacht und Wind?
Es ist der Vater mit seinem Kind;
Er hat den Knaben wohl in dem Arm,
Er faßt ihn sicher, er hält ihn warm.
Mein Sohn, was birgst du so bang dein Gesicht? –
Siehst, Vater, du den Erlkönig nicht?
Den Erlkönig mit Krön' und Schweif? –
Mein Sohn, es ist ein Nebelstreif. –

«Du liebes Kind, komm, geh mit mir!
Gar schöne Spiele spiel ich mit dir;
Manch bunte Blumen sind an dem Strand,
Meine Mutter hat manch gülden Gewand».
Mein Vater, mein Vater, und hörest du nicht,
Was Erlkönig mir leise verspricht? –
Sei ruhig, bleibe ruhig, mein Kind;
In dürren Blättern säuselt der Wind, –
«Willst, feiner Knabe, du mit mir gehn?
Meine Töchter sollen dich warten schon;
Meine Töchter führen den nächtlichen Reihn,
Und wiegen und tanzen und singen dich ein».
Mein Vater, mein Vater, und siehst du nicht dort
Erlkönigs Töchter am düstern Ort? –
Mein Sohn, mein Sohn, ich seh es genau:
Es scheinen die alten Weiden so grau. –

«Ich liebe dich, mich reizt deine schöne Gestalt;
Und bist du nicht willig, so brauch ich Gewalt».
Mein Vater, mein Vater, jetzt faßt er mich an!
Erlkönig hat mir ein Leids getan! –
Dem Vater grauset's, er reitet geschwind,
Er hält in Armen das ächzende Kind,
Erreicht den Hof mit Mühe und Not;
In seinen Armen das Kind war tot.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Яким було ставлення Й. В. Ґете до жанру балади? Як він називав цей жанр?
2. Коли і де відбуваються події в баладі «Вільшаний король»?
3. Як побудовано баладу Ґете?
4. Які події в баладі є реальними, а які — фантастичними?
5. Які художні засоби використав Ґете у своєму творі?
6. Яку роль відіграють діалоги в баладі? Прочитайте твір «Вільшаний король» за ролями.

7. Хто вивчає німецьку мову, зробіть підрядковий переклад оригіналу балади Ґете і порівняйте його з українськими перекладами.
8. До якого типу балади за своїм змістом належить твір Ґете?
9. Як автор передав емоційну напругу і драматизм в баладі? Як слід це передати при читанні тексту?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

10. Складіть таблицю «Реальне та фантастичне в баладі Й. В. Ґете "Вільшаний король"», заповнивши кожний стовпчик цитатами з твору. Використайте їх у розповіді про роль фантастичних елементів у творі Ґете.
11. Порівняйте різні переклади балади українською мовою.
12. Вивчіть баладу Й. В. Ґете в перекладі, який вам більше подобається, і підготуйтесь до її виразного читання напам'ять.

Олександр Сергійович **ПУШКІН**

[1799–1837]

І спогад правнука мені відрадним буде,
І сповідь щиру цю нехай він не забуде.

О. Пушкін

Усьому світові відоме ім'я російського поета Олександра Сергійовича Пушкіна. Його творчість вражає своєю різноманітністю. У п'ятому класі ви познайомилися з його казками, поемою «Руслан і Людмила». Ви пам'ятаєте, що няня Орина Родіонівна розповідала малому Пушкіну казки і різні народні сказання, і коли він виріс, то створив свої віршовані казки.

Олександр Сергійович Пушкін народився у дворянській сім'ї, в якій зберігали пам'ять про далеких предків. Його бабуся — Марія Олексіївна Ганнібал — багато розповідала онукові різних цікавих історій, особливо про діда його матері Ганнібала (про нього — в незавершеному творі Пушкіна «Арап Петра Великого»).

У 1811 році Олександра віддали на навчання у Ліцей, відкритий у Царському Селі під Петербургом. Саме тут розвинувся поетичний талант Пушкіна. За своє коротке життя він написав багато творів, серед яких значне місце займають вірші і повісті на історичну тематику. Зацікавленістю минулим пояснюється його постійний інтерес до стародавніх сказань і легенд. Доля поета склалася так, що він кілька разів побував в Україні — у Києві, Катеринославі (Дніпропетровськ), Одесі.

У Києві, під враженням легенди про князя Олега, поет відвідав його могилу на горі Щекавиці. У Пушкіна виникає задум написати твір про історію загадкової смерті київського князя Олега. Одним із джерел написання балади «Пісня про віщого Олега» стала легенда про князя у «Повісті минулих літ», записана Нестором-літописцем. Легенду про князя Олега Пушкін знав ще з юнацьких років, вивчив також історичні документи про Київську Русь, про її зміцнення за часів правління Олега. Народ прозвав князя «віщим», тобто мудрим, таким, що бачить наперед розвиток подій і визначає шляхи до перемог над ворогами.

Отже, в основу своєї балади «Пісня про віщого Олега» Олександр Пушкін поклав давню легенду, такий літописний переказ:

> І жив Олег, князюючи в Києві, мир маючи з усіма країнами. І прийшла осінь, і згадав Олег свого коня, якого поставив годувати і не велів сідати на нього, бо він спитав колись волхвів і ворожбитів: «Від чого мені вмерти?» І сказав йому один ворожбит: «Княже! Від коня твого, якого ти любиш і на якому ти їздиш, від нього ти вмреш».
>
> Запали ці слова Олегові в душу, і сказав він: «Ніколи не сяду на нього і ніколи не побачу його». І звелів гарно годувати коня. Так він прожив декілька років, не бачивши його, аж поки не пішов на греків, а коли повернувся в Київ і минуло чотири літа, на п'яте згадав він коня, від якого волхви пророчили йому померти. І покликавши старшого конюха, спитав Олег: «Де ж мій кінь, якого я поставив годувати і доглядати?» Конюх сказав: «Помер». Олег же дорікнув тому ворожбитові і промовив: «Неправду кажуть волхви. Всі їхні слова — брехня, кінь мій помер, а я живий». І звелів Олег осідлати собі коня: «Хочу побачити кістки його».
>
> І приїхав на те місце, де лежали його голі кості і череп голий, зліз з коня, посміявся і сказав: «Чи не від цього черепа смерть мені прийняти?» І наступив ногою на череп, і виповзла змія з черепа і вжалила його в ногу. Від того розхворівся Олег і помер.

ПІСНЯ ПРО ВІЩОГО ОЛЕГА

Збирається віщий[1] Олег-войовник
З хазарами* знов воювати:
За напад — мечам і пожарам прирік
Він ниви хазарські і хати.
Із військом своїм, в царгородській броні,
Князь їде полями на вірнім коні.

Із темного лісу старий чарівник
Виходить назустріч поволі,
Перунові** тільки покірний старик,
Провісник він людської долі.
В мольбах, в ворожбі все життя він провів.
І князь біля нього коня зупинив.

---

* Хаза́ри (хозари) — народ, який жив у південних степах і нападав на Київську Русь.

** Перу́н — бог грому і блискавки у віруваннях стародавніх слов'ян.

М. Васнецов. Пророцтво

«Повідай, улюбленцю наших богів,
Чи скоро я землю покину?
Чи скоро, на радість моїх ворогів,
Мене покладуть в домовину?
Не бійся, будь чесний в своїй ворожбі —
Баского[2] коня подарую тобі».

«Волхви[3] не бояться міцних владарів,
Волхвам — за пророче їх слово —
Не треба багатих князівських дарів, —
Правдива і вільна їх мова.
Хоч роки майбутні таяться в імлі...
Та бачу я долю твою на чолі.

Послухай, що скаже тобі ворожбит:
Ти славний своїми боями,
І твій ворогами не здоланий щит
Царграда оздоблює брами*;
І хвилі, і землю скорив ти в бою,
І недруги заздрять на долю твою.

І моря бурхливого зрадницький вал
Твої не пошкодив вітрила,
Тебе не поранив лукавий кинджал,
Ворожа стріла не вразила...
Не відаєш ран ти у грізній броні,
Бо є охоронець у тебе в борні[4].

Твій кінь бойових не лякається діл,
Він, пановій волі покірний,

* І твій ворогами не здоланий щит Царграда оздоблює брами. — За легендою, Олег у знак перемоги над Візантією прибив щит на воротах її столиці — Царграда.

То смирний стоїть попід хмарами стріл,
    То скаче, товариш твій вірний.
Його не лякає жорстока борня;
Але від свого ти загинеш коня».

Олег усміхнувся; одначе чоло
    Прорізала дума журлива.
Він, спершись рукою на бранне сідло,
    Злізає з коня мовчазливо.
І вірного друга князівська рука
Голубить і пестить, прощальна й легка.

«З тобою, мій друже, мій вірний слуга,
    Пройшов я походи великі;
В стремено твоє вже не ступить нога,
    Нам час розлучитись навіки.
Прощай, утішайся у лузі щодня!
Ви, отроки-друзі[5], візьміть-но коня,

У луг одведіть, де трава запашна,
    Попоною спину вкривайте,
Добірного другові дайте зерна,
    Водою з джерел напувайте».
І отроки миттю з конем одійшли,
І князю нового коня підвели.

Гуляє з дружиною князь-войовник
    На славній слов'янській могилі.
З ним — гості і друзі, — як ранішній сніг,
    Сьогодні їх кучері білі...
Дружинники згадують юність свою,
Коли з ворогами рубались в бою.

«Та де ж мій товариш, де кінь мій баский? —
    Промовив Олег своїм слугам. —
Скажіть, чи здоровий, чи досі легкий
    Розкішним він бігає лугом?»
І чує слова: на крутому горбі
Давно відпочинок знайшов він собі.

І голову буйну Олег похилив
    І думає: «Що ж чарування?
Коли б не послухав брехливих я слів,
    Відкинув дурне віщування,
Носив мене б кінь до останнього дня!»
І хоче він бачить останки коня.

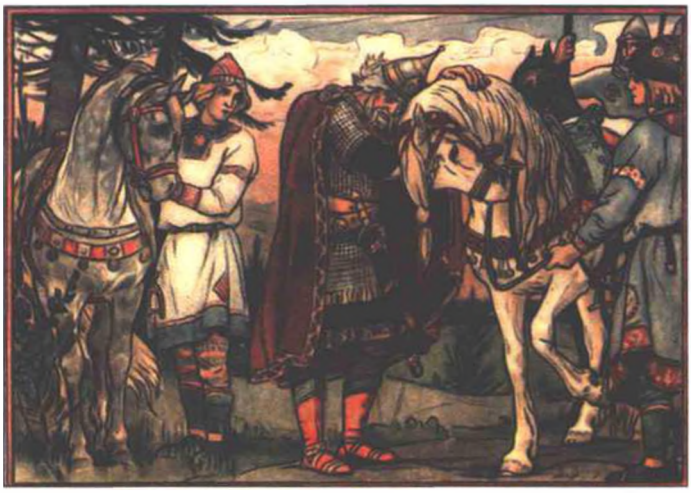

В. Васнецов. Прощання з конем

Ось їде могутній Олег до ріки,
З ним гості його посивілі,
І бачить: коня благородні кістки
Лежать на Дніпровому схилі;
Їх миє негода, їх порох вкрива,
Над ними шумує шовкова трава.

І тихо ступивши на череп німий,
Князь мовив: «Спи, друг одинокий!
Тебе пережив твій хазяїн старий,
І от як скінчу свої роки, —
Не ти на траву упадеш запашну
І кров'ю мою там омиєш труну!»

І мовив Олег тоді друзям своїм:
«Чи кістка страшна мені тлінна?»
Із жовтого черепа тихо між тим
Гадюка повзла домовинна;
Круг ніг його чорним кільцем обвилась,
І крикнув раптово ужалений князь.

Схиляються гості над тілом в журбі,
У келихах піняться вина;
Князь Ігор і Ольга* сидять на горбі;
Хмільна бенкетує дружина.
Дружинники згадують юність свою,
Коли з ворогами рубались в бою.

Переклад Юрія Карського

---

*Ігор Рюрикович — великий київський князь, який правив у 912–945 роках. Ольга — дружина князя Ігоря, яка правила київськими землями після його смерті.

ЛЕКСИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ТЕКСТУ

1 **Ві́щий** — вживається, як синонім до слова «провидець», тобто той, хто може передбачати майбутнє.
2 **Баски́й** — дуже швидкий, енергійний, жвавий.
3 **Волхви́** — чаклуни, віщуни, жерці Перуна та інших язичницьких богів.
4 **Борня́** — битва.
5 **О́трок** — у давній Русі князівський чи боярський слуга, що входив до складу молодшої дружини; молодий дружинник.

ПЕСНЬ О ВЕЩЕМ ОЛЕГЕ

(Уривок)

«А где мой товарищ? — промолвил Олег, —
Скажите, где конь мой ретивый?
Здоров ли? всё так же ль легок его бег?
Всё тот же ль он бурный, игривый?»
И внемлет ответу: на холме крутом
Давно уж почил непробудным он сном.
Могучий Олег головою поник
И думает: «Что же гаданье?
Кудесник, ты лживый, безумный старик!
Презреть бы твое предсказанье!
Мой конь и доныне носил бы меня».
И хочет увидеть он кости коня.

Вот едет могучий Олег со двора,
С ним Игорь и старые гости,
И видят — на холме, у брега Днепра,
Лежат благородные кости;
Их моют дожди, засыпает их пыль,
И ветер волнует над ними ковыль.

Князь тихо на череп коня наступил
И молвил: «Спи, друг одинокой!
Твой старый хозяин тебя пережил:
На тризне, уже недалёкой,
Не ты под секирой ковыль обагришь
И жаркою кровью мой прах напоишь!

Так вот где таилась погибель моя!
Мне смертию кость угрожала!»
Из мёртвой главы гробовая змия,
Шипя, между тем выползала;
Как чёрная лента, вкруг ног обвилась,
И вскрикнул внезапно ужаленный князь.

Ковши круговые, запенясь, шипят
На тризне плачевной Олега;
Князь Игорь и Ольга на холме сидят;
Дружина пирует у брега;
Бойцы поминают минувшие дни
И битвы, где вместе рубились они.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Поясніть зв'язок між давньою легендою та поетичною баладою Олександра Пушкіна про князя Олега. Які слова в тексті вам малозрозумілі? Знайдіть їх тлумачення.
2. Охарактеризуйте образи князя Олега та волхва з твору Пушкіна. Наведіть цитати.
3. Визначте художні засоби, якими Пушкін змальовує коня. Поясніть їх роль у розкритті головної ідеї.
4. Поясніть смислове навантаження епіграфа до статті про Олександра Пушкіна.
5. Які риси характеру Олега з балади Олександра Пушкіна вас приваблюють? Поясніть чому.
6. Поясніть значення повтору:

«Дружинники згадують юність свою,
Коли з ворогами рубались в бою».

7. Використовуючи ілюстрацію, поясніть цитату з твору:

«Не відаєш ран ти у грізній броні,
Бо є охоронець у тебе в борні».

8. На скільки частин можна поділити текст балади? Який темп та яку інтонацію ви використаєте для читання кожної з них?
9. Як, на вашу думку, слід прочитати останню строфу балади? Де варто робити паузи при читанні?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

10. Порівняйте уривок з оригінального тексту «Пісні про віщого Олега» з відповідним уривком українського перекладу.
11. Вивчіть обраний уривок з балади напам'ять і підготуйтесь до його виразного читання.
12. Поміркуйте над народним прислів'ям «Долю конем не об'їдеш» і підготуйте усне повідомлення на тему: «Чи варто вірити в те, що доля кожної людини наперед визначена?»

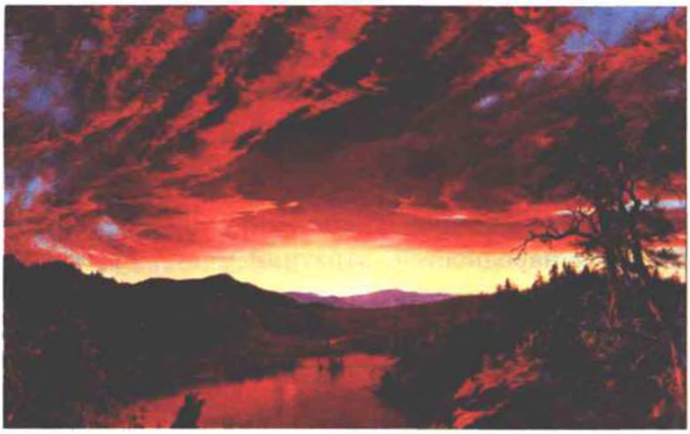

Будемо в міру сил вчити народ радості. І пам'ятатимемо, що ці уроки повинні звучати бадьоро і натхненно, повинні зміцнювати в людях мужність.

Р. Стівенсон

Роберт Льюїс СТІВЕНСОН

[1850–1894]

Одним з найвідоміших англійських письменників є Роберт Стівенсон, роман якого «Острів скарбів» (1883 р.) став найпопулярнішим пригодницьким твором, що ним уже понад століття зачитуються діти та юнацтво всього світу.

Роберт Стівенсон народився в Единбурзі в родині інженерів, кілька поколінь якої були будівничими маяків. Хлопчик мріяв успадкувати фах своїх предків. Закінчивши школу, він вступив на інженерний факультет Единбурзького університету, але закінчити його через слабке здоров'я йому не вдалося, а з мрією довелося розпрощатися.

Свій самостійний життєвий шлях Стівенсон розпочав із журналістської діяльності: він писав статті, огляди літературних творів до газет і журналів. Згодом він і сам зайнявся письменницькою діяльністю. Його приваблювали героїчне минуле, романтичні пригоди і подорожі. Герої його творів завжди виявляють мужність і шляхетність, живуть яскравим і незвичайним життям.

Любов до моря постійно жила в душі письменника, і це втілилося в його творах. Та найдужче хвилювала Стівенсона доля рідної батьківщини — маленької Шотландії, народ якої склав багато пісень і легенд про своє героїчне минуле.

Одна з давніх легенд і стала основою балади Р. Стівенсона «Вересовий трунок», і розповідала вона про легендарний народ — піктів. Це найдавніший з відомих народів, які населяли Шотландію. Вперше про піктів згадується у 297 році нашої ери як про ворогів Риму. Пикти боролися проти різних ворогів. Інколи вони програвали великі битви, втрачали величезні території, але вперто знову воювали за свою землю. У IX столітті пикти були підкорені скоттами, тобто шотландцями, після чого змішалися з представниками інших народностей, втратили мову і перестали існувати як окремий народ.

У літописах і легендах пикти найчастіше зображені як сміливі воїни. Вражені їхньою сміливістю завойовники не розуміли, звідки у невисоких на зріст людей стільки почуття нескореності та відваги у боротьбі.

Стівенсон використав легендарне уявлення про піктів і побудував сюжетну канву балади навколо таємниці. Як народ піктів залишився в історії таємницею, так залишився таємницею і спосіб приготування вересового трунку. Цей прийом дуже характерний для фольклорних творів, коли герой повинен розкрити таємницю і звільнити чарівну силу. У баладі Стівенсона чарівною силою стали риси характеру мужніх піктів, які уславив поет.

З баладою Р. Стівенсона ви познайомитесь за її українським перекладом, що належить поетові Євгену Крижевичу. Перекладач передав зміст балади відповідно до оригіналу, але вніс й деякі відмінності у свій переклад. Він переклав назву не як «Вересовий мед», а назвав баладу: «Вересовий трунок». Уже в заголовку Є. Крижевич називає напій з вересу «трунком» — словом, що має спільний корінь з іншим — «отрута». Таке словосполучення у назві наштовхує на думку, що таємниця виготовлення напою «отруїла» перемогу шотландського короля, звела її нанівець, адже моральна перемога виявилась на боці останнього пикта. Український перекладач вживає щодо напою епітет «чарівний», розповідаючи про те, як цей трунок робив долю піктів радісною. Є. Крижевич двічі використовує означення «червоний» — до слів «гора» і «квіт» (вересу), і ці словосполучення з'являються після опису побоїща. Цей колір, що традиційно символізує пролиту кров, покликаний нагадувати про трагедію цілого народу.

ВЕРЕСОВИЙ ТРУНОК

Із вересового[1] квіту
Пикти варили давно
Трунок[2], за мед солодший,
Міцніший, аніж вино.
Варили і випивали
Той чарівний напій
І в темрявих підземеллях
Долі раділи своїй.

Та ось володар шотландський —
Жахались його вороги! —
Пішов на пиктів оружно,
Щоб знищити їх до ноги.
Він гнав їх, неначе ланей,
По вересових горбах,
Мчав по тілах спогорда,
Сіяв і смерть, і жах.

І знову настало літо,
Верес ізнов червонів,
Та трунок медовий варити
Вже більше ніхто не вмів.
В могилках, немов дитячих,
На кожній червоній горі,
Лежали під квітом червоним
Поснулі навік броварі[3].

Їхав король шотландський
По вересовій землі;
Дзинчали завзято бджоли,
Курликали журавлі.
Та був можновладець похмурий,
Думу він думав свою:
«Владар вересового краю —
Чом з вересу трунку не п'ю?»

Раптом васал[4] королівський
Натрапив на дивний схов:
В розколині між камінням
Двох броварів знайшов.
Витягли бідних пиктів
Миттю на білий світ —
Батька старого і сина,
Хлопця отрочих літ.

Дивився король на бранців,
Сидячи у сідлі;
Мовчки дивились на нього
Ті броварі малі.
Король наказав їх поставить
На кручі й мовив: — Старий,
Ти сина й себе порятуєш,
Лиш тайну трунку відкрий.

Глянули вниз і вгору
Батько старий і син:
Довкола — червоний верес,
Під ними — клекіт пучин.
І пикта голос тоненький
Почув шотландський король:
— Два слова лише, володарю,
Тобі сказати дозволь!

Старість життя цінує.
Щоб жити, я все зроблю
І тайну трунку відкрию, —
Так він сказав королю.
Немов горобчик цвіріньокав,
Мова лилася дзвінка:
— Відкрив би тобі таємницю,
Боюся лише синка.

Смерть його не лякає,
Життя не цінує він.
Не смію я честь продавати,
Як в очі дивиться син.
Зв'яжіть його міцно, владарю,
І киньте в кипучі нурти[5],
І я таємницю відкрию,
Що клявся повік берегти.

І хлопця скрутили міцно,
І дужий вояк розгойдав
Мале, мов дитяче, тіло,
І в буруни[6] послав.
Крик бідолахи останній
Поглинули хвилі злі.
А батько стояв на кручі —
Останній пикт на землі.

— Владарю, казав я правду:
Від сина чекав біди,
Не вірив у мужність хлопця,
Який ще не мав бороди.
Мене ж не злякає тортура.
Смерть мені не страшна,
І вересового трунку
Зі мною помре таїна!

Переклад Євгена Крижевича

HEATHER ALE

(Уривок)

From the bonny bells of heather
They brewed a drink long-syne,
Was sweeter far than honey,
Was stronger far than wine.
They brewed it and they drank it,
And lay in a blessed swound
For days and days together
In their dwellings underground.

There rose a king of Scotland,
A fell man to his foes,
He smote the Picts in battle,
He hunted them like roes.
Over miles of the red mountain
He hunted as they fled,
And strewed the dwarfish bodies
Of the dying and the dead.

Summer came in the country,
Red was the heather bell;
But the manner of the brewing
Was none alive to tell.
In graves that were like children's
On many a mountain head,
The Brewsters of the Heather
Lay numbered with the dead.

The king in the red moorland
Rode on a summer's day;
And the bees hummed, and the curlews
Cried beside the way.
The king, rode, and was angry,
Black was his brow and pale,
To rule in a land of heather
And lack the Heather Ale.

It fortuned that his vassals,
Riding free on the heath,
Came on a stone that was fallen
And vermin hid beneath.
Rudely plucked from their hiding,
Never a word they spoke:
A son and his aged father —
Last of the dwarfish folk.

The king sat high on his charger,
He looked on the little men;
And the dwarfish and swarthy couple
Looked at the king again.
Down by the shore he had them;
And there on the giddy brink —
«I will give you life, ye vermin,
For the secret of the drink.»

ЛЕКСИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ТЕКСТУ

1 **Ве́рес** — вічнозелений низенький кущик із дуже дрібним і численним листям та лілово-рожевими квітками.
2 **Тру́нок** — тут у значенні «напій».
3 **Бровáр** — майстер з виготовлення пива.
4 **Васáл** — у середньовічній Європі феодал, який одержував від могутнішого феодала земельні ділянки й заступництво, за що виконував для нього ряд повинностей.
5 **Нурт** — те саме, що вир.
6 **Бу́ри** — навальні пінисті хвилі.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Розкажіть про історичне тло балади «Вересовий трунок».
2. Складіть характеристику батька-пикта.
3. Сформулюйте ідею балади «Вересовий трунок».
4. Поясніть роль художніх засобів на позначення кольору в розкритті головної ідеї. Наведіть цитати з твору.
5. Чи виправдовуєте ви вчинок батька-пикта? Поясніть чому.
6. Прочитайте епіграф до статті про Р. Л. Стівенсона. Як, на вашу думку, ці слова характеризують автора балади «Вересовий трунок»?
7. Хто вивчає англійську мову, зробіть підрядковий переклад вміщеного уривка балади. Порівняйте текст оригіналу з його українським перекладом.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

8. Складіть порівняльну характеристику образів Делоржа з балади Шиллера «Рукавичка» і батька-пикта з балади Стівенсона «Вересовий трунок».
9. Підготуйте усний твір на тему «Моє враження від балади Роберта Стівенсона "Вересовий трунок"».

Якби я міг свій пломінь перелити
У людські груди, воскресить минуле,
Якби словами здатен був гриміти
В серцях братів, де почуття заснули,
Тоді б, можливо, у ту мить єдину,
Коли порушить пісня мертвий спокій,
Серця б по-давньому в них биться стали,
Серця б на лад настроїлись високий,
І гордо прожили б вони хвилину,
Як предки їх весь вік свій проживали.

А. Міцкевич

Адам МІЦКЕВИЧ

[1798–1855]

Польський народ може назвати багато улюблених синів і дочок, які зробили вклад у творення національної культури. Але чи не найулюбленіше ім'я — Адам Міцкевич.

Поет народився 24 грудня 1798 року на хуторі Заоссі біля міста Новогрудка, яке тоді належало до Литви. У 1795 році завершився третій розподіл території Польщі між Росією, Прусією та Австрією — польський народ втратив державність. Тому розповіді батька Миколая, який був судовим урядовцем, про героїчне історичне минуле, казки та перекази про мужніх борців зародили в душі хлопця почуття глибокого патріотизму, любові до рідної культури, національних вартостей. Після закінчення новогрудської повітової школи Адам вступив до університету у Вільно (Вільнюс). Закінчивши у 1819 році університет, працював учителем латинської словесності у Ковенській (Каунаській) гімназії й писав поезії.

Уже в першій збірці Адама Міцкевича «Балади і романси» (1822 р.) виразно лунають героїчні настрої. Його поетичні твори мали дуже багато спільного з народними переказами, піснями, казками. Головною темою польської поезії завжди була тема свободи.

У 1823 році Міцкевича було заарештовано за участь у таємних зборах. Після нетривалого ув'язнення його вислали з Вільна до Росії. Наступного року в Петербурзі поет звернувся до міністерства освіти з проханням призначити його вчителем в Одесу. Діставши згоду, він виїздить в дорогу, яка наповнилась великою кількістю вражень від українських міст, сіл, картин природи, що знайшло своє відображення в блискучих «Кримських сонетах». Та найбільше Міцкевича вразили народні оповіді з історії України. Можливо, вони надихнули поета на написання у 1828 році поеми «Конрад Валленрод», у якій поет звертається до теми героїчної боротьби з далекого минулого.

У 1830 році на батьківщині поета розпочинається повстання, яке було жорстоко придушене російською армією. Дізнавшись про опір свого народу, Міцкевич поспішає до вітчизни, та на кордоні поета не впустили до країни. Велич народу, який не скорився численним ворогам, стає наскрізним мотивом багатьох творів Міцкевича.

До кінця днів Міцкевич так і не зміг повернутися на батьківщину. Він жив у Німеччині, Швейцарії, Італії, Франції, Туреччині. У складі польського загону Міцкевич вирушив до Стамбула, щоб узяти участь у російсько-турецькій війні проти Росії. І там загинув у 1855 році.

Поему «Конрад Валленрод» автор визначив як історичну повість з литовського та прусського життя. А одним з епіграфів до поеми є слова мислителя Макіавелі про те, що в боротьбі «треба бути лисицею і левом». Події відбуваються у часи боротьби литвинів з німецькими хрестоносцями.

У поемі «Конрад Валленрод» Міцкевич використав історичну основу, щоб створити образ незламного духом борця із загарбниками. Балада «Альпухара» є невід'ємною частиною поеми, її виконує народний співець — вайделот. Це легенда про подвиг рицаря-мавра Альманзора. На початку VII століття на півночі Піренейського півострова почалася реконкіста — відвоювання християнами в маврів рідних земель. Тривала реконкіста майже 800 років і закінчилася в 1492 році захопленням Гренади — останнього оплоту мусульман. У народній творчості складено безліч пісень, легенд, переказів, у яких представники кожного з воюючих народів наділяються як позитивними, так і негативними рисами, оспівуються і велич переможців, і мужність нескорених борців. Розповідна манера балади дозволяє відтворити події і вчинки героїв, зокрема — героїчний вчинок Альманзора, який пробрався у стан ворогів і заразив їх чумою.

Міцкевич наділяє образи, що складають цілу систему в баладі, стійкими характеристиками. Поет акцентує увагу на вчинкові головного героя: коли вже нікого немає в обороні, Альманзор вирішує загинути, але завдати шкоди ворогові, тобто у безвихідній ситуації герой обирає смерть, для нього батьківщина означає твердиню.

Адам Міцкевич будує сюжет літературної балади, використовуючи особливості фольклорної балади. Творчо розвинувши мотив нескореності, поширений у народній творчості, поет звернувся до своїх сучасників, щоб підтримати їх у національно-визвольній боротьбі.

Я. Матейко. Битва під Грюнвальдом

АЛЬПУХАРА*

(Балада з поеми «Конрад Валленрод»)

Селища маврів у тьмі, у руїні,
Гине їх люд в безпораді;
Борються досі гренадські твердині,
Але чума у Гренаді.

Лиш в Альпухарі, залігши у шанці[1]
Б'ється загін Альманзора, —
То обложили хоробрих іспанці,
Жде їх чи смерть, чи покора.

Вдосвіта сурми до бою заграли,
Битва гримить на світанні,
На мінаретах[2] хрести заблищали, —
Взято фортецю останню.

Сам Альманзор, як побачив, що сили
Більше нема в обороні,
Сміло прорвавшись крізь ворога стріли,
Втік од страшної погоні.

Бенкет між трупів почався в іспанців
На альпухарських руїнах.

* Альпухара — гірський ланцюг у Гренаді.

Здобич паюють, поділюють бранців,
П'ють, утопаючи в винах.

Раптом надвірна сторожа доносить:
Рицар, що ймення не знати,
З панством найстаршим побачення просить,
Пильне щось має сказати.

То Альманзор був, король мусульманський.
Кинувши сховок безпечний,
Сам оддається він в руки іспанські,
Раб їх і друг їх сердечний.

«Я до іспанського, — каже, — порогу
Став із уклоном глибоким,
Вашому буду молитися богу,
Вірити вашим пророкам.

Хочу, щоб слава по світу настала,
Як мавританець побитий
Став переможцям своїм за васала,
Братом молодшим служити».

Шану іспанці до сміливих мають.
Як Альманзора впізнали —
Вождь обійняв його, інші вітають,
Друга немовби стрічали.

Всіх Альманзор по черзі обіймає,
Руки стискаючи ґречно,
Та наймічніше вождя пригортає,
В губи цілує сердечно.

Раптом ослаб він, на камінь підлоги
Впав, поблідлий з нестями,
Але чалму переможцю під ноги
Кволими стеле руками.

Глянув навкруг — всі дивуються дивом;
Синню взялись йому лиця,
Сміхом уста зазміїлись жахливим,
Сповнились кров'ю зіниці.

«Гляньте, гяури[3], я гордий і радий,
Що відплатив вам одразу.
Я одурив вас: прийшов я з Гренади,
В дар вам принісши заразу.

Так! Поцілунком своїм вам у душу
Смертної влив я отрути.
Гляньте — у муках конати я мушу, —
Вам таких мук не минути!»

Руки вперед простягає завзятий,
Мовби стисканням смертельним
Хоче іспанців усіх закувати,
Сміхом сміється пекельним.

Вмер, сміючись. Ще тремтіли повіки
Темних очей зледенілих.
Сміх той страшний залишився навіки
В рисах його помертвілих.

Прудко іспанці біжать, мов од кари!
Вслід їм — чума чорнокрила.
Жоден не вийшов із гір Альпухари,
Всіх моровиця[4] скосила.

Переклад Максима Рильського

ЛЕКСИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ТЕКСТУ

1 **Ша́нці** — окопи.
2 **Мінаре́т** — висока башта при мечеті, з якої мусульманський священик скликає мусульман на молитву.
3 **Гяу́р** — у магометан назва іновірця.
4 **Моровиця** — заразна хвороба, чума.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Розкажіть про польського поета Адама Міцкевича.
2. Сформулюйте провідну думку балади «Альпухара». На чиєму боці автор балади?
3. Перечитайте епіграф до статті про творчість Адама Міцкевича. Поясніть його роль у розкритті головної ідеї балади «Альпухара».
4. Знайдіть у тексті балади художні засоби: епітети, метафори. Випишіть їх у зошит, поясніть роль у творенні картини подій.
5. Знайдіть у тексті балади антитезу. Для зображення яких героїв її вжито?
6. Що уславив Міцкевич у своїй баладі?
7. Складіть словесний портрет Альманзора.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

8. Підготуйте виразне читання уривка з балади «Альпухара». Поясніть свій вибір.
9. Складіть план балади і коротко перекажіть її зміст, наводячи приклади і цитати з тексту.

ПАМ'ЯТКА №4 *Як написати відгук на прочитаний літературний твір*

1. Приступаючи до написання відгуку на прочитаний літературний твір, продумайте мету своєї творчої роботи (поділитися враженнями про сприйняття твору в цілому чи про порушені в ньому проблеми; висловити свої судження щодо героїв твору та оцінки їх поведінки і вчинків; розглянути жанрову специфіку твору, визначити художні засоби, використані письменником для реалізації його задуму тощо).
2. Розпочинайте відгук з інформації про письменника і прочитаний твір, визначення його теми та ідеї.
3. Висловіть у вступній частині також загальне враження від прочитаного твору (що сподобалося, які герої особливо запам'яталися тощо).
4. В основній частині докладніше зупиніться на висвітленні своїх вражень, кожне судження аргументуйте конкретними доказами та прикладами.
5. Поділіться своїми думками про те, що вам не сподобалось у творі, у чому ви не згодні з його автором.
6. У заключній частині зробіть висновки щодо свого сприйняття літературного твору, наведених оцінок і суджень.
7. Напишіть роботу спочатку на чернетці, перевірте написане і внесіть, якщо потрібно, зміни і доповнення до свого тексту.
8. Перепишіть відгук начисто і підготуйтесь до виступу з ним у класі.

УЗАГАЛЬНЮЄМО Й ПІДСУМОВУЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. З якими фольклорними та літературними творами ви ознайомились у цьому розділі? Яке враження вони справили на вас?
2. Які з літературних балад мають фольклорну основу? Наведіть приклади.
3. Що є спільного і відмінного між фольклорними та літературними баладами?
4. Як виник та розвивався жанр балади у світовій літературі?
5. Які письменники зробили вагомий внесок у розвиток жанру балади? Які різновиди балад вони створили?
6. Які риси лірики та епосу поєдналися в баладі?
7. Як у баладах досягається емоційність розповіді?
8. На прикладі однієї з балад, вміщених у цьому розділі, розкрийте її характерні ознаки.
9. Яку роль відіграють у баладах описи, пейзажі, діалоги персонажів?
10. Назвіть засоби творення історичного колориту в билинах про Іллю Муромця.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

1. Підготуйте письмовий твір на тему «У дивному світі героїчних пісень та балад».
2. Напишіть відгук на одну з балад, яка справила на вас найбільше враження.

Н. І. ДОРОФЕЄВА
С. П. КАСЬЯНОВА

Героїчне минуле в літературі

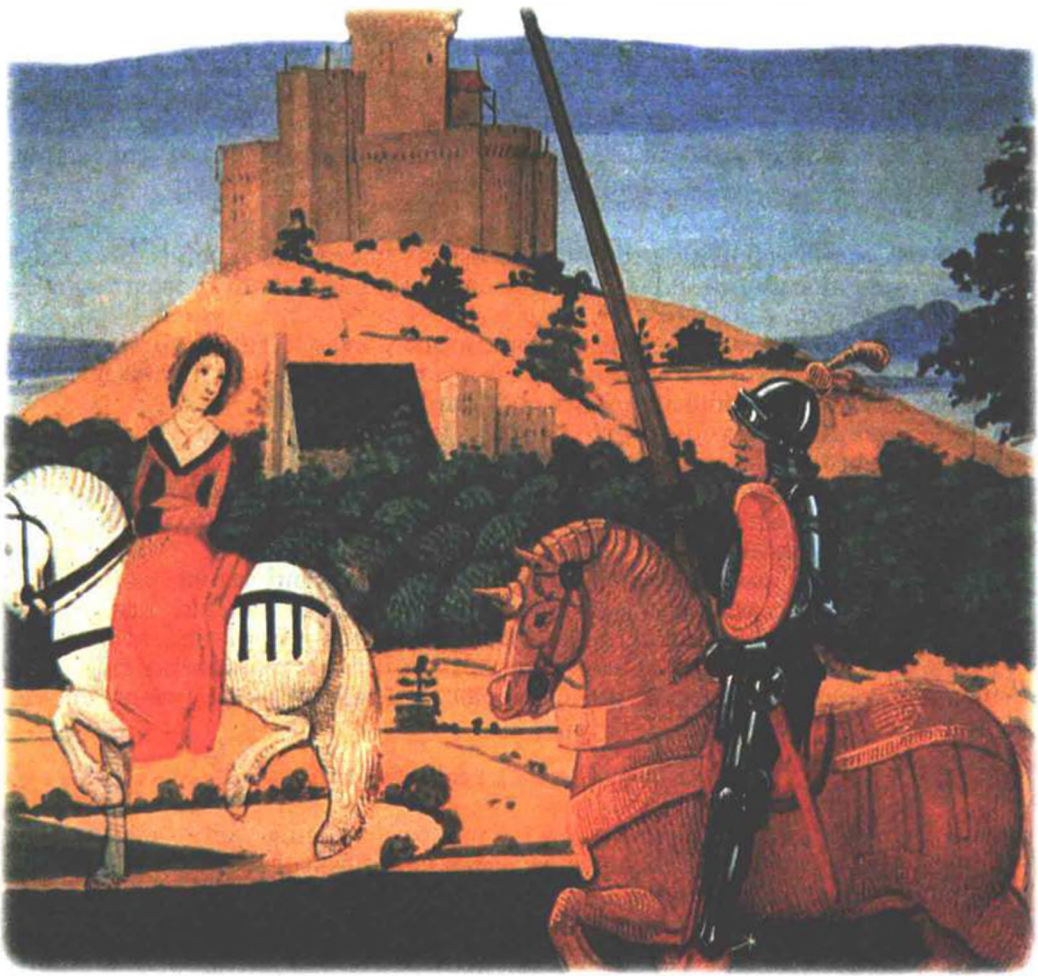

У попередньому розділі ви ознайомилися з героїчними піснями і баладами, в основу яких покладено важливі події з далекого минулого різних народів. У цих творах втілено уявлення про ідеальних народних героїв, оспівуються їхні подвиги, мужність і незламність у боротьбі з ворогами та несправедливістю.

Майстри художнього слова, звернувшись до фольклорних джерел та історичних матеріалів про далеке минуле, мистецьки відтворили дух певної епохи, віддаленої від нас на декілька століть, змалювали яскраві образи героїв, які викликають у нас почуття захоплення, бажання бути схожими на них.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Героїчне в літературі — це звеличення засобами художнього слова суспільної цінності дій певної особи або групи людей задля уславлення ідеалів добра, свободи, справедливості.

Літературні твори на історичну тематику часто мають пригодницький характер, динамічний, напружений сюжет. Це переважно прозові твори — роман і повість.

Історичний роман — епічний твір, який у художній формі відтворює певний період історії і в якому життя народу, окремих людей розкривається на тлі історичних подій і обставин.

Засновником історичного роману у світовій літературі визнано англійського письменника Вальтера Скотта. Він у своїх творах поєднав історичну правду з художньою вигадкою, поряд з реальними історичними постатями зобразив вигаданих героїв, на долю яких впливають складні історичні події.

Письменник завжди ретельно вивчав фольклорні твори, старовинні хроніки і літописи, щоб у своєму історичному романі правильно висвітлити не тільки давні події, а й повсякденне життя людей, їх побут і звичаї, манеру поведінки, мову тощо. Вальтер Скотт розробив таке явище, як історичний колорит, що відтворює особливості зображуваної епохи.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Історичний колорит — це сукупність особливостей, характерних прикмет, наявних у художньому творі про далеке історичне минуле. Це і згадки про історичні події й імена героїв, й описи їх зовнішності, одягу, звичаїв, вживання у мові слів і виразів, які тоді були поширеними.

Найчастіше в романах Вальтера Скотта вигадані герої бувають головними дійовими особами. Час, відтворений в романі «Айвенго», — кінець XII століття, коли після невдалого хрестового походу та тривожних вістей, що надходили з батьківщини про стан справ у країні, король Річард Левове Серце повертається додому. У цьому поході брав участь і головний герой роману Айвенго, позбавлений батьком спадщини. Йому довелося подолати численні перепони, щоб довести лицарськими подвигами свою гідність і право на щастя. Водночас перед читачами постає ціла доба із життя середньовічної Англії: її історія, звичаї і мораль тогочасних людей, конфлікти і боротьба між англосаксами та норманами. Поєднуючи історичну правду з художньою вигадкою, письменник на широкому історичному тлі відтворив долі звичайних людей.

Тип історичного роману, створений англійським майстром художнього слова, дістав назву «вальтер-скоттівського», і в багатьох європейських країнах був покладений в основу національних історичних романів.

У цьому розділі підручника ви ознайомитесь з історичним романом Вальтера Скотта «Айвенго».

Вальтер Скотт в європейській літературі був першим письменником, який запровадив і примусив полюбити історичний роман.

О. Білецький

Вальтер СКОТТ

[1771–1831]

Шотландським чарівником називали Вальтера Скотта його співвітчизники. Він народився в Единбурзі, давній столиці Шотландії. Його батько — спадковий баронет і відомий адвокат; мати, донька професора медицини, теж походила зі старовинного роду. Майбутній письменник здобув гарну освіту, ще в дитинстві опанував кілька мов — латину, французьку, італійську, пізніше німецьку. Вчився він легко, багато читав, захоплювався поезією й історією. Палка уява хлопця перетворювала сухі факти на яскраві картини, що легко запам'ятовувалися; це робило навчання цікавим. За зізнанням самого Скотта, він заглиблювався в історію, і саме вона постане пізніше у його творах.

Для зміцнення здоров'я сина батьки часто відряджали його в гори, на дідову ферму, де Вальтер познайомився з героїчним минулим своєї вітчизни, з народними баладами і легендами. Мандрівки Шотландією тривали і пізніше, коли Скотт, закінчивши у 1792 році правничий факультет Единбурзького університету, працював адвокатом, згодом шерифом одного з округів Шотландії. Роботу в суді та обов'язки шерифа він поєднував зі збиранням старовинних балад і народних пісень.

Першою публікацією Вальтера Скотта була тритомна фольклорна збірка «Пісні шотландського кордону», які він сам записав та обробив. Надалі в його творчості домінують поеми на історичні та фольклорно-легендарні сюжети. Ці поеми мали величезний успіх у читачів. Король Георг IV запросив Скотта стати придворним поетом, але митець відмовився. Від поетичних творів він перейшов до написання прозових історичних романів, і у 1814 році з'явився перший роман Вальтера Скотта — «Веверлі».

Вальтер Скотт писав понад тридцять років. За цей час він створив 28 романів, дев'ять поем, велику кількість повістей та історичних праць.

У першому циклі своїх романів, написаних на сюжети з недавнього минулого Шотландії, Скотт прагнув показати, що суспільне життя підпорядковане історії, впливу її закономірностей. Ці романи («Веверлі», «Роб Рой», «Пуритани» та ін.). називають «шотландським» або «веверлійським» циклом. Саме в них у загальних рисах вироблено так звану вальтер-скоттівську модель історичного роману.

Сюжети романів Скотта завжди вигадані, будуються на зображенні складних подій із життя головного героя, який проходить тяжкі випробування і набуває життєвого досвіду. Однак це не відсуває історичні події на другий план, бо саме вони становлять змістову основу кожного твору.

Другий цикл прозових творів Вальтера Скотта — середньовічні романи («Айвенго», «Абат», «Кенілворт», «Квентін Дорвард», «Талісман» та ін.), у яких автор представив гігантську панораму життя середньовічної Європи протягом кількох століть.

Збираючи народні легенди і пісні минулих часів, Вальтер Скотт поповнював і свою колекцію старовинних речей. Навіть його дім було побудовано у вигляді середньовічного замку, який письменник перетворив на справжній музей шотландської старовини. У своїх спогадах Скотт розповідав, що, коли він із сім'єю перебирався до Абботсфорда, їхній багаж складався з 24 возів, навантажених переважно різними старожитностями: лицарськими обладунками, зброєю, давніми предметами побуту тощо. Така закоханість у середньовіччя забезпечила письменнику ґрунтовну обізнаність з тією добою, глибину і переконливість її художнього висвітлення. Він сподівався, що його романи нададуть можливість читачам краще пізнати історичне минуле країни. Вальтер Скотт писав: «Коли мені пощастить намалювати правдиву картину життя давньої Англії, я сподіваюся, що вона буде сприйнята прихильно завдяки доброму серцю й здоровому глуздові моїх співвітчизників».

Роман про англійське середньовіччя

«Айвенго» (1820 р.) — один з найпопулярніших романів Вальтера Скотта; він став важливою віхою в творчому житті письменника. У романі «Айвенго» дія відбувається у XII столітті, в глибині середньовіччя, і з перших розділів набуває динаміки і драматизму. Розгалужений сюжет витворюється з переплетіння кількох сюжетних ліній, які формуються на основі мотивів різного змісту і характеру, що дозволяє авторові

широко представити епоху, зобразити її життєвий устрій і звичаї, суперечності й конфлікти.

Перший мотив можна визначити як відвоювання головним героєм нареченої. Цей мотив втілюється в сюжетній лінії Айвенго й леді Ровени, навколо якої й розгортаються події.

Другий мотив — відвоювання влади королем. Це лінія боротьби за трон короля Річарда Левове Серце з принцом Джоном і феодалами, які скористалися тривалою відсутністю короля в країні.

Третій мотив — історія красуні-єврейки Ребеки. Ця лінія передусім характеризує епоху середньовіччя з його забобонами й жорстокими звичаями, засуджує релігійну й національну нетерпимість.

Четвертий мотив — фольклорного походження, запозичений Вальтером Скоттом з англійських народних балад про Робіна Гуда, виведеного в романі під ім'ям Локслі.

Усі ці мотиви разом розкривають ідею твору — необхідність подолання протистоянь і досягнення згоди основних суспільних сил. Уособленням цієї ідеї в романі виступає король Річард — реальна історична фігура. У Вальтера Скотта цей образ ідеалізований і має великі розбіжності зі своїм історичним прототипом. Реальний Річард Левове Серце відзначався винятковою навіть для свого часу войовничістю і все життя провів у війнах, які призвели королівство до розорення. А у Скотта — це мудрий правитель, який перший усвідомлює себе королем не лише норманів, а й саксів, тобто всього англійського народу.

Уміння Вальтера Скотта створювати колоритні образи оцінили вже його сучасники і назвали письменника «Шекспіром роману».

У багатьох поколінь читачів виникало запитання: наскільки намальована Вальтером Скоттом картина середньовіччя відповідає дійсності? Сучасники не мали сумніву в її вірогідності. Вони вважали, що для автора «Айвенго» таємниць в історії не існує. Але з часом ставало зрозумілішим, що і в його романах чимало домислів, нерідко він досить вільно поводився з історичними фактами і постатями. Та в найсуттєвішому — у відтворенні духу й колориту епохи — Вальтер Скотт виявив глибоке розуміння історії, причому не як учений-історик, а як митець, і створив у романі панорамний художній образ англійського середньовіччя, по-своєму переконливий і правдивий.

Романи Вальтера Скотта читали і читають люди різного віку, але в наш час вони, динамічні, пізнавальні, стали надбанням передусім юного читача.

За Наталією Білик

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення героїчного в літературі. Назвіть твори героїчного змісту, які ви читали.
2. Розкажіть про одного з героїв, оспіваного в міфі, легенді чи баладі. Поясніть, чим він вас вразив, чим сподобався.

3. Хто є засновником історичного роману? Назвіть характерні ознаки цього епічного жанру.
4. У чому полягають особливості «вальтер-скоттівського» історичного роману? На які два цикли поділяються прозові твори Вальтера Скотта?
5. Прочитайте епіграф до статті про Вальтера Скотта і висловіть власну думку щодо його змісту.
6. Пригадайте визначення понять: «сюжет», «мотив», «ідея художнього твору».
7. Зачитайте характеристики чотирьох мотивів у романі Вальтера Скотта «Айвенго» і визначте значення кожного з них.
8. Поясніть, яку роль відіграє в романі образ короля Річарда Левове Серце і чому автор відступає від історичної правди в його зображенні.
9. Як ставились сучасники до літературної творчості Вальтера Скотта? Як вони його називали?
10. Підготуйте коротку розповідь про творця історичного роману Вальтера Скотта.

АЙВЕНГО[1]

(Уривки)

РОЗДІЛ І

У тій мальовничій окрузі веселої Англії, що її зрошує річка Дон, у давнину розкидались великі ліси, що вкривали більшу частину узгір'їв та долин, які лежать між Шеффілдом і прегарним містечком Донкастером. Рештки цих лісів іще можна бачити біля гордих замків Вентворта й Вонкліф-парку та довкола міста Ротерема. Тут у прадавні часи жив легендарний Вонтлійський дракон; тут відбулось багато найзапекліших боїв під час міжусобної війни Білої та Червоної троянд* і тут-таки в давнину збирались ватаги відважних розбійників, чиї подвиги так оспівані в народних піснях.

Отака головна арена змальованих подій, а точаться вони в часи під кінець правління Річарда I**, коли його повернення з тривалого полону

---

* Війна Білої та Червоної троянд — таку назву в англійських літописах має війна за престол у другій половині XV ст. між двома гілками королівської сім'ї, на гербі однієї з яких була зображена біла троянда, а іншої — червона.

** Річард I Плантагенет (1157–1198) — англійський король з 1189 р., відомий як Річард Левове Серце. Ставши королем, він здебільшого перебував за межами Англії, брав участь у Третьому хрестовому поході. Повертаючись до Англії, він потрапив у полон до австрійського герцога і визволився, заплативши викуп.

видавалось його підданцям, до цілковитого розпачу вимученим сваволею гнобителів-вельмож, подією жаданою, але вже неймовірною. А вельможі, чия сваволя перейшла всяку міру за правління короля Стефана*, були трохи вгамовані обачливим королем Генріхом II**, що таки змусив їх коритися своїй владі, але тепер розбуялися так, що далі нікуди. Зневажаючи безсилі спроби Державної ради Англії приборкати їх, укріплюючи свої замки, навербовуючи собі чимраз більше прибічників, обертаючи всіх у околиці на своїх васалів, усі барони намагалися за будь-яку ціну збити кожен собі таке військо, щоб стати могутньою постаттю в уже вочевидь недалеких державних переворотах.

Завоювання Англії норманським герцогом Вільгельмом*** породило ще одну обставину, яка зробила ще тяжчою тиранію вельмож та страждання нижчих верств людності. Чотирьох поколінь вистачило, аби змішати ворожу кров норманів та англосаксів чи об'єднати спільною мовою і обопільним інтересом двоє ворожих племен, одне з яких уже відчувало захват перемоги, а друге стогнало під гнітом наслідків поразки. Битва під Гастінгсом віддала всю владу в руки норманських баронів, що, як засвідчували наші літописці, користувалися нею аж ніяк не помірковано. Вся порода саксонських владарів та вельмож була винищена або позбавлена права на спадщину — за небагатьма винятками чи й без них; і небагато було таких, хто ще володів землею в краю своїх батьків, навіть серед менших чи й зовсім дрібних землевласників. А королі весь час намагалися будь-якими заходами, законними чи незаконними, підірвати сили тієї частини людності, котру слушно вважали найнепримиреннішою у своїй природженій ненависті до переможців. Усі королі норманської крові виявляли відверту прихильність до своїх одноплемінців-підданих; на карки уярмленого корінного люду, аби ще обтяжити феодальні закони, що згинали його, накладено мисливські закони, та й ще багато інших, так само невідомих доти м'якшому й вільнішому духові саксонського державного устрою. При дворі й у замках найзначніших магнатів, де наслідували придворну пишноту й вишуканість, уживали тільки франконорманської мови; тією ж мовою провадилося все судочинство. Одне слово, французька мова була мовою почестей, лицарства і навіть правосуддя, тоді як куди мужнішу й виразисту англосаксонську полишено селянам та челяді, що іншої мови й не

---

* Стефан — англійський король (1135–1154). Вів тривалу боротьбу за владу.

** Генріх II Плантагенет — англійський король (1154–1189). Здійснив ряд реформ з метою зміцнення королівської влади і обмеження феодальних чвар.

*** Норманський герцог Вільгельм — перший англійський король із середовища завойовників-норманів, мав прізвисько Вільгельм Завойовник. Роки правління — 1066–1087. Його армія у 1066 р. розбила англосаксонське військо короля Гарольда під Гастінгсом, і від того часу в Англії встановилося панування норманів.

знали. І все ж необхідність спілкування між володарями земель і тими пригнобленими нижчими створіннями, що ті землі обробляли, призвела до поступового витворення говірки мішаної, проміжної між французькою й англосаксонською, якою перші могли порозумітися з другими; а далі з неї помалу сформувалась наша сучасна англійська мова, в якій так щасливо злилися мова переможців з мовою переможених і яка відтоді надзвичайно збагатилася запозиченнями з класичних мов і з мов народів Південної Європи...

Я визнав за необхідне спочатку змалювати цей стан речей, аби нагадати про нього читачам і підкреслити, що, хоч життя англосаксів як окремого народу після правління Вільгельма II * не позначене якимись визначними подіями на взірець війн чи повстань, усе ж великі національні відмінності між ними й завойовниками, спогади про те, ким вони були колись, і думки про те, до чого докотились тепер, не вмирали аж до часів Едварда III** і вони не давали гоїтись ранам, яких завдало завоювання, й затиратися тій межі, що розділяла нащадків переможців-норманів і подоланих саксів...

Сонце сідало за однією з порослих буйною травою галявин у тому лісі, що ми згадували на початку цього розділу...

Цей краєвид оживляли дві людські постаті; з їхнього одягу та всього вигляду видно було, що вони належали до простолюдців, які населяли тоді лісистий Західний округ Йоркширу. Старший із двох мав похмуре, аж люте обличчя. Одежа на ньому була якнайпростіша: вузька куртка з рукавами, пошита з вичиненої шкіри якоїсь тварини хутром наверх, але те хутро вже так витерлося, що по залишках його годі було добрати, з якої саме тварини його знято... Ми не згадали тільки однієї частини його убрання, такої прикметної, що про неї не можна змовчати: бронзове кільце, схоже на собачий нашийник, було злютоване на шиї наглухо, в поперечнику таке, щоб не заважало дихати, але й не скидалося з голови, доки його не розпиляно. На цьому дивовижному комірі був вирізьблений саксонськими літерами напис: «Гурт, син Беовульфа, природжений раб Седріка з Ротервуда».

Поряд свинопаса (бо саме така була Гуртова робота) на одному з повалених друїдських*** каменів сидів чоловік років на десять молодший, в одежі такого самого крою, але химерній на вигляд і видимо дорожчій. Куртка пофарбована в яскраво-пурпуровий колір і розмальована чудернацьким строкатим візерунком. Поверх куртки був накинутий куций — до половини стегна — плащик із малинового сукна, вже досить засмальцьований, підбитий ясно-жовтим, такий широкий, що

---

* Вільгельм II Рудий — англійський король (1087–1100), правління якого відзначалось жорстокістю.

** Едвард III — англійський король (1327–1377), в роки правління якого розпочалася Столітня війна.

*** Друїди — жерці у стародавніх кельтів.

його можна було перекинути з одного плеча на друге або вгорнутись у нього всьому. На зап'ястках чоловік мав тонкі срібні обручки, і нашийник теж був срібний, з написом: «Вамба, син Недотепи, раб Седріка з Ротервуда». Взутий він був у такі самі постоли, як і його товариш, але замість шкіряних стьожок на литках мав щось ніби краги[2] — одну червону, а другу жовту. Була в нього й шапка, обвішана дзвіночками, такими завбільшки, як ті, що їх чіпляють соколам; дзвіночки дзеленчали, коли він повертав голову праворуч чи ліворуч; а що він рідко лишався бодай хвильку спокійний, то дзенькіт, можна сказати, не втихав...

Виразом обличчя й поводженням ці двоє людей різнились не менше, ніж убранням. Вигляд у Гурта був невеселий і понурий; опущений в землю погляд виказував глибоку пригніченість, яку можна б узяти за байдужість, коли б у почервонілих очах не зблискував інколи вогонь, який засвідчував, що під виразом хмурної покори таїться свідомість кривди й воля до опору. Зате у вигляді Вамби, як то звичайно буває з блазнями, переважали неуважлива цікавість, непосидюща рухливість і нетерплячка поряд із цілковитою вдоволеністю своїм становищем і тим враженням, яке він справляв на людей. Розмовляли ці двоє по-англосаксонському — тією мовою, що нею, як ми вже згадували, говорили в Англії всі нижчі верстви людності, опріч воїнів-норманів та челяді великих феодальних магнатів. Сьогоднішній читач небагато зрозумів би з їхньої розмови, якби ми відтворили її тут, а тому подаємо її в перекладі.

— Ну, як називаються оті чотириногі рохкала? — спитав Вамба.

— Та «свайн», йолопе, свиня, — відказав свинопас. — Кожен дурень це знає.

— Так, «свайн» — це саксонське слово, — потвердив блазень. — Але як ти назвеш свиню, коли її зарізано, оббіловано, розрубано на четвертини й підвішено за ноги, ніби зрадника?

— «Порк», тобто свинина, — відповів свинопас.

— Дуже радий, що й це кожен дурень знає, — сказав Вамба, — а «порк» — це, по-моєму, франко-норманське слово. Тож поки ця худобина живе і її доглядає саксонський раб, вона має саксонське ім'я, але стає норманкою й починає зватися «порк», тільки-но її понесуть до замку, де бенкетують вельможі. Що ти про це гадаєш, друже Гурте, га?

— Що це щирісінька правда, друже Вамбо...

РОЗДІЛ III

У величезній, але низькій залі на довгому дубовому столі з ледве обструганих, неналощених дубових дощок уже стояла наготована для Седріка Сакса вечеря.

Вся обстава будинку відзначалася суворою простотою саксонських часів, яку ревниво підтримував Седрік. Підлога була із щільно втоптаної, затверділої глини з вапном — таку й досі можна натрапити в наших коморах. З одного боку, десь на чверть довжини зали, та

долівка була трохи, на одну приступку, підвищена, і ця площина, що звалась помістком, була призначена для членів родини та для найзначніших гостей. Упоперек помістка стояв стіл, застелений дорогою червоною скатеркою, а від його середини через нижчу частину зали тягся другий, довший і нижчий, стіл, за яким їли челядь і простіші гості. Обидва столи, що утворювали літеру Т, нагадували старовинні обідні столи подібної форми, які й тепер іще можна бачити в старих коледжах Оксфорда й Кембриджа. Вздовж головного столу на помістку стояли масивні стільці та крісла з різьбленого дуба.

Проти середини верхнього столу стояли два трохи вищі крісла для господаря й господині. На одному з тих крісел тепер сидів, нетерпеливлячись, сам Седрік Сакс. Хоча він був усього лише таном — або, як казали нормани, франкліном, — одначе загайка з вечерею роздратувала його не менше, ніж будь-якого олдермена[3] — чи стародавнього, чи й новітнього.

Так, із Седрікового обличчя видно було, що він чоловік прямої, але запальної й нетерпеливої вдачі. Зріст він мав не вищий від середнього, але був широкоплечий, довгорукий, м'язистий, як людина, звикла терпіти втому з трудів війни чи полювання; обличчя широке, з великими синіми очима, риси відкриті, щирі, зуби білі, гарна форма голови, добродушний вираз, що так часто сполучається з запальністю й гнівливістю. В очах видно було гордість і ревнивість — адже його життя минуло в обороні прав, постійно загрожуваних, і саме Седрікове становище постійно тримало в напрузі його бистру, завзяту й рішучу натуру. Русяве волосся, розчесане посередині на проділ, спадало аж на плечі; сивина в ньому ледве видніла, хоча Седрікові було вже під шістдесят.

Комір і рукава його зеленого каптана мали облямівку з сірого хутра, що звалось «мінівер» і цінувалося нижче за горностая, а виробляли його, як тепер гадають, із шкурок сірої вивірки. Цей каптан був надітий поверх облиплого темно-червоного камзола й незастебнений; на ногах — куці, теж червоні, штани, що не прикривали й колін. Узутий був Седрік у такі самі постоли, як на селянах, тільки з тоншої шкіри й стягнені спереду золотими пряжками. На зап'ястках мав золоті обручки, круг шиї — широку оздобу з того ж таки коштовного металу; стан його охоплював пояс, багато саджений самоцвітами; а з пояса звисав уздовж стегна короткий двосічний гострокінчастий меч. За спиною в нього висіли довгий плащ із червоного сукна, підбитий хутром, і така сама шапка, розкішно гаптована: звичайне вихідне вбрання багатого землевласника.

Поставивши на місце списа, він сів у крісло, понурив очі й поринув у невеселі думки.

Раптом Седріка збудив із задуми звук рога, на який відповіли оглушливим гавкотом усі собаки в залі та й ще два чи три десятки по всій садибі.

— До брами, хлопці! — квапливо наказав челяді Седрік, тільки-но ґвалт притих бодай настільки, щоб слуги змогли розчути його голос. — Підіть гляньте, яку новину сповіщає цей ріг: мабуть, знову на мій маєток учинено розбійницький наїзд.

Менш як за три хвилини один з охоронців вернувся й ознайомив, що пріор[4] Еймер із Жорво та чесний лицар Бріан де Буагільбер, командир звитяжного й шанованого ордену храмівників*, з невеликим почтом просять гостинності й притулку на ніч, їдучи на турнір, що має відбутись поблизу Ашбі-де-ла-Зуша післязавтра.

— Еймер! Пріор Еймер! Бріан де Буагільбер!.. — пробурмотів Седрік. — Обидва — нормани... Та чи нормани, чи сакси, а ротервудська гостинність має бути дотримана: коли вони вже захотіли тут заночувати, то ласкаво просимо. Звичайно, я б волів, щоб вони їхали собі далі. Та не годиться ремствувати через чийсь там нічліг чи вечерю. Та й принаймні як гості нормани, певне, поведуться не так зухвало. Іди, Гундеберте, — додав він, звертаючись до свого ніби доморядника, що стояв позад нього з білим жезлом у руці, — візьми шістьох слуг і запровадь тих чужинців до спалень для гостей. Потім подбаєш про їхніх коней і мулів, та гляди, щоб і почтові їхньому не бракувало нічого. Дай їм перемінити одежу, якщо потрібно, і каміни розпали, і налий води помитись, і вина та пива. І скажи їм, Гундеберте, що Седрік сам би вийшов до них, але він колись склав обітницю ніколи не ступати більше трьох кроків від помістка, зустрічаючи тих, хто не має в своїх жилах крові саксонських королів. Ну, йди вже, та гляди, щоб про них подбали як слід; хай не хваляться потім, що саксонський неотеса показав їм водночас і своє вбоздво, і свою скнарість.

РОЗДІЛ IV

Пріор Еймер скористався з нагоди, аби змінити дорожнє вбрання на інше...

Вигляд лицаря-храмівника змінився також; і його вбрання, хоча й не так щедро оздоблене, було не менш багате, а вся подоба куди більш владна, ніж у його супутника.

За цими двома достойниками ввійшли їхні слуги, а вже на більшій відстані за ними — провідник, у чиєму вигляді ніщо не привертало уваги, крім звичайного прочанського одягу. З голови до ніг він був угорнений у плащ із цупкої чорної тканини, схожий на нинішні гусарські плащі з такими самими звислими крильцями замість рукавів. Він скромно ввійшов позаду всіх і, побачивши, що за нижчим, поздовжнім столом ледве поміщається челядь самого Седріка та гостей, відійшов до великого каміна й сів там на лавці обік нього, майже під камінним ковпаком.

---

* Орден храмівників (або орден тамплієрів) — напіввійськовий чернечий орден, заснований у 1119 р. в Палестині для захисту володінь хрестоносців.

Седрік, зустрічаючи гостей, підвівся з гостинним і сповненим гідності виразом і, спустившися з помістка, чи то підвищеної частини зали, ступив назустріч їм три кроки й зупинився, дожидаючи, поки вони підійдуть.

— Мені дуже шкода, велебний отче, — мовив він до абата, — що моя обітниця не дозволяє мені ступити по цій підлозі оселі моїх батьків навіть для того, щоб привітати таких гостей, як ви і цей звитяжний лицар Святого Храму. Але мій доморядник уже пояснив вам причину моєї начебто неґречності. Дозвольте ж просити вас ще про одне: вибачте, що я говоритиму з вами своєю рідною мовою і що вам доведеться відповідати нею ж таки, коли знаєте її; а коли ні, то я розумію норманську достатньо, аби вловлювати, що ви скажете.

— Обітниць, — відповів абат, — треба дотримувати, достойний Франкліне, чи, дозвольте краще сказати, достойний тане, хоча цей титул уже забувається. Що ж до мови, то я залюбки розмовлятиму тією, котрою говорила моя глибоко шанована бабуся...

Коли пріор скінчив свою примирливу тираду, його товариш промовив коротко й з притиском:

— Я завжди говорю французькою — мовою короля Річарда і його вельмож, але розумію англійську достатньо, аби спілкуватися з питомими жителями цього краю.

Седрік кинув на нього один з тих гострих, нетерплячих поглядів, які майже завжди викликало в нього порівнювання двох народів-суперників, але, пригадавши обов'язок гостинності, стримав дальші вияви обурення і рухом руки запросив гостей сісти на крісла, трохи нижчі за його власне, але поставлені поруч, і дав знак подавати вечерю на стіл.

Коли вже мали заходитися коло їжі, доморядник раптом підняв свого жезла й гучно оголосив:

— Даруйте! Місце для леді Ровени!

Позаду бенкетного столу, у верхньому кінці зали, розчахнулися двері, і до зали ввійшла Ровена в супроводі чотирьох служниць.

Седрік, хоча й здивований, а можливо, й не дуже задоволений тим, що його небога з такої нагоди вийшла до гостей, заквапився їй назустріч, аби згідно з етикетом шанобливо й церемонно провести її до крісла по праву руку від себе, призначеного для господині дому. Всі підвелись, ушановуючи її, а вона відповіла на цей вияв чемності безмовним жестом привітання й граційно пройшла до свого місця за столом...

Ровена мала прегарну жіночну фігуру й була висока, але не аж така висока, щоб це впадало в очі. Лице вона мала біле-пребіле, проте довершена форма голови і шляхетні риси обличчя не допускали до думки про безбарвність, часом поєднану з вродою занадто білолицих блондинок. Ясні блакитні очі під витончено вигнутими темними бровами, що надавали виразистості чолу, були неначе спроможні й запалювати, і власкавлювати, і наказувати, і благати. Хоча до такого

обличчя більше пасував лагідний вираз, та в цю хвилину свідомість природженої вищості та вияви загальної пошани додавали молодій саксонці величавості, яка ще підкреслювала дароване їй природою. Пишні світло-русяві коси, як видно хвилясті від природи, були ще й зі смаком завиті в чарівні кучерики. Оздоблені самоцвітиками, вони не були заплетені: так було тоді заведено у жінок шляхетного походження, вільнонароджених. На шиї вона мала золотий ланцюжок із невеличкою золотою ж таки ладанкою. На оголених руках блищали браслети. Поверх шовкової сукні кольору морської води накинена була ще одна, простора, довга, аж до землі, з дуже широкими рукавами, що ледь прикривали лікті. Ця друга сукня з тонкої-претонкої вовни була малиново-червона. До її коміра був пришитий перетканий золотом шовковий серпанок, який можна було до своєї вподоби накидати або іспанським маніром на обличчя й викот сукні, або на плечі.

Помітивши, що звернені на неї очі лицаря-храмівника загорілись у своїх темних западинах, мов жарини, Ровена гордо прикрила тим серпанком обличчя на знак того, що такий пильний і зухвалий погляд неприємний їй.

Седрік помітив і той рух, і його причину.

— Пане храмівнику, — сказав він, — щоки наших саксонських дівчат так мало бачили сонце, що не можуть витримати пильного погляду хрестоносця.

— Коли я завдав урази, — відказав сер Бріан, — то прошу вас пробачити мені, тобто прошу пробачення у леді Ровени, бо ще більше впокоритись я не можу.

Враз цю розмову перебив, увійшовши, воротарів посланець, який і доповів, що коло брами ще якийсь мандрівець просить нічлігу.

— Впустіть його, хоч би хто він був, — наказав Седрік.

Розділи V—VI

[Останнім мандрівником, який попросив дозволу на нічліг у маєтку Седріка, був єврей Ісак з Йорку. Пріор Еймер і лицар Бріан де Буагільбер висловили невдоволення присутністю єврея в їхньому товаристві, і навіть зі слуг ніхто не посунувся, щоб звільнити для нього місце за обіднім столом. Тільки Айвенго, який потрапив до замку Седріка під виглядом паломника, змилосердився над Ісаком і запросив його сісти біля каміна, а сам наблизився до Седріка та його гостей і взяв участь у бесіді про події в Палестині. Він спростував неправдиві висловлювання Буагільбера про воїнів англійського короля й лицаря Айвенго і від імені останнього прийняв виклик битися на турнірі. Для ночівлі «паломникові» відвели місце у комірчині, де вже спав Ісак. Уранці Айвенго порадив євреєві скоріше тікати з маєтку Седріка, бо він випадково почув, як Буагільбер наказав слугам схопити Ісака, коли той вийде з маєтку. Айвенго вирішив супроводити Ісака, і вони разом дісталися до передмістя Шеффільда. Ісак, вдячний за допомогу, направив Айвенго до свого родича, щоб той дав йому коня і лицарський обладунок для участі в турнірі.]

РОЗДІЛ VII

Становище англійського народу було в ті часи досить тяжке. Короля Річарда не було в країні, він попав у полон до підступного й жорстокого герцога Австрійського. Не знали навіть, де його тримають як в'язня, і про його долю майже нічого не знала більшість його підданих, що зазнавала тим часом тяжкого гноблення.

Принц Джон у спілці з Філіппом Французьким — смертельним ворогом Річарда Левове Серце — використовував увесь свій вплив на герцога Австрійського, щоб подовжити ув'язнення свого брата Річарда, який свого часу виявляв йому стільки ласки. Тим часом він призбирував собі чим більше прихильників у королівстві, аби в разі Річардової смерті відібрати трон у законного спадкоємця, герцога Артура Бретонського, сина Джонового старшого брата — Джефрі Плантагенета.

Ще однією причиною скрути й тривоги в народі було те, що безліч простолюду, доведена до розпачу гнітом феодального магнатства та нещадністю законів про охорону лісів, збилася у великі ватаги й захазяйнувала в лісах та на пустищах, нітрохи не боячись місцевої влади й судів. І самі магнати, осівши в укріплених замках і поводячись у своїх володіннях як дрібні самодержці, теж стали поводирями ватаг, майже так само беззаконних і здирницьких, як справжні розбійники. Аби утримувати ці ватаги та жити в розкошах і пишноті, як їх спонукала їхня гордість, шляхтичі позичали в євреїв гроші на грабіжницький процент, і це, наче ракові пухлини, що їх годі вилікувати, з'їдало їхні маєтки, якщо тільки їм не траплялося нагоди визволитись від позикодавця, вдавшись до якогось неподобного насильства.

Під гнітом стількох тягарів, спричинених таким нещасливим станом справ, народ Англії вже страждав тяжко й мав усі підстави чекати в майбутньому ще жахливіших страждань.

І все ж серед цього нагромадження лих як убогі, так і багаті, як простолюд, так і шляхетні дожидали турніру, цього найпишнішого видовища тих часів, із такою нетерплячкою, як напівголодний мадридець, у якого не лишилося й півреала на харчі для родини, дожидає кориди. Ні обов'язки, ні недуги не могли втримати й молодого, й старого від такої вистави. «Збройна забава», як тоді казали, що мала відбутись у Ашбі, в графстві Лестерському, за участю найуславленіших лицарів у присутності самого принца Джона, який мав стати її окрасою, привабила загальну увагу, і призначеного ранку на ігрище поспішали незліченні юрми люду всіх станів і звань.

Місце, обране для турніру, було надзвичайно мальовниче. На краю великого лісу, не далі як за милю від міста Ашбі, стелився великий луг із чудовим зеленим дерням, з одного боку облямований густим лісом, а з другого — поодинокими, інколи просто велетенськими, старими дубами. Той луг, ніби самою природою створений для підготованого бойового ігрища, з усіх боків положисто спускався до рівної площини посеред нього, десь так чверть милі завдовжки й півстільки завширшки,

Середньовічна мініатюра. Лицарський турнір

обгородженої міцним частоколом. Той частокіл утворював довгастий чотирикутник із дуже закругленими для зручності глядачів кутами. Для в'їзду бійців у північній і південній сторонах частоколу були поставлені міцні дерев'яні ворота, завширшки такі, щоб ними могли проїхати попліч два вершники. Біля кожних стояло по два герольди, по шестеро сурмачів та по шестеро вісників і по досить численному збройному загону для підтримки порядку та оцінки спроможностей лицарів, що зголосились узяти участь у бойовому грищі.

На невисокому пласкому згірку біля південних воріт були напнуті п'ять розкішних шатрів, прикрашених іржаво-рудими з чорним прапорцями — такі барви обрали собі п'ятеро лицарів, що кинули виклик до бою. Шнури всіх наметів мали той самий колір. Перед кожним наметом висів щит його господаря.

Середнє шатро, найпочесніше, було надане Бріанові де Буагільберові, чия слава, як митця в усіх лицарських вправах, а також близький зв'язок із тими лицарями, котрі влаштовували цей турнір, спонукали їх не тільки прийняти його до числа тих, що кидали виклик, а навіть обрати його своїм старшиною й проводирем, хоча він прибув так недавно.

Поза огорожею арени були споруджені легкі галереї, завішані тканинами-драпрі та застелені килимами; на килимах лежали подушки

для вельможних дам і кавалерів, які мали бути глядачами на турнірі. Нешироку смугу між цими галереями та частоколом обладнали для йоменів[5] та іншої трохи ліпшої за простолюд публіки — як партер[6] у наших театрах. Вище по схилах були викладені з дерня великі лави для простого люду, з яких поверх галерей добре видно було арену. Крім того, багато сотень глядачів повмощувались на гіллі дубів довкола лугу, і навіть на дзвіниці недалекої сільської церковці було їх повно.

Лишається тільки зазначити, що посередині східного боку арени, тобто якраз навпроти місця, де мали стинатися бійці, одна галерея була трохи вища, оздоблена пишніше, й там стояло подібне до трону крісло під балдахіном з королівським гербом...

РОЗДІЛ VIII

Принц дав герольдам знак оголосити правила турніру.

По-перше, п'ятеро лицарів-заводіїв викликають на бій усіх охочих.

По-друге, кожен лицар, що хоче взяти участь у турнірі, має вибрати собі супротивника з числа цих п'ятьох, доторкнувшись до його щита. Коли він доторкнеться тупим кінцем свого списа, це означає, що він хоче випробувати свою вправність «чемною зброєю», тобто списом, на вістря якого надіте дерев'яне кружальце, так що небезпеки тут нема — крім зіткнення коней і вершників. Та коли він доторкнеться до щита вістрям списа, бій слід провадити бойовою зброєю, як на справжній війні.

По-третє, коли кожен з учасників додержить своєї обітниці і зламає списа п'ять разів, король має оголосити переможця першого дня турніру, і той дістане як приз бойового коня незвичайної краси й незрівнянної сили, а на додачу до цієї нагороди за звитяжність йому припадає ще й особлива честь — обрати й проголосити Королеву кохання й краси, яка вручатиме приз наступного дня.

По-четверте, оголосили, що другого дня відбудеться загальний турнір, у якому мають узяти участь усі присутні тут лицарі, котрі хочуть здобути хвалу, їх поділять на два загони, рівні числом, і вони мужньо битимуться, аж поки принц Джон дасть знак припинити бій. Тоді обрана Королева кохання й краси має увінчати того лицаря, котрого принц визнає найкращим бійцем другого дня, короною з тонкого золота, вирізаного в подобі лаврового вінка. Того дня лицарські гриша скінчаться. Але наступного мають відбутися змагання лучників, цькування бугаїв та інші народні розваги, щоб звеселити простолюд. У такий спосіб принц Джон сподівався закласти підвалини прихильності народу, що її він раз по раз руйнував якимсь нерозважним шаленим учинком, уражаючи почуття й упередження людей.

Герольди закінчили те оголошення своїми звичайними вигуками: «Щедрість, щедрість, звитяжні лицарі!» — і на них градом посипалися з галерей золоті та срібні монети, бо тоді за одну з найвищих прикмет лицарства вважали щедрість до тих людей, котрих доба визнавала

літописцями й істориками честі. Дарунки глядачів були віддячені теж узвичаєними вигуками: «Любов до дам! Смерть супротивникам! Шана щедрим! Слава відважним!» Скромніші з глядачів теж підхопили цей крик, а численні сурмачі заграли славу на своїх войовничих сурмах. Коли стихли всі ці звуки, герольди барвистою, блискучою вервечкою покинули арену, і там лишились тільки розпорядники, що в панцерах та зброї з голови до п'ят, нерухомі, ніби статуї, верхи на конях стояли в протилежних кінцях арени.

Нарешті заставки відкрито, і п'ять лицарів, вибраних за жеребком, повільно виїхали на арену...

Під поглядами незліченного збориська глядачів п'ятеро лицарів піднялись на плаский верх згірка, де стояли шатра заводіїв турніру, і там роз'їхались. Кожен ледь доторкнувся тупим кінцем списа до щита того супротивника, з котрим хотів зітнутися.

Виявивши отак свої досить мирні наміри, перебійці вернулись у дальший кінець арени, де зупинились, вишикувані в ряд; а заводії, вибігши кожен зі свого шатра, посідали на коней і з Бріаном де Бугільбером на чолі спустились на арену, де також стали в ряд, кожен навпроти того лицаря, котрий торкнув його щита.

Після цієї четвертої сутички настала довга перерва, і вже здавалося, що охочих продовжити змагання більш не знайдеться.

Та врешті якась одинока сурма від північного кінця арени просурмила виклик. Усі очі повернулися в той бік, щоб побачити нового бійця, чию появу звістувала ця сурма, і тільки-но відсунули заставку, як він ступою виїхав на арену. Наскільки це можна побачити по людині, закутій у кольчугу, новий шукач удачі мав зріст не дуже й вищий

Середньовічна гравюра. Ілюстрація до лицарського роману

від середнього й скорше стрункy, ніж дебелу статуру. Його крицевий обладунок був щедро оздоблений золотим карбуванням, герб на щиті зображував молодого дубка, вирваного з корінням, з іспанським словом «Desdichado», що означає «Позбавлений Спадщини». Сидів він на чудовому вороному коні; їдучи вздовж арени, він вишуканим рухом, схиливши списа, привітав принца й дам.

Умілість, із якою він правив конем, і юнацька грація, видна в його рухах, здобули йому прихильність збориська глядачів.

Боєць, їдучи далі під ці зичливі вигуки, піднявся на площину згірка положистим в'їздом, що вів туди з арени, і, на подив усім присутнім, рушив прямо до середнього шатра, а там торкнув вістрям списа щит Бріана де Буагільбера, аж той щит задзвенів.

Усі скам'яніли з подиву від такого зухвальства, але найдужче здивувався сам грізний лицар, діставши цей виклик на смертний бій...

Коли два перебійці стали один навпроти одного в протилежних кінцях арени, напруження серед глядачів сягнуло вершини. Мало хто сподівався, що сутичка може скінчитися щасливо для Лицаря, Позбавленого Спадщини, але його відвага й бойове завзяття убезпечили йому прихильність майже всієї публіки. Тільки-но сурми просурмили сигнал до бою, як обидва супротивники зірвалися блискавично з місць, і ось вони вже зіткнулися посеред арени в громовому ударі. Списи розлетілись на скіпки аж по руків'я, і якусь мить видавалось, наче обидва лицарі впали — так сахнулись назад і присіли від удару їхні коні. Та вправні верхівці вмить звели їх на рівні ноги поводами й острогами і, на мить уп'явши один в одного очі, що неначе метали вогонь крізь ґратки заборол, повернули коней назад, помчали кожен у свій кінець арени, й там джури подали їм нові списи.

В цій другій сутичці храмівник мірив у середину супротивникового щита й ударив так точно й сильно, що його спис розлетівся вдрізки, а Лицар, Позбавлений Спадщини, захитався в сідлі. Але сам він, на початку теж міривши вістрям списа в Буагільберів щит, майже останньої миті спрямував списа в шолом, куди влучити було важче, зате цей удар, якщо влучити, був майже невідпорний. І він справді попав храмівникові в забороло, де вістря списа застряло між ґратками. Проте храмівник навіть тепер не зганьбив своєї слави, і, якби не луснула попруга, він би втримався в сідлі. Але попруга таки луснула; і сам боєць, і його кінь, і сідло покотились по землі в хмарі пилюки...

Тисячі глядачів привітали вигуками одностайну ухвалу принца й розпорядників присудити тогоденний приз Лицареві, Позбавленому Спадщини.

Розділи IX—XI

[Розпорядники турніру попросили переможця зняти шолом перед тим, як вони відведуть його до принца Джона одержати приз першого дня лицарського змагання. Однак Лицар, Позбавлений Спадщини, відхилив цю вимогу і не

розкрив свою таємницю. Принц Джон похвалив переможця і наказав вивести бойового коня, що був призом для нього, а потім звелів йому обрати Королеву кохання й краси, яка на другий день турніру має вручити приз переможцеві. Лицар, Позбавлений Спадщини, Королевою обирає леді Ровену.]

РОЗДІЛ XII

Ранок устав у незахмареній красі, і ще сонце не підбилось над обрієм, а й найледачіші, і найнетерплячіші глядачі вже висипали на луг, з усіх боків стікаючись до арени, аби зайняти вигідне місце для споглядання сьогоднішнього грища. Потім на арені з'явились розпорядники та їхні помічники разом з герольдами, щоб питати тих лицарів, котрі хотіли взяти участь у бою, як їх звуть і до якої сторони хто з них хоче пристати.

Зробити це було доконче треба, аби забезпечити рівність між двома сторонами, що мали зітнутись одна з одною.

Відповідно до правил одну сторону мав очолити Лицар, Позбавлений Спадщини, а другу — Бріан де Буагільбер, якого визнано другим за успіхами бійцем першого дня турніру.

Як тільки принц Джон побачив, що обрана Королева дня прибула до арени, він напустив на себе люб'язний вигляд — а він це добре вмів, коли хотів, — і рушив назустріч їй, скинув свою оздоблену самоцвітами шапочку і, зсівши з коня, допоміг леді Ровені зсісти зі свого. Всі члени його почту теж поскидали шапки, а один з найвизначніших сплигнув із сідла, щоб потримати за гнуздечку її коня.

— Аби виявити Королеві кохання й краси належну їй шану, ми самі проведемо її до трону, який вона має сьогодні посідати. Дами, служіть вашій Королеві так, як ви бажаєте, щоб своєю чергою слугували вам самим.

З цими словами принц провів Ровену до призначеного їй почесного місця навпроти свого власного, а найвельможніші з присутніх дам поквапилися вслід, аби зайняти місця по змозі ближчі до їхньої тимчасової владарки.

Потім герольди закликали до тиші, аби всі почули, як оголошуватимуть турнірні правила. Ті правила були до певної міри укладені так, щоб зменшити небезпеку, — осторога тим потрібніша, що бій мали провадити гострими мечами та списами.

Тому бійцям заборонили колоти мечем, можна тільки рубати. Оголосили, що кожен лицар має право вживати бойового кия чи сокиру, але кинджал був забороненою зброєю. Лицар, збитий з коня, міг битись далі пішо із теж пішим супротивником; але вершникам нападати на нього заборонили. Коли котромусь лицареві пощастить відтиснути супротивника до краю арени і той торкнеться частоколу своїм тілом або зброєю, такий супротивник мусив здатись, і його кінь та спорядження діставались переможцеві. А переможений не міг уже брати участі в бою. Коли котрийсь із учасників падав додолу і не міг підвестися

сам, його джура чи паж мав право вступити на арену й витягти свого пана з тисняви, але самого лицаря тоді вважали переможеним і він мусив віддати спорядження та коня. Бій мав скінчитись, як тільки принц Джон кине на арену свого жезла чи прапорця...

Після цього герольди вернулись на свої місця. Лицарі, довгою вервечкою в'їхавши на арену з обох її кінців, вишикувалися подвійною лавою: ватажок кожної сторони стояв посередині передньої лави, зайнявши це місце аж тоді, коли поставив на місце кожного в своєму загоні й вирівняв ряди.

Наслідки зіткнення видні стали не зразу, бо пилюка, збита копитами стількох коней, закрила все, і мусила минути добра хвилина, поки нетерплячі глядачі змогли побачити, що сподіялося на бойовищі.

А в кожну тихішу хвилину чути було голоси герольдів: «Бийтеся, відважні лицарі! Людина гине, та слава далі лине! Бийтеся, бо смерть гірша за поразку! Бийтеся, відважні лицарі! Ясні очі стежать за вашими подвигами!»

Велика вершницька вправність Лицаря, Позбавленого Спадщини, та жвавість його чудового коня дали йому змогу кілька хвилин стримувати своїм мечем наскоки трьох супротивників, крутячись поміж ними, ніби сокіл у повітрі, й не даючи їм з'їхатись докупи або накидаючись то на одного, то на другого з них і рубаючи мечем навідліг, але не дожидаючи їхніх ударів, щоб їх відбити.

Та хоч натовп глядачів гримів оплесками на честь такої спритності, очевидно було, що врешті його подужають.

У загоні Лицаря, Позбавленого Спадщини, був один воїн у чорному обладунку, верхи на вороному коні, рослявому, високому і на вигляд дужому, як і вершник, що сидів на ньому. Цей лицар, що не мав на щиті ніякого девізу, доти виказував дуже мало зацікавлення перебігом бою, начебто легко відбиваючи всі наскоки на нього, але не користаючи з переваги і не нападаючи сам ні на кого. Одне слово, досі він відігравав роль радше глядача, ніж учасника турніру, і за те глядачі вже прозвали його Le Noir Fainnant — Чорним Неробою.

І враз цей лицар неначе відкинув геть свою млявість, побачивши, що на проводиря його сторони так прикро насідають; давши остроги своєму коневі, зовсім не стомленому, він рвонувся на поміч Лицареві, Позбавленому Спадщини, наче блискавка, гучним, мов сурма, голосом вигукуючи: «Тримайся, Desdichado!» Та й час уже було: поки Лицар, Позбавлений Спадщини, тиснув на храмівника, Фрон-де-Беф із піднятим мечем пробився до нього. Та не встиг він рубонути, як Чорний Лицар так молоснув його по голові, що меч, ковзнувши по шолому, вдарив по кінському наголовку майже з такою самою силою, що приголомшив і вершника, й коня, і вони гепнулись на землю. Тоді Чорний Нероба повернув коня проти Ательстана Конінгзбурзького, а що в сутичці з Фрон-де-Бефом меч його зламався, він вирвав з рук у вайлуватого сакса бойову сокиру і, вправно замахнувшися, так ударив

його по шолому, що й Ательстан простягся непритомний на землі. Після цього подвійного подвигу, за який його вітали глядачі тим завзятіше, що він був зовсім несподіваним, Чорний Лицар видимо знову збайдужів, спокійно повернувся в північний кінець арени й полишив своєму проводиреві самому давати раду з Бріаном де Буагільбером. Тепер це виявилось уже не таким важким ділом. Храмівників кінь утратив багато крові й не витримав зіткнення з конем Лицаря, Позбавленого Спадщини. Бріан де Буагільбер вилетів із сідла, але нога його застрягла в стремені, і він не міг її випручати. А його супротивник сплигнув з коня, підніс меча над храмівниковою головою і наказав йому піддатись; але в ту мить принц Джон, більше зворушений храмівниковим скрутним становищем, ніж допіру скрутою його супротивника, порятував його від прикрості визнати себе переможеним, кинувши додолу свого жезла й таким чином поклавши край боєві.

Так скінчився пам'ятний турнір у Ашбі-де-ла-Зуші, один з найжорстокіших турнірів тих часів, хоча на арені загинуло всього четверо лицарів. Зате тяжко поранено було понад тридцятеро, і четверо чи п'ятеро з них так і не оклигали. Ще кілька лишились довічно каліками; а ті, котрі відбулися щасливо, теж довіку носили на тілі позначки бою. Тому цей турнір у давніх хроніках завжди йменують «шляхетною й веселою забавою в Ашбі».

Тепер мав виконати свій обов'язок принц Джон — назвати лицарів, котрі найдужче відзначились у бою. І він вирішив, що героєм дня треба визнати того лицаря, котрому глядацтво дало прізвисько Чорний Нероба.

Але, на подив усім присутнім, цього лицаря так і не змогли розшукати. Він покинув арену зразу по тому, як скінчився бій.

Принц Джон не мав більше виправдань своїй неохоті віддати належне Лицареві, Позбавленому Спадщини, і тому оголосив його героєм дня.

Ровена, спустившися від свого трону ходою, сповненою грації й гідності, вже збиралась покласти вінця, якого тримала в руці, на шолом звитяжця, та розпорядники в один голос вигукнули: «Так не можна! Хай скине шолом». Лицар ледь чутно промурмотів кілька слів, яких з-під шолома не розчули, але можна було здогадатись, що він не бажає, аби шолома скинули.

Чи то з любові до формальностей, чи то з цікавості розпорядники не зважили на ту його нехіть, а перетнули зав'язки шолома й розстебнули нашийник панцера. Коли шолома скинули, всі побачили вродливе, засмагле на сонці обличчя юнака років двадцяти п'яти під кучмою густих, коротких білявих кучерів. Те обличчя було бліде як смерть, і в двох-трьох місцях по ньому сочилася кров.

Ледве-но Ровена побачила його, в неї вирвався тихий зойк; але вона враз зібрала докупи всю силу вдачі й примусила себе грати далі

свою роль: вона поклала на схилену голову переможця коштовного вінця, що мав бути нагородою за той день, і чистим, виразним голосом промовила:

— Дарую тобі, пане лицарю, цей вінець як нагороду, призначену за звитягу цього дня. — Тоді хвильку помовчала й додала твердо: — І ніколи ще вінець лицарства не увінчував гіднішого чола!

Лицар нахилився й поцілував руку вродливій владарці, що нагородила його за звитягу. А потім, нахилившися ще нижче, впав їй до ніг.

Усі жахнулись. Седрік, що його несподівана поява вигнанця-сина вразила до німоти, кинувся вперед, ніби хотів розлучити його й Ровену. Та це зробили розпорядники: вони, здогадавшися, чому зомлів Айвенго, квапливо стягли з нього обладунок і побачили, що вістря чийогось списа пробило панцер на грудях і поранило лицаря в бік.

Розділи XI—XLII

[Після закінчення турніру Фрон-де-Беф за змовою з Буагільбером підступно забрав у полон Седріка з Ровеною, пораненого Айвенго, Ісака з Ребекою й ув'язнив їх у своєму замку. Кожен з норманів мав свій намір: Фрон-де-Беф хотів відібрати коштовності у єврея Ісака і добитися згоди на одруження з

Е. Делакруа. Викрадення Ребеки

леді Ровеною; Бріан де Буагільбер прагнув домогтися прихильності Ребеки. Чорний Лицар і Локслі зі своїми людьми оточили замок Фрон-де-Бефа, щоб урятувати полонених. Седрік, перевдягнувшись священиком, вийшов із замку і приєднався до тих, хто брав участь у штурмі фортеці. У замку полонені були розміщені в різних місцях. Ребека домоглася дозволу лікувати пораненого Айвенго.

Чорному Лицареві вдалося проникнути до замку і відшукати там Айвенго. Божевільна Ульріха вчинила страшну пожежу, яка знищила замок Фрон-де-Бефа. Буагільбер під час пожежі відшукав Ребеку і забрав її із собою до прецепторії[7] Темплстоун, де вирішив сховатися. Урятовані були і Ровена, і єврей Ісак, якого знайшли у підземеллі замку. Коли впала вежа замку, Локслі звернувся до своїх людей з такими словами: «Радійте, йомени, гніздо тиранів зруйноване! Тягніть здобич на місце збору, до дуба біля Оленячого пагорба: на світанку ми чесно поділимо усе поміж собою і нашими гідними союзниками, які допомогли нам виконати цю велику справу помсти».

Принц Джон влаштував у Йоркському замку гучний бенкет, куди запросив дворян і церковників, за допомогою яких сподівався захопити престол свого брата. Однак для успішного втілення цього задуму не вистачало його головних змовників: барона Фрон-де-Бефа і Бріана де Буагільбера. У Темплстоуні Буагільбер не домігся прихильності Ребеки і звинуватив її у чаклунстві. Було призначено суд.]

РОЗДІЛ XLIII

Повернімося тепер до мурів Темплстоунської прецепторії в ту годину, коли кривавий жереб повинен був вирішити, жити Ребеці чи вмерти. Навколо мурів купчились і гомоніли люди. Сюди, як на сільський ярмарок або на храмове свято, збігся весь навколишній люд.

Бідолашну Ребеку підвели до чорного стільця, що стояв поряд із вогнищем. Глянувши на страхітливе місце страти, не менш жахливої для уяви, ніж нестерпно болісної для тіла, вона здригнулась, заплющила очі й, мабуть, молилась, бо видно було, як ворушаться її губи; та вголос не промовила й слова. За хвилину вона розплющила очі, пильно глянула на вогнище, начебто хотіла осягнути думкою лиху долю, яка чекала на неї, а тоді поволі відвела очі...

— Слухайте! Слухайте! Слухайте! Ось хоробрий лицар Бріан де Буагільбер, готовий стятися з будь-яким вільнонародженим лицарем, котрий захоче виступити на захист єврейки Ребеки, якій подаровано право виставити за себе перебійця на двобої. Такому її заступнику присутній тут превелебний і звитяжний владика і великий магістр дозволяє битися на рівних правах.

Знов пролунали сурми, а тоді залягла тиша, яка тривала досить довго.

— Ніхто не бажає виступити заступником? — спитав великий магістр. — Герольде, іди до підсудної і спитай її, чи очікує вона когось, хто захоче битися за неї у цій справі.

Тим часом герольд казав Ребеці:

— Дівчино, шляхетний і превелебний владика і великий магістр[8] звелів запитати: чи є в тебе заступник, який виявив бажання стати від твого імені на герць? Чи, може, ти визнаєш себе справедливо засудженою до страти?

— Перекажіть великому магістрові, — відповіла Ребека, — що я наполягаю на своїй невинності, не визнаю, що я заслуговую страти, й не хочу сама бути винною в пролитті власної крові. Скажіть йому, що я вимагаю відкласти виконання присуду, наскільки це допускають його закони, і зачекаю, чи не пошле мені заступника милосердний Бог, до якого я волаю в годину моєї надзвичайної скрути. Та коли мине призначений термін і не буде в мене заступника, то нехай здійсниться свята воля Божа!

Герольд повернувся до великого магістра й переказав йому Ребеччину відповідь.

— Нехай Бог боронить, — сказав Лука Бомануар, — аби хтось міг поскаржитися на нашу несправедливість, хоч би то був чи єврей, чи поганин! Поки вечірні тіні не проляжуть із заходу на схід, ми почекаємо, чи не з'явиться заступник цієї нещасної жінки. А коли сонце поверне на захід, нехай вона готується до смерті.

Герольд переказав Ребеці магістрові слова. Вона покірно кивнула головою, склала руки на грудях і звела очі до неба, начебто шукаючи там помочі, якої навряд чи могла сподіватися на землі.

Загальна думка схилялась до того, що ніхто за єврейку, та ще й звинуваченої в чаклунстві, не заступиться, а лицарі, яких підбурив Мальвуазен, зашепотілися, що час би вже оголосити, що Ребеччина запорука програна. Та в цю хвилину на полі з'явився лицар, що чимдуж мчав до арени. Сотні голосів загорлали: «Заступник, заступник!» — і, незважаючи на забобонний страх перед чаклункою, натовп гучно вітав лицаря, що заїхав за огорожу арени. Проте, роздивившись його зблизька, глядачі були розчаровані. Його кінь, проскакавши учвал багато миль, здавалося, падав від утоми, та й сам вершник, що так відважно примчав на бойовище, ледве тримався в сідлі через те, що був або недужий, або зморений, або й від того й від того водночас.

На герольдову вимогу оголосити своє ім'я, стан і мету свого прибуття лицар відповів сміливо й відверто:

— Я, добрий лицар шляхетного роду, приїхав, щоб мечем і списом виправдати дівчину Ребеку, дочку Ісака з Йорка, довести, що вирок, оголошений їй, несправедливий і не має під собою жодних підстав, а також оголосити сера Бріана де Буагільбера зрадником, убивцею і брехуном, і, щоб потвердити це, ладен стятися з ним на цій арені й перемогти з Божою поміччю, заступництвом Богородиці та святого Георгія.

— Передусім, — сказав Мальвуазен, — прибулець має довести, що він справді лицар і почесного роду. Наш орден не дозволяє своїм захисникам виступати проти безіменних людей.

— Моє ім'я, — відказав лицар, відкриваючи забороло свого шолома, — відоміше, ніж твоє, Мальвуазене, та й рід мій старовинніший за твій. Я Вілфред Айвенго.

— Не можу заперечувати твоїх прав, — сказав великий магістр, — спитай лишень дівчину, чи згодна вона визнати тебе своїм заступником. Я б теж бажав, аби ти був у стані, придатнішому для бою. Хоча ти завжди був ворогом нашого ордену, я, однак, хотів би бути чесним з тобою.

— Ні, нехай буде так, як склалося, — сказав Айвенго, — адже це суд Божий, тож на нього я й покладаюсь... Ребеко, — запитав він, під'їхавши до місця, де сиділа дівчина, — чи визнаєш ти мене своїм заступником?

— Визнаю, — відповіла вона з таким хвилюванням, якого не викликав у неї навіть страх перед смертю. — Визнаю, що ти захисник, посланий мені Провидінням. А проте ні, ні! Твої рани ще не загоїлись. Не бийся з цим пихатим чоловіком. Навіщо й тобі гинути?

Та Айвенго спрямував коня до свого місця, опустив забороло й узявся за спис. Те саме зробив і Буагільбер. Його джура, застебуючи на храмівникові забороло шолома, зауважив, що Буагільберове обличчя, яке, незважаючи на безліч різних жадань, що терзали його, цілий ранок було попелясто-блідим, спалахнуло раптом багрянцем.

Коли обидва перебійці стали на свої місця, герольд тричі гучно проголосив:

— Виконуйте свій обов'язок, звитяжні лицарі!

Після цього відійшов до огорожі й іще раз проголосив, щоб ніхто під страхом наглої смерті не спробував ані словом, ані якимсь рухом

В. Слаук. Ілюстрація до роману «Айвенго»

перешкодити або втрутитись у цей чесний двобій. Великий магістр, що весь час тримав у руці Ребеччину рукавичку, нарешті кинув її на бойовище і промовив фатальне слово:

— Починайте!

Загули сурми, і лицарі чимдуж помчали один на одного. Як всі й гадали, зморений кінь Айвенго і сам знесилений вершник упали, не встоявши перед влучним списом храмівника та натиском його баского коня. Всі передбачали такий кінець змагання. Та, незважаючи на те, що Вілфредів спис лише ледь доторкнувся до щита його супротивника, на загальний подив усіх присутніх, Буагільбер похитнувсь у сідлі, виковзнув із стремен і впав на арену.

Айвенго вивільнив з-під коня ногу і швидко підвівся, прагнучи спробувати щастя з мечем у руках. Проте суперник не підводився. Айвенго поставив йому на груди ногу, притулив кінчик меча до його горла і звелів здаватися, бо інакше погрожував смертю. Буагільбер не відповідав.

— Не вбивай його, пане лицарю! — вигукнув великий магістр. — Дай йому висповідатись і дістати розгрішення, не губи і душу, і тіло. Ми визнаємо його переможеним.

Великий магістр сам зійшов на бойовище і наказав зняти шолом з переможеного лицаря. Очі Буагільбера були заплющені, й обличчя ще пашіло багрянцем. Поки всі здивовано дивилися на нього, очі його розплющились, але погляд зупинився і потьмянів. Обличчя втратило рум'янець і вкрилося мертвотною блідістю. Не вражений списом свого супротивника, він помер як жертва власних непогамованих пристрастей.

— Оце воістину суд Божий, — мовив великий магістр, звівши очі до неба. — Fiat volimtas Tua!*

РОЗДІЛ XLIV

Коли зборисько трохи оговталось від загального зачудування, Вілфред Айвенго спитав у великого магістра як верховного судді цього двобою, чи так мужньо і точно він виконав свої обов'язки, як вимагає статут змагання.

— Мужньо і точно, — відповів великий магістр. — Оголошую дівчину вільною і безвинною! Зброєю, обладунком і тілом померлого лицаря має право розпоряджатися за власним бажанням переможець.

— Я однаково не маю бажання ні вдягати його обладунок, ні віддавати його тіло на поганьблення, — сказав лицар Айвенго. — Він воював за віру християнську. А нині його повалено не людською рукою, а волею Божею. Але нехай його поховають тихо і скромно, як годиться загиблому, що бився за неправедне діло. А щодо дівчини...

Його перебив кінський тупіт. Вершників було так багато і мчали вони так швидко, що під ними двигтіла земля. На арену вискочив учвал

---

* Нехай буде воля Твоя! *(латин.)*

Чорний Лицар, а за ним — численний загін кінних вояків та кілька лицарів у повному озброєнні.

— Я запізнився, — сказав він, озирнувшись навкруги, — Буагільбер мав померти від моєї руки... Айвенго, чи добре ти вчинив, узявшись до борні, коли сам ледве тримаєшся в сідлі?

— Сам Бог, володарю, покарав цього пихатого чоловіка, — відповів Айвенго. — Не судилася йому честь померти тією смертю, яку ви призначали йому.

— Мир йому, — сказав Річард, пильно поглянувши в обличчя померлого, — якщо це можливо: він був хоробрий і помер у крицевому обладунку, як і годиться лицареві. Проте не втрачаймо часу. Бовене, виконуй свій обов'язок!

З почту короля вийшов лицар і, поклавши руку на плече Альберта Мальвуазена, промовив:

— Я заарештовую тебе, як державного зрадника!

Досі великий магістр мовчки дивувався несподіваній появі такого численного загону вояків. Тепер він заговорив:

— Хто насмілився заарештувати лицаря Сіонського Храму в межах його прецепторії й у присутності великого магістра? І за чиїм велінням завдають йому такої зухвалої образи?

— Я заарештовую його, — відповів лицар, — я, Генрі Бовен граф Ессекський, лорд-головнокомандувач військ Англії.

— І за велінням Річарда Плантагенета, присутнього тут, — мовив король, відкриваючи забороло. — Конраде Монт-Фітчете, маєш щастя, що не народився моїм підданцем. А от тебе, Мальвуазене, і твого брата Філіппа стратять до кінця цього тижня.

— Я чинитиму опір твоєму вироку, — сказав великий магістр.

— Гордий храмівнику, ти не спроможний цього зробити, — заперечив король. — Поглянь на вежі свого замку і ти побачиш, що там замість вашої орденської корогви майорить королівський стяг Англії. Будь розважливим, Бомануаре, і не чини марного опору. Твоя рука тепер у пащі лева.

— Я подам на тебе скаргу до Риму, — сказав великий магістр. — Я звинувачую тебе в порушенні імунітету та привілеїв нашого ордену.

— Роби, що хочеш, — відповів король, — та заради своєї власної безпеки не говори зараз про порушення прав. Розпусти членів капітулу і їдь зі своїми поплічниками до іншої прецепторії, якщо тільки знайдеться така, яка не стала осередком зрадницької змови проти короля Англії. А втім, якщо хочеш, залишайся. Скористайся з нашої гостинності й подивись, як ми вершитимемо правосуддя.

— Як! Мені бути гостем там, де я повинен бути повелителем?! — вигукнув великий магістр. — Цього ніколи не буде! Капелани[8], співайте псалом «Quare fremuerunt gentes!»*. Лицарі, джури і служителі святого Храму, ідіть за корогвою нашого ордену Босеан!

* «Через що затремтіли народи!» *(латин.)*

Великий магістр говорив із такою гідністю, яка не поступалася самому королю Англії і надихнула мужністю серця його сторопілих і спантеличених прихильників. Вони зібралися круг нього, як вівці навколо сторожового пса, зачувши вовче виття. Але в їхній поставі не було полохливості, властивої овечій отарі, навпаки — обличчя храмівників були похмурі й зухвалі, в поглядах прозирала ворожість, якої вони не насмілювались виказати словами. Вони зімкнулись у лави, їхні списи утворили темну смугу, крізь яку білі лицарські мантії вимальовувались на тлі чорного вбрання служителів, немов сріблясті краї чорної хмари. Натовп простолюду, що зняв був проти них гучний лемент, принишк і мовчки споглядав грізні лави випробуваних воїнів. Багато хто навіть позадкував.

Граф Ессекський, побачивши, що храмівники вишикувались у бойові лави, підострожив коня і помчав до своїх вояків, шикуючи їх у бойові шеренги проти небезпечного ворога. І тільки Річард, щиро розкошуючи передчуттям небезпеки, неквапливо їхав повз вишикуваних храмівників і голосно гукав до них:

— То що, лицарі, невже жоден із вас не зважиться зітнутися на списах із Річардом?! Гей, панове храмівники! Ваші дами, певне, надто вже смагляві, коли жодна не варта уламка списа, зламаного на її честь!

— Слуги святого Храму, — заперечив магістр, виїхавши наперед, — не стають до бою заради таких пустих і суєтних приводів. А з тобою, Річарде, королю англійський, жоден храмівник не зітнеться в моїй присутності. Нехай Папа Римський та монархи Європи розсудять нас з тобою і вирішать, чи личить християнському володареві захищати те, заради чого ти сьогодні виступив.

Промовивши це, магістр, не чекаючи на відповідь, дав знак до відходу. Сурми заграли якийсь дикий східний марш, що звичайно був сигналом до виступу храмівників у похід. Вишикувавшись у колону, вони рушили вперед так повільно, як тільки могли йти їхні коні, начебто хотіли показати, що йдуть звідси лише з наказу свого великого магістра, а не зі страху перед набагато могутнішим військом.

— Присягаюся Богородицею, — сказав король Річард, — шкода, що ці храмівники такі підступні, бо поставою і хоробрістю вони можуть похвалитися.

Натовп, подібно до боязкого пса, що гавкає тільки тоді, коли на нього не дивляться, горлав щось услід храмівникам, які вийшли вже за огорожу прецепторії. Під час метушні, зчиненої від'їздом храмівників, Ребека нічого не бачила і не чула. Вона лежала в обіймах свого старого батька, приголомшена й майже безтямна від пережитого. Та одне слово, яке вимовив Ісак, повернуло їй здатність відчувати.

— Ходімо, — казав він, — ходімо, дорога дитино, скарбе мій неоціненний, впадемо до ніг доброго юнака!..

Із судового слідства, яке відбувалося того дня і про яке зберігся докладний запис у Вордорському літописі, відомо, що Моріс де Брасі втік

за море й пішов на службу до Філіппа, короля Франції, що Філіппа Мальвуазена та його брата Альберта, прецептора в Темплстоуні, страчено, що Вальдемар Фіц-Урс, який був душею змови, відбувся вигнанням з Англії; а принца Джона, що йому мала прислужитися ця змова, добросердий брат навіть не насварив. А втім, нікому не було шкода обох Мальвуазенів: їх покарано цілком заслужено, бо вони безліч разів виявляли нещирість, жорстокість і деспотизм.

Незабаром після двобою в Темплстоуні Седріка Сакса запросили до Річардового двору; тоді своїм осідком король вибрав місто Йорк, щоб особисто сприяти заспокоєнню провінції, де найдужче виявилися підступні дії його брата Джона.

Діставши запрошення, Седрік спершу бурчав і сердився, а потім скорився. Повернення Річарда по суті поклало край будь-яким надіям відновити на англійському троні саксонську династію, бо, хоч би кого вона виставила своїм кандидатом, у разі міжусобної війни вона не мала б жодних шансів на успіх за тієї надзвичайної популярності, якою тішився Річард, бо всі любили цього короля за його особисті чесноти й бойову славу, незважаючи на те, що, правлячи державою, він виявляв примхливу легковажність і був то надто поблажливий, то вкрай суворий і майже деспотичний.

До того ж, навіть Седрік, хоч і знехотя, мусив визнати, що його проект пошлюбити Ровену з Ательстаном заради об'єднання саксів був абсолютно нездійсненний, бо обидві сторони рішуче заперечували його.

Отож на заваді до мети, якої прагнули закохані, залишалися тільки дві перешкоди: Седрікова впертість і його упереджене ставлення до норманської династії. Перше з цих почуттів поступово злагідніло під ніжним впливом його годованки та й тієї гордості, якої він не міг не відчути, бачачи синову славу.

Седрікова відраза до королів норманської крові теж почала слабшати. З одного боку, він добре бачив, що не було ніякої змоги врятувати Англію від нової династії, а таке переконання великою мірою сприяє визнанню того короля, що вже править. З другого боку, король Річард виявляв йому особисто велику увагу, щиро втішався гострою Седріковою дотепністю і, за свідченням того ж таки рукопису, зумів так полонити шляхетного сакса, що не минуло й тижня від дня його приїзду до королівського двору, як він дав згоду на шлюб своєї вихованки леді Ровени зі своїм сином Вілфредом.

Вінчали нашого героя у найвеличнішому з храмів — у кафедральному соборі міста Йорка. Сам король був присутній на вінчанні, і, зважаючи на увагу, яку він виявив у цьому та багатьох інших випадках доти пригніченим і зневаженим саксам, вони побачили, що мирними засобами можна досягти значно більших успіхів, аніж внаслідок успіху в міжусобній війні.

Проте, крім домашнього почту, це блискуче весілля було вшановане присутністю багатьох родовитих норманських і саксонських вельмож,

а також загальним захватом нижчих верств, які вітали в шлюбі цієї пари запоруку майбутнього миру і згоди двох племен; відтоді ці ворожі колись племена з'єдналися і втратили свої відмінності. Седрік дожив до початку цього єднання, бо, в міру того як обидві національності зустрічалися в суспільстві й вступали у шлюбні зв'язки, нормани гамували свою пиху, а сакси втрачали свою вайлуватість. А втім, та змішана мова, що її ми сьогодні називаємо англійською, набула справжнього вжитку тільки за владарювання Едварда III, і саме тоді, мабуть, скінчилися й останні чвари між норманами і саксами...

Айвенго довго й щасливо жив з Ровеною, бо з молодих літ їх поєднувало взаємне кохання. І кохали вони одне одного ще дужче через те, що подолали стільки перепон до свого єднання.

Айвенго успішно служив при Річардові, і, так само як і колись, король був ласкавий до нього. Він, певне, досяг би найвищих почестей, якби не передчасна смерть Левового Серця, що загинув біля замку Шалю, неподалік від Ліможа. Зі смертю цього великодушного, але нерозважливого й романтичного монарха загинули всі честолюбні мрії і поривання Вілфреда Айвенго...

Переклад Юрія Лісняка та Галини Лозинської

ЛЕКСИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ТЕКСТУ

1 **Айвенго** — слово походить від назви місцевості, про яку згадується в старовинній баладі.
2 **Кра́ги** — накладні шкіряні халяви.
3 **О́лдермен** — правитель графства, якого призначав король з місцевих вельмож; згодом — член міського правління. У романі слово має комічний відтінок.
4 **Прі́ор** — настоятель монастиря, абатства.
5 **Йо́мен** — вільний селянин, дрібний землевласник.
6 **Парте́р** — нижній поверх театрального залу з місцями для глядачів.
7 **Прецепто́рія** — укріплений монастир тамплієрів, місцевий орган управління справами ордену.
8 **Великий магі́стр** — голова духовно-лицарського ордену храмівників.
9 **Капела́н** — католицький священик.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

Відтворіть дух епохи

1. Що Вальтер Скотт вважав за потрібне навести на початку роману «Айвенго» і з якою метою?
2. Які події з історії середньовічної Англії покладено в основу роману Вальтера Скотта «Айвенго»? Які конфлікти висвітлено у творі?
3. Які засоби використовує письменник для зображення особливостей середньовічного життя?
4. Представників яких суспільних станів середньовічної Англії зображено у творі? За якими ознаками їх можна розпізнати?

5. Знайдіть у тексті першого розділу описи портретів Гурта і Вамби. Як ви вважаєте, чому саме з них починаються характеристики дійових осіб роману?
6. Спираючись на текст третього розділу, розкажіть, чим вирізняється одяг Седріка, у чому особливість саксонського побуту.
7. Які неочікувані гості зупинилися в замку Седріка? Як їх зустрів господар? Які уявлення у вас склалися про середньовічну гостинність?
8. Яку роль відіграють у творі епізоди, пов'язані з євреєм Ісаком і його донькою Ребекою?
9. Яким було становище жінки в середньовічному суспільстві? Наведіть приклад.
10. Що означали в середні віки поняття «лицар» і «лицарська честь»? Як дотримуються кодексу честі Айвенго і Бріан де Буагільбер?
11. Знайдіть у тексті і перелічіть назви лицарського вбрання та озброєння.
12. Чому за часів середньовіччя були популярними лицарські турніри? Що ви дізналися з роману про їх види та правила проведення? Для чого автор наводить їх оцінку з давніх англійських хронік?
13. Якими були наслідки міжусобиць для країни? До чого прагнули Річард Левове Серце і принц Джон? Як характеризує їх автор?
14. Яку роль відіграє у творі Локслі? Чому саме його загін бився за звільнення полонених, ув'язнених у замку Фрон-де-Бефа? З яким легендарним героєм пов'язаний цей персонаж і що можна вважати доказом цього?
15. Чому автор приділив значну увагу мові персонажів? Наведіть приклади з тексту, як мова дійових осіб твору свідчить про їхнє соціальне становище. Які цікаві факти про формування англійської мови навів Вальтер Скотт у романі «Айвенго»?

Поміркуйте над прочитаним твором

16. Поясніть, чому роман Вальтера Скотта «Айвенго» розпочинається з авторської характеристики місця і часу історичних подій із життя середньовічної Англії.
17. «Предмет моєї розповіді — швидше люди, ніж побут і звичаї», — писав Вальтер Скотт. Як ви гадаєте, для чого в романі «Айвенго» наводяться різні описи?
18. Які описи використовує автор у третьому розділі роману для характеристики Седріка Сакса? Спираючись на текст, розкажіть про його характер, погляди на життя, манеру поведінки.
19. Простежте, як у романі послідовно розкриваються «таємниці» постатей Айвенго і короля Річарда, визначте роль поступового «відкриття» їхніх справжніх імен у розвитку сюжету твору.
20. Яке враження склалося у вас про паломника (Айвенго) і лицаря Храму Бріана де Буагільбера після ознайомлення зі змістом IV–VI розділів роману?
21. Які засоби використав письменник для створення образу леді Ровени? Як ви сприймаєте цю героїню?
22. Як прореагували на прихід єврея Ісака присутні на вечері у Седріка Сакса? Чим пояснюється таке ставлення до євреїв у середньовічному суспільстві?

23. Яку роль у житті середньовічного населення відігравали лицарські турніри? Кого допускали до участі в них? За яким принципом визначалися місця для глядачів?
24. Чи запам'ятали ви правила проведення лицарських турнірів? Яке почуття викликав у вас опис лицарського турніру в Ашбі?
25. «Лицарство — джерело найшляхетніших вчинків», — говорить Айвенго. Які особистісні якості виявляються в його поведінці та окремих вчинках?
26. Чи підтвердив Айвенго звання лицаря? Що особливо вирізняло його серед інших учасників турніру?
27. Що об'єднало людей різних соціальних станів під час штурму замку Фрон-де-Бефа? Яке місце в цьому епізоді автор відвів Локслі та його загону?
28. Розгляньте репродукцію картини французького художника Ежена Делакруа «Викрадення Ребеки» і визначте, який епізод роману зображено на ній і чи вдалося художнику передати драматизм ситуації.
29. Чому Айвенго виступив захисником Ребеки під час Божого суду над нею у прецепторії? Як закінчився його поєдинок з Бріаном де Буагільбером?
30. Яке ваше ставлення до жорстоких середньовічних звичаїв, змальованих у романі?
31. Як склалася подальша доля головних героїв роману? Кому з героїв роману «Айвенго» автор симпатизує, а яким персонажам не виказує своєї прихильності?
32. Якого розв'язання набули конфлікти, зображені у творі?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

33. Складіть план одного з епізодів роману Вальтера Скотта «Айвенго» (на вибір) і підготуйте його усний переказ:
Седрік Сакс у своєму маєтку.
Лицарський турнір в Ашбі.
Суд над Ребекою.
34. Підготуйте повідомлення на одну з тем (на вибір):
«Таємниця Чорного Лицаря»;
«Подвиги Лицаря, Позбавленого Спадщини»;
«Звичаї середньовічної Англії».

УЗАГАЛЬНЮЄМО І ПЕРЕВІРЯЄМО СВОЇ ЗНАННЯ

1. Чим уславився Вальтер Скотт у світовій літературі?
2. Наведіть визначення історичного роману.
3. У чому полягає своєрідність вальтер-скоттівського історичного роману?
4. Що вміщує в собі поняття «історичний колорит»? За допомогою яких прийомів відбувається його творення в романі Вальтера Скотта «Айвенго»?
5. На які групи можна поділити персонажів роману Вальтера Скотта «Айвенго»? Назвіть конкретних історичних осіб, зображених у творі, і персонажів, створених уявою письменника.
6. Чому Айвенго обрав символом свого життя дуб, вирваний з коренем? Під яким девізом він виступав на лицарському турнірі в Ашбі?

7. Які риси є визначальними в характері героїв роману Вальтера Скотта: Айвенго, Річарда Левове Серце, принца Джона, Седріка, Бріана де Буагільбера? Відповідь аргументуйте прикладами з тексту.
8. Який вплив мали історичні події та соціальний статус на долі людей за часів середньовіччя? Наведіть конкретні приклади з роману.
9. Якою мовою розмовляли представники різних верств населення Англії у XII столітті? Визначте, яку роль відігравав цей факт у творенні історичного колориту роману «Айвенго».
10. Поясніть, чим приваблює сучасного читача роман Вальтера Скотта «Айвенго».

ПАМ'ЯТКА №5 *Як підготувати порівняльну характеристику літературних героїв*

1. Визначте місце кожного героя в художньому творі (головний він чи другорядний, позитивний чи негативний у зображенні автора).
2. Пригадайте, які художні засоби використовуються для характеристики літературних героїв.
3. Доберіть у вивченому творі (або творах) потрібні для відповіді факти.
4. Порівнюючи літературних героїв, визначте у них спільне і відмінне (у поведінці, вчинках, ставленні до інших людей, портретних характеристиках, соціальному стані, умовах життя тощо).
5. Зверніть увагу на авторську характеристику кожного літературного героя (або вираження іншими засобами ставлення письменника до нього).
6. Сформулюйте особисте ставлення до кожного з героїв.
7. Складіть план порівняльної характеристики.
8. За складеним планом, з опорою на текст підготуйте усну розповідь або письмовий твір (згідно із завданням).

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

1. Напишіть невеликий твір на одну з тем:
«Уява автора відтворює епоху та її героїв» *(Вальтер Скотт)*;
«Найцікавіші сторінки роману «Айвенго» Вальтера Скотта»;
«Найшляхетніший лицар Айвенго (за романом Вальтера Скотта)».
2. Складіть порівняльну характеристику героїв роману Вальтера Скотта «Айвенго» (на вибір):
Віфлред Айвенго і Бріан де Буагільбер;
Річард Левове Серце і принц Джон;
Робін Гуд в народних баладах і Локслі в романі «Айвенго».

Н. І. ДОРОФЕЄВА
С. П. КАСЬЯНОВА

Україна та її історія в літературі

Героїчне минуле українського народу, його патріотизм, мужність у боротьбі за незалежність оспівано у численних історичних піснях і думах, які, у свою чергу, надихають майстрів художнього слова на нові твори, спонукають постійно звертатися до славетних сторінок національно-визвольної боротьби запорізького козацтва.

З-поміж джерел, якими користувався Микола Гоголь, працюючи над твором «Тарас Бульба», найважливішим, за визнанням самого автора, була українська народна пісня; її він називав «дзвінким дивовижним літописом», що допоміг правдиво і водночас художньо відтворити живу історію українського народу. Письменник поставив собі за мету так зобразити минуле, щоб і народ, і події здавалися «неодмінно живими», немов «були перед очима», щоб «подвиги поставали яскраво, у тому самому вигляді, що й за тих часів».

Микола Гоголь представив широку панораму визвольної боротьби українського народу і життя козаків у повісті «Тарас Бульба».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Повість — епічний художній твір з однолінійним сюжетом, менший, ніж роман, але більший, ніж оповідання.

«Тарас Бульба» є історичною повістю, в якій Гоголь художньо узагальнив події, що насправді відбувалися на українських землях за часів існування Запорізької Січі. На прикладах головного героя твору Тараса Бульби та інших персонажів автору вдалося переконливо показати незламність українських козаків у боротьбі за свободу рідного народу.

Україна та її історія надзвичайно зацікавили також австрійського письменника Райнера Марію Рільке, який, двічі побувавши на українській землі, був вражений самобутністю національних звичаїв і традицій українського народу, його любов'ю до пісні. В оповіданні «Пісня про Правду» Україна та її історія постають у сприйнятті австрійця Рільке, якому вдалося вловити і передати своєрідність українського національного колориту, визначити вплив пісні у виконанні кобзаря на свідомість людей.

Микола Гоголь і Райнер Марія Рільке, кожний по-своєму, відтворили неповторний дух епохи визвольної боротьби українського народу, навели детальні описи його побуту і звичаїв, визначили його характерну рису — волелюбність, готовність захищати свою свободу.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Національний колорит — наявність у художньому творі описів побуту, звичаїв, одягу, своєрідних пейзажних картин, специфічних слів і мовних виразів, що допомагають читачам «побачити» місце подій і характерні прикмети конкретного історичного моменту із життя якогось народу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У яких жанрах літератури висвітлено тему України та її історії?
2. Розкажіть, чому Микола Гоголь захопився українською історією.
3. Яке з джерел М. Гоголь визнав найважливішим для роботи над повістю «Тарас Бульба»?
4. Дайте визначення поняття «повість» і поясніть, чим повість відрізняється від роману та оповідання.
5. Чим привабила доба національно-визвольної боротьби українського народу австрійця Р. М. Рільке?
6. Що таке національний колорит і якого відображення він набув в оповіданні Рільке «Пісня про Правду»?

Перед Гоголем слід благоговіти як перед людиною, наділеною найглибшим розумом і найніжнішою любов'ю до людей.

Т. Шевченко

Микола Васильович ГОГОЛЬ

[1809–1852]

Микола Гоголь посідає виняткове місце в літературі як письменник, що поєднав у своїй творчості різноманітну тематику із життя українського та російського народів. Про себе як самобутнього автора він заявив збіркою творів під назвою «Вечори на хуторі біля Диканьки»; джерелом натхнення для її написання стали мальовнича природа, пісні, легенди, повір'я рідного Полтавського краю.

Народився Микола Васильович Гоголь в Україні, в селі Великі Сорочинці, неподалік від Миргорода, у поміщицькій сім'ї середнього статку. Дитячі роки він провів у маєтку батьків Василівці (інша назва — Яновщина, утворена від прізвища власника — Гоголя-Яновського). Культурним центром краю були Кибинці, маєток далекого родича Гоголів Д. Трощинського, який організував домашній театр та оркестр. Керував цим театром батько Миколи Гоголя — Василь Панасович, людина обдарована, талановитий оповідач, актор і режисер. Від нього майбутній письменник успадкував почуття гумору, хист оповідача, любов до театру. Мати, Марія Іванівна, вірила в свого сина і завжди підтримувала в його творчих задумах. Саме вона ввела його у чарівний світ українського фольклору, часто розповідала казки й легенди, співала народні пісні.

Початкову освіту Микола Гоголь здобув удома. Коли він підріс, його відправили вчитися до Полтавського повітового училища, згодом до щойно відкритої Ніжинської гімназії вищих наук, яку ще називали ліцеєм. У Ніжині Гоголь написав свої перші літературні твори, захопився малюванням і театром, брав участь у виставах, сам створив п'єсу з українського життя і в ній зіграв роль старого й кумедного діда.

У 1828 році, закінчивши навчання в ліцеї, Гоголь вирішив «зробити своє життя потрібним для блага держави і принести їй хоча б маленьку користь» і з цією метою поїхав до столиці Російської імперії — Петербурга. Однак чиновницька служба виявилась не такою, як Гоголь собі уявляв, і він залишив її. Деякий час він викладав історію в Патріотичному інституті і служив вихователем у дворянських сім'ях. У цей період Гоголь написав свої перші прозові твори, що увійшли до збірки «Вечори на хуторі біля Диканьки».

У 1835 році у Петербурзі з друку виходить наступна збірка творів Гоголя під назвою «Миргород». Центральне місце в ній посіла історична повість «Тарас Бульба», над якою автор працював майже десять років. Багато часу письменник приділив ознайомленню з історичними джерелами, вивченню козацьких літописів та архівних документів, збиранню народних пісень і дум про добу козаччини. Він завів велику конторську книгу, до якої записував особливо цікаві для нього слова, легенди, народні пісні.

Гоголь мріяв написати історію України в п'яти томах і всесвітню історію в десяти томах. Він писав, що його наукова праця зі світової історії має «зібрати воєдино всі народи світу, розділені часом, випадком, горами, морями, і возз'єднати їх в одне струнке ціле, скласти з них одну величну повну поему». На думку Гоголя, найбільше сприяв би його історичним заняттям Київ, куди він поривався всією душею. Та переїзд до Києва так і не відбувся, і задуманим планам не судилося здійснитись.

Гоголя прийняли в Петербурзький університет викладачем історії середніх віків. Він відразу вразив студентів своєю незвичною мовою, власними оцінками історичних подій. За свої лекції в університеті Гоголь одержав іменний подарунок від імператриці — діамантовий перстень. Однак роботу в університеті він залишив, щоб продовжити письменницьку діяльність.

Микола Васильович Гоголь писав оповідання, повісті, п'єси, створив такі шедеври, як комедія «Ревізор» і поема в прозі «Мертві душі».

Історична повість «Тарас Бульба» — один з найдовершеніших творів Миколи Гоголя. Перед читачами постає жива, яскрава історія українського народу, його боротьби за національну незалежність. У цій боротьбі гартувались могутні характери, міцні натури українських козаків, які приваблюють своїм героїзмом і безмежною любов'ю до рідної землі.

Твори Миколи Гоголя справили величезний вплив на багатьох письменників, а його сатира набула подальшого розвитку в російській та українській літературах.

О. Полторацький присвятив великому письменникові трилогію «Повість про Гоголя». За сюжетом гоголівського «Тараса Бульби» М. Старицький написав п'єсу, композитор М. Лисенко створив оперу.

Гоголівські теми втілено в образотворчому мистецтві. Так, українські художники Є. Кибрик і М. Дерегус намалювали ілюстрації до повісті «Тарас Бульба», а українські скульптори створили багато пам'ятників славному співвітчизникові, які встановлено в Миргороді, Ніжині, Полтаві, Великих Сорочинцях, Диканьці, Харкові, Києві.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Де народився Микола Гоголь? Що найбільше запам'яталось майбутньому письменнику з його дитинства?
2. Чим особливо цікавився Гоголь, чим захопився під час навчання в Ніжинському ліцеї?
3. Що ви читали із збірки Миколи Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки»?
4. Яким було ставлення Гоголя до історії? Про що він мріяв?
5. Чому Гоголь вважав, що перебування у Києві надасть йому можливість написати задумані історичні праці? Чи вдалося здійснити йому свої плани?
6. Який хист виявив Гоголь як викладач історії? Чим вражали студентів його лекції?
7. Коли була написана повість «Тарас Бульба» і де вперше надрукована?
8. Чим приваблює творчість Миколи Гоголя сучасного читача?
9. Які твори Гоголя знайшли відображення в різних видах мистецтва? Наведіть приклади.

ТАРАС БУЛЬБА

(Скорочено)

— А повернися-но, сину! Ото кумедний ти який! Що це на вас за попівські підрясники? І отак усі ходять в академії? — Такими словами зустрів старий Бульба двох синів своїх, які вчилися в київській бурсі[1] і приїхали додому до батька.

Сини його тільки що злізли з коней. Це були два дужі молодці, що дивилися ще спідлоба, як недавно випущені семінаристи. Міцні, здорові обличчя їх були вкриті першим пухом волосся, якого ще не торкалася бритва. Вони були дуже збентежені таким вітанням батька і стояли нерухомо, втупивши очі в землю.

— Стійте, стійте! Дайте мені роздивитися на вас гарненько, — казав далі він, повертаючи їх, — які ж довгі на вас свитки[2]! Оце свитки! Таких свиток ще й на світі не було. А побіжи котрий-небудь з вас! я подивлюся, чи не гупнеться він на землю, заплутавшись у поли.

— Не смійся, не смійся, батьку! — сказав нарешті старший із них.

— Дивись ти, який пишний! А чого ж би й не сміятися?

— Та так, хоч ти мені й батько, а як будеш сміятися, то їй-богу, одлупцюю!

— Ах ти, сякий-такий сину! Як, батька?.. — сказав Тарас Бульба, відступивши з дива кілька кроків назад.

— Та хоч і батька. За кривду не подивлюся й не поступлюся ні перед ким.

— Як же ти хочеш зо мною битися? хіба навкулачки?

— Та вже як доведеться.

— Ну, давай навкулачки! — казав Бульба, засукавши рукава. — Подивлюся я, що за людина ти в кулаці!

І батько з сином замість привітання після давньої розлуки почали садити один одному стусани і в боки, і в поперек, і в груди, то відступаючи й оглядаючись, то знов наступаючи.

— Дивіться, добрі люди: здурів старий! зовсім з'їхав з глузду! — казала бліда, худорлява й добра мати їх, що стояла коло порога і не встигла ще обняти ненаглядних дітей своїх. — Діти приїхали додому, більше року їх не бачили, а він задумав не знати що: навкулачки битися!

— Та він славно б'ється! — казав Бульба, спинившись. — Їй-богу, добре! — говорив він далі, трохи віддихавшись, — так, що хоч би й не пробувати. Добрий буде козак! Ну, здоров, синку! почоломкаємось! — І батько з сином стали цілуватися. — Добре, синку! Ось так лупцюй кожного, як мене стусав. Нікому не спускай! А все-таки на тобі кумедне вбрання: що це за мотузка висить? А ти, бельбасе, чого стоїш і

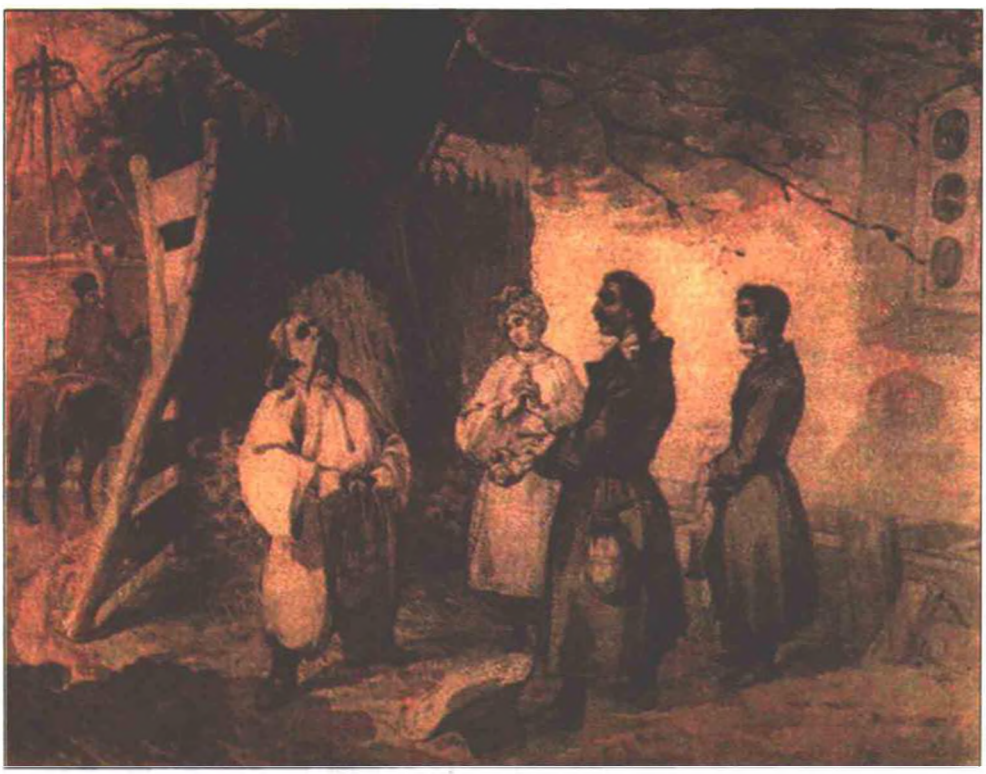

Т. Шевченко. Зустріч Тараса із синами

руки опустив? — казав він, звертаючись до молодшого. — Чого ж ти, собачий сину, не лупцюєш мене?

— Ото ще вигадав що! — казала мати, обіймаючи тим часом молодшого. — І спаде ж на думку отаке, щоб дитина рідна била батька. Та чи й до того тепер: дитя молоде, проїхало таку путь, стомилося... (це дитя мало двадцять з чимось років і рівно сажень[3] зросту). Йому б тепер треба відпочити та попоїсти чого-небудь, а він примушує його битися!

— Е, та ти мазунчик, як я бачу! — казав Бульба. — Не слухай, синку, матері: вона баба, вона нічого не знає. Які вам пестощі? Ваші пестощі — чисте поле та добрий кінь: ось ваші пестощі! А бачите ось цю шаблю? Ось ваша мати! То все дурниці, чим набивають голови ваші; і академія, і всі ті книжки, букварі та філософія, все це казна-що — я плював на все це!.. — Тут Бульба приточив таке слово, яке навіть не вживається в друкові. — А от краще я вас, на тому ж таки тижні, виряджу на Запорожжя. От де наука, то наука! Там вам школа; там тільки наберетесь розуму.

— І всього тільки один тиждень бути їм дома? — говорила жалісно, зі слізьми на очах, худорлява старенька мати. — І погуляти їм, бідним, не вдасться; не доведеться й дому рідного побачити, і мені не пощастить надивитися на них!

— Годі, годі заводити, стара! Козак не на те, щоб морочитися з бабами. Ти б сховала їх собі під спідницю та й сиділа б на них, як на курячих яйцях. Іди, іди, та став нам мерщій на стіл усе, що є. Не треба пампушок, медівників та інших пундиків; неси нам цілого барана, козу давай, меди сорокалітні! Та горілки більше, не з вигадками горілки, не з родзинками і всякими витребеньками, а чистої, оковитої горілки, щоб грала й шипіла, як скажена.

Бульба повів синів своїх у світлицю... Світлиця була прибрана на смак того часу, про який живі натяки зосталися тільки в піснях та в народних думах, що їх уже не співають більше на Україні бородаті сліпі старці в супроводі тихого бренькання бандури перед народом, що обступив їх; на смак того бойового тяжкого часу, коли почали розігруватися сутички і битви на Україні за унію*. Все було чисте, вимазане кольоровою глиною. На стінах — шаблі, нагайки, золота вуздечка на коня і пути з срібними бляхами. Вікна у світлиці були маленькі, з круглими тьмяними шибками, які трапляються нині тільки по старовинних церквах, що крізь них інакше не можна було дивитись, як трохи піднявши насувну шибку. Навкруги вікон і дверей були червоні обводи. На полицях по кутках стояли глеки, сулії й пляшки із зеленого й синього скла, різьблені срібні кубки, позолочені чарки всякої роботи: венеційської, турецької, черкеської, занесені в світлицю Бульби всякими шляхами через треті й четверті руки, що було дуже

* У́нія — спроба об'єднати православну і католицьку церкви під владою Папи Римського.

звичайним у ті відважні часи. Берестові лави кругом усієї кімнати; величезний стіл під образами на покуті; широка піч з запічками, приступками й виступами, викладена кольоровими строкатими кахлями, — все це було дуже знайоме нашим двом молодцям, що приходили кожного року додому на вакаційний[4] час; приходили тому, що не було ще у них коней, і тому, що не було звичаю дозволяти школярам їздити верхи. У них були тільки довгі чуби, за які міг наскубти їх усякий козак, що носив зброю. Вже як випускали їх, Бульба послав їм з табуна свого пару молодих жеребців.

Бульба з нагоди приїзду синів звелів скликати всіх сотників і всю полкову старшину, хто тільки був на місці; і коли прийшли двоє з них та осавул Дмитро Товкач, старий його товариш, він їм зразу ж показав синів, кажучи: «Ось дивіться, які молодці! На Січ їх незабаром пошлю». Гості привітали і Бульбу та обох юнаків і сказали їм, що добре діло роблять і що нема кращої науки для молодого хлопця, як Запорозька Січ.

— Ну ж, пани-браття, сідай усяк, де кому краще, до столу. Ну, синки! насамперед вип'ємо горілки! — так говорив Бульба. — Боже благослови! Будьте здорові, синки: і ти, Остапе, і ти, Андрію! Дай же, Боже, щоб вам на війні завжди щастило! Щоб бусурменів били, і турків би били, і татарву били б; коли й ляхи почнуть щось проти віри нашої чинити, то й ляхів би били! Ну, підставляй свою чарку; що, добра горілка? А як по-латинському горілка? То ж то, синку, дурні були латинці: вони й не знали, чи є на світі горілка. Як, пак, того звали, що латинські вірші писав? Я грамоти тямлю не дуже, а тому й не знаю! Горацій*, чи що?

«Ач, який батько! — подумав про себе старший син, Остап, — усе, старий собака, знає, а ще й прикидається».

— Я гадаю, архімандрит не давав вам і понюхати горілки, — провадив далі Тарас. — А признайтеся, синки, дуже шмагали вас березиною та свіжим вишником по спині і по всьому, що є в козака? А може, як ви поробилися вже занадто розумні, то, може, канчуками пороли? Мабуть, не тільки по суботах, а діставалось і в середу, і в четверги?

— Нема чого, батьку, згадувати, що було, — відповів спокійно Остап, — що було, те загуло!

— Нехай тепер спробує! — сказав Андрій. — Нехай тепер хтонебудь тільки зачепить. Ось нехай тільки навернеться тепер яка татарва, знатиме вона, що то за штука козацька шабля!

— Добре, синку! їй-богу, добре! Та коли на те пішло, то й я з вами їду! Їй-богу, їду! Якого дідька мені тут ждати? Щоб я став гречкосієм, домоводом, доглядати овець та свиней, та бабитися з жінкою? Та хай пропаде вона: я козак, не хочу! То що з того, що нема війни? Я так поїду з вами на Запорожжя, погуляти. Їй-богу, поїду! —

* Горацій — римський поет (65–8 рр. до нашої ери).

І старий Бульба помалу гарячився, гарячився, нарешті, розсердився зовсім, устав з-за столу і, споважнівши, тупнув ногою. — Завтра ж їдемо! Навіщо відкладати? Якого дідька ми можемо тут висидіти? Нащо нам ця хата? До чого нам усе це? Нащо ці горшки? — Сказавши це, він почав бити й жбурляти горшки та пляшки.

Бідна старенька, звикнувши вже до таких вчинків свого чоловіка, сумно дивилася, сидячи на лаві. Вона не сміла нічого сказати; але, почувши про таке страшне для неї вирішення, вона не могла вдержатись від сліз; глянула на дітей своїх, з якими загрожувала їй така скора розлука, — і ніхто б не міг описати всієї безмовної сили її горя, що, здавалося, тремтіло в очах її та в судорожно стиснутих губах.

Бульба був упертий страшенно. Це був один із тих характерів, які могли виникнути тільки в тяжке XV століття в напівкочовому кутку Європи, коли вся південна первобутна Росія, покинута своїми князями, була спустошена, випалена дощенту невпинними наскоками монгольських хижаків; коли, втративши хату й притулок, стала тут відважною людина...

Тарас був один з корінних, старих полковників: весь був він створений для бойової тривоги й відзначався грубою щирістю своєї вдачі...

Тепер він тішив себе заздалегідь думкою, як він з'явиться з двома синами своїми на Січ і скаже: «Ось погляньте, яких я молодців привів до вас!»; як покаже їх усім старим, загартованим у боях товаришам; як подивиться на перші подвиги їх у військовій науці та бенкетуванні, яке вважав теж за одне з головних достоїнств лицаря. Він спочатку хотів був вирядити їх самих. Та коли побачив їх свіжість, рослість, могутню тілесну красу, спалахнув вояцький дух його, і він другого ж дня вирішив їхати з ними сам, хоч необхідністю для цього була єдина тільки вперта воля. Він уже клопотався і давав накази, вибирав коней і збрую для молодих синів, навідувався і до стайні, і до комор, відібрав слуг, що мали завтра з ними їхати. Осавулові Товкачу передав свою владу разом з твердим наказом прибути зразу ж з усім полком, як тільки він подасть із Січі яку-небудь вість. Хоч він був і напідпитку і в голові ще бродив хміль, одначе не забув нічого. Навіть дав наказ напоїти коней та насипати їм у ясла добірної і найкращої пшениці і пішов, заморений від усіх своїх турбот.

— Ну, діти, тепер треба спати, а завтра робитимемо те, що Бог дасть. Та не стели нам постелі! Нам не потрібна постіль! Ми будемо спати надворі.

Ніч ще тільки-но оповила небо, але Бульба завжди лягав рано. Він розлігся на килимі, укрився баранячим кожухом, бо повітря вночі було холодне, та й Бульба любив укритися тепліше, коли був дома. Він скоро захропів, а за ним і весь двір; усе, що лежало по різних його кутках, захропло і заспівало; найперше заснув сторож, бо найбільше напився задля приїзду паничів.

Одна бідна мати не спала. Вона припала до узголів'я любих синів своїх, що лежали рядом; вона розчісувала гребінцем їх молоді, безладно покошлані кучері й змочувала їх слізьми; вона дивилася на них уся, дивилася всіма почуттями, вся перетворилася в один зір і не могла надивитися. Вона вигодувала їх власною груддю, вона зростила, виплекала їх — і тільки на одну мить бачить їх перед собою. «Сини мої, сини мої милі! що буде з вами? що жде вас?» — казала вона, і сльози спинилися в зморшках, які змінили прекрасне колись обличчя. Справді, вона була гідна жалю, як усяка жінка того відважного віку. Вона мить тільки жила коханням, тільки в перший пал любощів, у перший пал молодості, і вже суворий спокусник її покидав її для шаблі, для товаришів, для бенкетування. Вона бачила чоловіка на рік два-три дні, і потім кілька літ про нього не бувало й чутки. Та й коли бачилася з ним, коли вони жили разом, що за життя її було? Вона терпіла наруги, навіть побої; вона бачила пестощі, приділювані тільки з милості, вона була якась чудна істота в цьому зборищі безжонних лицарів, на яких розгульне Запорожжя накидало суворий колорит свій. Молодість без утіхи майнула перед нею, і її прекрасні свіжі щоки й перса без поцілунків одцвіли і вкрилися передчасними зморшками. Вся любов, усі почуття, все, що є ніжного й пристрасного в жінці, все обернулося в неї на саме материнське почуття. Вона із запалом, з пристрастю, зі слізьми, як степова чайка, вилася над своїми дітьми...

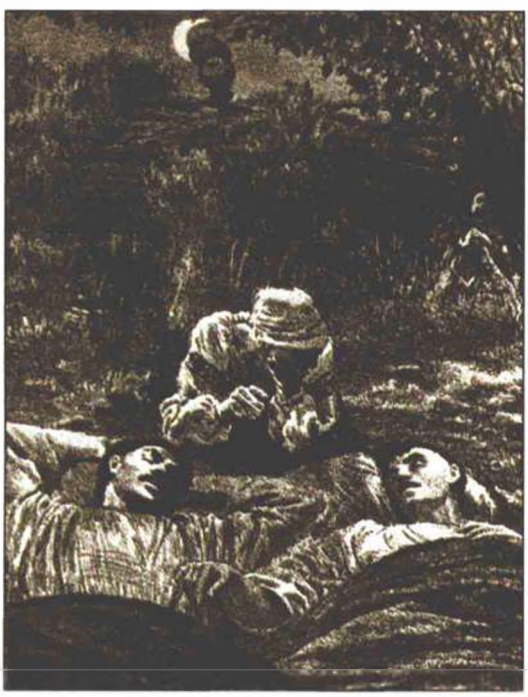

Є. Кибрик. Мати і сини

Бульба раптом прокинувся й схопився. Він дуже добре пам'ятав усе, що наказував учора.

— Ну, хлопці, годі спати! Пора, пора! Напійте коней! А де стара? (так він звичайно називав жінку свою). Швидше, стара, готуй нам їсти: шлях стелиться великий!

Бідна старенька, позбавлена останньої надії, сумно подибала в хату. Тим часом, як вона зі слізьми готувала все, що треба до сніданку, Бульба роздавав свої накази, порався в стайні і сам вибирав для дітей своїх найкраще вбрання. Бурсаки враз змінилися: на них з'явилися, замість старих забруднених чобіт, сап'янові[5] червоні, зі срібними підковами; шаровари, завширшки як Чорне море, з тисячею складок та із зборами, перетяглися золотим очкуром[6]; до очкура причеплено було довгі ремінці, з китицями та іншими брязкотельцями, для люльки. Жупан червоного кольору, сукна яскравого, як вогонь, підперезався узорчастим поясом; карбовані турецькі пістолі було засунуто за пояс; шабля брязкала по ногах. Їхні обличчя, ще мало загорілі, здавалося, покращали й побілішали; молоді чорні вуса тепер якось яскравіше відтіняли білість їх і здоровий могутній цвіт молодості: вони були гарні під чорними смушевими шапками із золотим верхом. Бідна мати! Вона, як побачила їх, і слова не могла промовити, і сльози спинилися в очах її.

— Ну, сини, все готове! Нема чого баритися! — промовив нарешті Бульба. — Тепер, за звичаєм християнським, треба перед дорогою сісти.

Всі посідали, навіть і хлопці, що стояли шанобливо коло дверей.

— Тепер благослови, мати, дітей своїх! — сказав Бульба. — Моли Бога, щоб вони воювали хоробро, боронили б завжди честь лицарську, щоб стояли завжди за віру Христову, а як ні — нехай краще пропадуть, щоб і духу їхнього не було на світі! Підійдіть, діти, до матері: молитва материна і на воді, і на землі рятує.

Мати, слабка, як мати, обняла їх, вийняла два невеличкі образки, наділа їм, ридаючи, на шию.

— Нехай боронить вас... Божа мати... Не забувайте, синки, матір вашу... пришліть хоч вісточку про себе... — Далі вона не могла говорити.

— Ну, ходімо, діти! — сказав Бульба.

Біля ґанку стояли осідлані коні. Бульба скочив на свого Чорта, що скажено рвонувся, почувши на собі двадцятипудовий[7] тягар, бо Тарас був надзвичайно важкий і товстий. Коли побачила мати, що вже й сини її посідали на коней, вона кинулася до меншого, в рисах обличчя якого виявлялося більше якоїсь ніжності; вона схопила його за стремено, вона припала до сідла його і з розпачем в очах не випускала його з рук своїх. Два дужих козаки взяли її обережно й занесли в хату. Та, коли виїхали вони за ворота, з усією легкістю дикої кози, несподівано для її літ, вибігла вона за ворота, з незбагненною силою

спинила коня і обняла одного із синів з якоюсь несамовитою, безтямною палкістю; її знов одвели.

Молоді козаки їхали смутно й стримували сльози, боячись батька свого, що й сам був теж трохи збентежений, хоч намагався того не виявляти...

II

Всі три вершники їхали мовчки. Старий Тарас думав про давнє: перед ним проходила його молодість, його літа, його минулі літа, по яких завжди плаче козак, котрий хотів би, щоб усе життя його було молодістю. Він думав про те, кого він зустріне на Січі з своїх колишніх товаришів. Він лічив, хто вже помер, хто живий ще. Сльоза тихо круглилася на його зіниці, і посивіла голова його сумно похнюпилась.

Сини його поринули в інші думки. Але треба сказати більше про синів його. Їх віддали на дванадцятім році до Київської академії, бо вся поважна старшина того часу вважала за необхідне дати виховання своїм дітям, хоч робилося це для того, щоб потім зовсім забути його. Вони тоді були, як усі, хто вступав до бурси, дикі, вихована на волі, і там уже вони звичайно трохи шліфувалися та набирали чогось спільного, що робило їх схожими один на одного. Старший, Остап, почав з того свій шлях, що першого ще року втік. Його завернули, відшмагали тяжко й посадили за книжку. Чотири рази закопував він свого букваря в землю, і чотири рази, вибивши його немилосердно, купували йому нового. Та, безперечно, він би зробив те саме і вп'яте, якби батько не дав йому урочистої обіцянки продержати його в монастирських служках цілих двадцять років і не заприсягнувся наперед, що він не побачить Запорожжя повік, якщо не вивчиться в академії всіх наук. Цікаво, що це говорив той самий Тарас Бульба, який лаяв усю вченість і радив, як ми вже бачили, дітям зовсім не цікавитись нею. З того часу Остап почав з надзвичайною старанністю сидіти за нудною книжкою і незабаром став поряд з кращими. Тодішній спосіб навчання страшенно розбігався з життям: оті схоластичні[8], граматичні, риторичні[9] й логічні[10] тонкощі зовсім не торкалися часу, ніколи не застосовувалися й не повторювалися в житті. Ні до чого не могли застосувати вони свого знання, хоч би навіть і менш схоластичного... Остап Бульба, хоч почав дуже старанно вчитися логіки і навіть богослов'я, ніяк не уникав невблаганних різок. Природна річ, що все це мусило якось вплинути на характер і надати йому твердості, якою завжди відзначалися козаки. Остапа вважали завжди одним з найкращих товаришів. Він рідко верховодив іншими в зухвалих витівках — обнести чужий садок чи город, та зате він був завжди одним з перших, що підходили під прапор заповзятливого бурсака, і ніколи, ні в якому разі, не виказував своїх товаришів. Ніякі канчуки й різки не могли примусити його це зробити. Він був суворий до інших спокус,

крім війни та веселої гульні; принаймні ніколи майже про інше не думав. Він був прямодушний з рівними. Він був добрий у такій мірі, в якій тільки можна було бути з такою вдачею і в тодішній час. Його щиро зворушили сльози бідної матері, і тільки це його бентежило й примушувало задумливо схилити голову.

Менший брат його, Андрій, мав почуття трохи живіші і якось більш розвинені. Учився він охочіше і без напруження, з яким звичайно береться до науки важка й сильна вдача. Він був винахідливіший, ніж його брат; частіше бував верховодою в досить небезпечних витівках, і часом, з допомогою винахідливого розуму свого, вмів викручуватися від кари, тоді як брат його Остап, облишивши всяке старання, скидав із себе свитку й лягав долі, зовсім не думаючи про те, щоб просити помилування. Він теж кипів жадобою подвигу, але разом з тим душа його була приступна й для інших почуттів. Потреба кохання спалахнула в ньому гостро, коли він перейшов за вісімнадцять років. Він старанно приховував від своїх товаришів ці прояви пристрасної юнацької душі, бо в тодішній вік соромно і безчесно було думати козакові про жінку й кохання, не скуштувавши битви. Взагалі за останні роки він рідше бував верховодою якої-небудь ватаги, але частіше блукав один де-небудь у безлюдному закутку Києва, затопленому у вишневих садах, серед низеньких будиночків, що принадно визирали на вулицю. Інколи він забирався й на вулицю аристократів, у теперішньому старому Києві, де жили малоросійські й польські дворяни, і де доми були побудовані з деякою вибагливістю. Одного разу, коли він заґавився, майже наїхав на нього ридван якогось польського пана, і візник, з престрашними вусами, що сидів на козлах, оперезав його досить старанно бичем. Молодий бурсак скипів: з шаленою сміливістю ухопився він могутньою рукою своєю за заднє колесо й спинив ридван. Та кучер, побоюючись прочухана, стьобнув по конях, вони рвонули — і Андрій, на щастя, встигши одсмикнути руку, гепнувся на землю просто обличчям в болото. Надзвичайно дзвінкий і гармонійний сміх розлігся над ним. Він підвів очі й побачив коло вікна красуню, якої ще не бачив зроду: чорнооку й білу як сніг, осяяний вранішнім рум'янцем сонця. Вона сміялася від усієї душі, і сміх надавав блискучої сили її сліпучій красі. Він оторопів.

Він дивився на неї, зовсім розгубившись, неуважно обтираючи з обличчя свого болото і ще більше замазуючись. Хто б вона була, ця красуня? Він хотів був дізнатися від двірні, що купою, в багатих убраннях, стояла за воротями, оточивши молодого бандуриста, який грав. Та двірня зняла сміх, побачивши його замазану пику, і не удостоїла його відповіддю. Нарешті він дізнався, що це була дочка ковенського воєводи, що прибув на якийсь час до Києва. Він зустрів її ще раз у костьолі: вона помітила його і дуже мило усміхнулась, як давньому знайомому. Він бачив її мимохідь ще один раз, і після цього воєвода ковенський незабаром виїхав, і замість прекрасної чорноокої

полячки виглядало з вікон якесь товсте обличчя. Ось про що думав Андрій, звісивши голову і втупивши очі в гриву коня свого.

А тим часом степ давно вже взяв їх усіх в свої зелені обійми, і висока трава, обступивши, сховала їх, і тільки самі козачі чорні шапки миготіли між її колоссям.

— Е, е, е! Що ж це ви, хлопці, так притихли? — сказав нарешті Бульба, вийшовши із своєї задуми. — Начебто якісь ченці! Ну, разом, всі думки до дідька! Беріть у зуби люльки та закуримо, та пришпоримо коней, та помчимо так, щоб і птах не догнав нас!

І козаки, понагинавшись до коней, зникли в траві. Вже й чорних шапок стало не видно; самий тільки струмок полеглої трави показував слід їх бистрого гону.

Сонце виглянуло давно на розчищеному небі і живущим, теплодайним світлом своїм облило степ. Все, що смутного й сонного було на душі в козаків, вмить злетіло; серця їх стрепенулися, як птахи.

Степ що далі, то ставав прекрасніший. Тоді увесь південь, увесь той простір, що становить теперішню Новоросію, до самого Чорного моря, був зеленою, незайманою пустинею. Ніколи плуг не проходив по незмірних хвилях диких рослин. Самі тільки коні, ховаючись у них, як у лісі, толочили їх. Нічого в природі не могло бути кращого за них. Уся поверхня землі являла собою зелено-золотий океан, по якому бризнули мільйони різних квітів. Крізь тонкі, високі стебла трави позирали голубі, сині й лілові волошки; жовтий дрок вискакував догори своєю пірамідальною верхівкою; біла кашка зонтикоподібними шапками рябіла на поверхні; занесений бозна-звідки колос пшениці налився в гущині. Біля тонкого їх коріння шмигали куріпки, витягши свої шиї. Повітря було сповнене тисячею всяких пташиних свистів. У небі нерухомо стояли яструби, розпластавши свої крила і непорушно втупивши очі свої в траву. Крик табуна диких гусей, що сунув стороною, одгукувався Бог знає в якому далекому озері. З трави здіймалася мірними помахами чайка й розкішно купалася в синіх хвилях повітря. Он вона зникла у височині і тільки миготить одною чорною цяткою. Он вона перевернулася крильми і блиснула проти сонця. Хай вам чорт, степи, які ви гарні!

Наші подорожні на кілька хвилин тільки зупинялись на обід... Їли тільки хліб із салом чи коржі, пили тільки по одній чарці, єдино щоб підкріпитися, бо Тарас Бульба ніколи не дозволяв напиватися в дорозі, і правили далі путь до вечора. Увечері весь степ зовсім змінявся. Весь барвистий простір його охоплювався останнім яскравим відблиском сонця і поволі темнів, так що видно було, як тінь перебігала по ньому, і він ставав темно-зеленим; випари здіймалися густіше, кожна квітка, кожна травинка видихала амбру[11] і весь степ сповнювався пахощами. По небу блакитнувато-темному наче велетенським пензлем було наляпано широкі смуги з рожевого золота; зрідка біліли клаптями легкі й прозорі хмарки, і найсвіжіший, чарівний, як

морські хвилі, вітерець тихо гойдався на верхівках трави і ледве торкався щік. Вся музика, що звучала вдень, стихала й замінялася іншою. Рябі ховрашки вилазили з нір своїх, ставали на задні лапки й висвистували на весь степ. Сюрчання коників чулося дужче. Часом чути було з якого-небудь самотнього озера крик лебедя, що сріблом відгукувався в повітрі. Подорожні, спинившись серед полів, вибирали ночівлю, розкладали багаття й ставили на нього казан, в якому варили собі куліш; пара здіймалась і скісно диміла в повітрі. Повечерявши, козаки лягали спати, пустивши по траві спутаних коней своїх. Вони розкидалися на свитках. Просто на них дивились нічні зорі. Вони чули своїм вухом весь незчисленний світ комах, яких повно було в траві, весь їх тріск, свист, стрекотіння; все це звучно лунало серед ночі, очищалося в свіжому повітрі і доходило до слуху гармонійним. А коли ж хто з них підводився і вставав на часинку, то йому видавався степ засіяним блискучими іскрами світляної черви. Іноді нічне небо в різних місцях освітлювалося далекою загравою від випалюваного по лугах та річках сухого очерету, і темний ключ лебедів, що летіли на північ, раптом освітлювався срібно-рожевим світлом, і тоді здавалося, ніби червоні хустки літали по темному небу.

Подорожні їхали без будь-яких пригод. Ніде не траплялися їм дерева; все той самий безмежний, вільний, прекрасний степ...

III

Уже з тиждень Тарас Бульба жив із синами своїми на Січі. Остап та Андрій мало цікавились військовою школою. Січ не любила утруднять себе військовими вправами й гаяти час, юнацтво виховувалося й освічувалося в ній самим досвідом, у самому розпалі битв, які через те майже не припинялися. А в перервах козакам нудно було братися до вивчення якої-небудь дисципліни, крім хіба стрільби в ціль та зрідка кінних перегонів і гонитви за звіром по степах і лугах; весь інший час ішов на гульбу — ознака широкого розмаху душевної волі. Вся Січ становила собою незвичайне явище... Тут були всі бурсаки, що не витерпіли академічної лози і не винесли із школи жодної букви; та разом з ними тут були й ті, які знали, що таке Горацій, Цицерон* і Римська республіка. Багато було й таких, які прийшли на Січ, аби потім сказати, що вони були на Січі і вже загартовані лицарі.

Остапові й Андрійові здавалося надзвичайно дивним, що при них уже приходила на Січ сила-силенна народу, і хоч би хто-небудь спитав: звідки ці люди, хто вони і як їх звуть. Вони приходили сюди, нібито повертались до своєї власної домівки, звідки тільки за годину перед тим вийшли. Прибулий з'являвся тільки до кошового, який звичайно казав:

— Здоров будь! Що, в Христа віруєш?

---

* Цицерон — римський оратор, письменник, державний діяч (106–43 рр. до н. е.).

— Вірую! — відповідав прибулий.
— І в Тройцю святу віруєш?
— Вірую!
— І до церкви ходиш?
— Ходжу!
— Ану, перехрестись!
Прибулий хрестився.
— Добре, — відповідав кошовий, — іди ж до котрого сам знаєш куреня.

На цьому й кінчалась вся церемонія. І вся Січ молилася в одній церкві й готова була боронити її до останньої краплі крові, хоч і чути не хотіла про піст та здержаність...

Скоро обидва молоді козаки здобули собі добре ім'я серед козаків. Часто разом з іншими товаришами свого куреня, а інколи й з усім куренем та із сусідніми куренями виступали вони в степи полювати на незліченну силу всяких степових птахів, оленів і кіз, або ж виходили на озера, річки і протоки, відведені за жеребком кожному кореневі, закидати неводи, сіті і тягти багаті тоні[12] на харч всьому своєму кореню. Хоч і не було тут науки, на якій випробовується козак, але вони вже стали помітними серед інших молодих щирою відвагою та тим, що їм щастило у всьому. Вправно і влучно стріляли в ціль, перепливали Дніпро проти течії — діло, за яке новака приймали урочисто в козацькі кола.

Але старий Тарас готував іншу для них діяльність. Йому не до душі було таке гуляще життя — справжнього діла хотів він. Він усе придумував, як би підняти Січ на відважне діло, де можна було б розгулятися як слід лицареві.

IV

[Нарешті знайшлося для козаків «відважне діло», про яке мріяв Тарас Бульба: вони вирушили в похід проти польської шляхти, щоб «помститися за все зло і наругу», заподіяні нею українському народові. Після численних сутичок з польськими загонами козаки дійшли до Дубна, однак увійти в місто не змогли, бо воно мало міцні укріплення і військо для оборони. Козаки змушені були взяти місто в облогу.]

V

...А тим часом запорожці, встановивши круг усього міста двома рядами свої вози, розташувалися так само, як і на Січі, куренями, курили свої люльки, мінялися здобутою зброєю, грали в довгої лози, в чіт чи лишку й поглядали з убивчим спокоєм на місто. Вночі розпалювали багаття. Кашовари варили в кожному курені кашу у величезних мідних казанах.

...Андрій обійшов козацькі ряди. Багаття, біля яких сиділа варта, здавалося, от-от погаснуть, і сама сторожа спала, закусивши саламахи

та галушок на весь козацький апетит. Він подивувався з такої безтурботності, подумавши: «Добре, що нема близько ніякого сильного ворога і нема кого боятися». Нарешті і сам підійшов до одного з возів, виліз на нього і ліг горілиць, підклавши собі під голову закладені назад руки; але не міг заснути й довго дивився на небо...

В цей час, здавалося йому, майнув перед ним якийсь чудний образ людського обличчя. Він схопився мимохіть рукою за пищаль[13] і промовив майже судорожно:

— Хто ти? Коли дух нечистий, згинь з очей; коли жива людина, не час для жартів, — уб'ю з одного прицілу.

У відповідь на це привид приставив палець до губів і, здавалося, благав мовчати. Андрій опустив руку і став придивлятися до нього пильніше. По довгому волоссю, шиї і півголих смаглявих грудях упізнав жінку. Та вона була не тутешня уродженка. Все обличчя її було смагляве, змарніле від недуги; широкі вилиці дуже виступали над опалими під ними щоками; вузькі очі підіймалися дугастим розрізом догори, і що більше він вдивлявся в риси її, то більше впізнавав у них щось знайоме. Нарешті він не витерпів, щоб не спитати:

— Скажи, хто ти? Мені здається, нібито я знав тебе чи бачив десь?

— Два роки тому в Києві.

— Два роки тому... в Києві... — повторив Андрій, намагаючись перебрати все, що лишилося в його пам'яті від колишнього бурсацького життя. Він подивився ще раз на неї пильно і раптом скрикнув на весь голос:

— Ти — татарка! служниця панночки, воєводиної дочки!..

— Цсс! — промовила татарка, склавши благально руки, тремтячи всім тілом і обернувши разом з тим голову назад, щоб бачити, чи не прокинувся хто від такого сильного вигуку Андрія.

— Скажи, скажи, чого, як ти тут? — говорив Андрій, майже задихаючись, шепотом, що уривався кожну мить від внутрішнього хвилювання. — Де панночка? Жива ще вона?

— Вона тут, у місті.

— У місті? — промовив він, мало не скрикнувши, і відчув, що вся кров раптом прилила до серця. — Чого ж вона в місті?

— Того, що сам старий пан у місті. Він уже півтора року як сидить воєводою в Дубні.

— Що ж вона, замужем? Та кажи ж бо, — яка ти чудна! що вона тепер?..

— Вона другий день нічого не їла.

— Як?..

— Ні в кого з міських мешканців нема вже шматка хліба, всі давно їдять саму землю.

Андрій остовпів.

— Панночка бачила тебе з міського валу разом із запорожцями. Вона сказала мені: «Іди, скажи лицареві: якщо він пам'ятає мене,

щоб прийшов до мене; а не пам'ятає — щоб дав тобі шматок хліба для старої моєї матері, бо я не хочу бачити, як при мені помре мати. Нехай краще я перша, а вона після мене. Проси і хапай його за коліна й ноги. У нього теж є стара мати, — щоб ради неї дав хліба!»

Багато всяких почуттів збудилося й спалахнуло в молодих грудях козака.

— Але як же ти тут? Як ти прийшла?

— Підземним ходом.

— Ходім, ходім зараз!

— Але, ради Христа й святої Марії, шматок хліба!

— Гаразд, буде. Стій тут, коло воза, або краще лягай на нього: тебе ніхто не побачить, усі сплять; я зараз вернуся.

І він пішов до возів, де зберігалися запаси, що належали їхньому куреню.

Він ішов, а серце билося дужче, дужче від самої думки, що побачить її знов, і тремтіли молоді коліна. Прийшовши до возів, він зовсім забув, чого прийшов: підніс руку до чола й довго тер його, намагаючись пригадати, що йому треба робити. Нарешті здригнувся і перелякався: йому раптом спало на думку, що вона вмирає з голоду. Він кинувся до воза і схопив кілька великих чорних хлібин собі під руку, але подумав тут-таки: чи не буде ця їжа, годяща для дужого, невибагливого запорожця, грубою й невідповідною для її ніжної статі. Що робити? Був, одначе, десь, здається, на возі батькового полку мішок з білим хлібом, який знайшли, пограбувавши монастирську пекарню. Він просто підійшов до батькового воза, але на возі його вже не було: Остап узяв його собі під голову і, простягшись поряд на землі, хропів на все поле. Андрій схопив мішок одною рукою й смикнув його враз так, що голова Остапова впала на землю, а він сам схопився спросоння і, сидячи із заплющеними очима, загукав скільки сили: «Держіть, держіть чортового ляха, та ловіть коня, коня ловіть!» — «Замовчи, я тебе вб'ю!» — крикнув злякано Андрій, замахнувшись на нього мішком. Але Остап і без того нічого не казав більше, притих і так захропів, що від дихання ворушилася трава, на якій він лежав. Андрій боязко озирався на всі боки, щоб подивитися, чи не збудило кого з козаків сонне марення Остапове. Одна чубата голова, справді, підвелася в найближчому курені і, повівши очима, скоро опустилася знову на землю. Переждавши хвилини зо дві, він, нарешті, подався з своєю ношею. Татарка лежала, ледве дихаючи.

— Вставай, ходімо! Усі сплять, не бійся! Чи піднімеш ти хоч одну з цих хлібин, якщо мені незручно буде захопити всі?

Сказавши це, він перекинув собі на спину мішки, потяг, ідучи повз один віз, ще один мішок з просом, узяв навіть у руки ті хлібини, які хотів був віддати нести татарці, і, трохи зігнувшись під вагою, ішов відважно між рядами сонних запорожців.

— Андрію! — сказав старий Бульба в той час, як він проходив повз нього.

Серце Андрія завмерло. Він спинився і, тремтячи, тихо промовив:

— А що?

— З тобою баба! Ой, одлатаю тебе, вставши, на всі боки! Не доведуть тебе баби до добра! — Сказавши це, він сперся головою на лікоть і став пильно розглядати закутану в покривало татарку.

Андрій стояв ні живий ні мертвий, не маючи духу глянути в обличчя батькові. І потім, коли підвів очі та подивився на нього, побачив, що старий Бульба вже спав, поклавши голову на долоню.

VI

...Вона взяла хліб і піднесла його до рота. Затамувавши подих, дивився Андрій, як вона ламала його блискучими пальцями своїми і їла; і раптом згадав про збожеволілого від голоду, який сконав перед очима його, ковтнувши шматок хліба. Він зблід і, схопивши її за руку, закричав:

— Доволі, не їж більше! Ти так довго не їла, тобі хліб буде тепер як отрута!

І вона опустила тут же свою руку; поклала хліб на блюдо і, як покірна дитина, дивилася йому в очі...

— Царице! — скрикнув Андрій, повний і сердечних, і душевних, і всяких поривань. — Що тобі треба? чого ти хочеш? звели мені! Загадай мені службу, найнеможливішу, яка тільки є на світі, — я побіжу виконувати її! Скажи мені зробити те, чого не може зробити жодна людина, — я зроблю, я погублю себе. Погублю, погублю! і погубити себе для тебе, присягаюсь святим хрестом, мені так солодко... та несила сказати того! У мене три хутори, половина табунів батьківських — мої, все, що принесла батькові мати моя, що навіть від нього ховає вона, — все моє. Такої ні в кого немає тепер у козаків наших зброї, як у мене: за саме руків'я моєї шаблі дають мені найкращий табун і три тисячі овець. І всього того зречуся, кину, відцураюся, спалю, потоплю, коли тільки ти вимовиш одне слово або хоч тільки моргнеш своєю тонкою, чорною бровою! Та знаю, що, може, плету дурниці, і не до речі, і не до ладу все це, що не мені, який прожив життя в бурсі та на Запорожжі, говорити так, як звичайно говорять там, де бувають королі, князі і все, що є найкращого серед вельможного лицарства. Бачу, що ти інше створіння Бога, ніж усі ми, і далеко до тебе всім іншим боярським жінкам та дочкам-паннам. Ми не гідні бути твоїми рабами, тільки небесні ангели можуть служити тобі.

З дедалі більшим подивом, вся обернувшись на слух, не пропустивши жодного слова, слухала панна щиру, сердечну мову, в якій, як у дзеркалі, відбивалася молода, повна сили душа. І в кожному простому слові цієї мови, сказаному голосом, що виходив просто з дна його

серця, відчувалася сила. І подалося вперед усе прекрасне обличчя її, відкинула вона далеко назад докучливе волосся, відкрила уста й довго сиділа з відкритими устами. Потім хотіла щось сказати і раптом спинилась і згадала, що іншим призначенням ведеться лицар, що батько, брати і вся вітчизна його стоять позад нього суворими месниками, що страшні запорожці, які обложили місто, що на люту смерть приречені всі вони зі своїм містом...

— Не обманюй, лицарю, і себе і мене, — казала вона, хитаючи тихо прекрасною головою своєю, — знаю, і, на велике моє горе, знаю дуже добре, що тобі не можна кохати мене; і знаю я, який обов'язок і заповіт твій: тебе кличуть батько, товариші, вітчизна, а ми — вороги тобі.

— А що мені батько, товариші і вітчизна? — сказав Андрій, струснувши поривчасто головою і випроставши весь рівний, як надрічковий осокір, стан свій. — Та коли ж так, то ось що: нема в мене нікого! Нікого, нікого! — повторив він тим самим голосом, супроводжуючи його тим рухом руки, з яким стійкий, незламний козак виявляє рішучість на діло, нечуване й неможливе для іншого. — Хто сказав, що моя вітчизна Україна? Хто дав мені її за вітчизну? Вітчизна є те, чого шукає душа наша, що миліше для неї над усе. Вітчизна моя — ти! Ось моя вітчизна! І понесу я вітчизну цю в серці моїм, понесу її, поки стане мого віку, і подивлюсь, нехай хто-небудь з козаків вирве її звідти! І все, що тільки є, продам, віддам, погублю за таку вітчизну!

На мить остовпівши, як прекрасна статуя, дивилась вона йому у вічі і враз заридала, і з дивною жіночою поривчастістю, на яку буває здатна тільки сама нерозважно-великодушна жінка, створена для прекрасних сердечних порухів, кинулась вона йому на шию, обхопивши його сніжно-білими, дивними руками, і заридала...

І загинув козак! Пропав для всього козацького лицарства! Не бачити йому більше ні Запорожжя, ні батьківських хуторів своїх, ні церкви Божої! Україні теж не бачити одного з найхоробріших своїх дітей, що взялися боронити її. Вирве старий Тарас сивий жмут волосся зі своєї чуприни й прокляне і день і годину, коли породив на ганьбу собі такого сина.

VII—VIII

[Польське військо з невеликим обозом, навантаженим провіантом, прорвалося в місто. Євреєю Янкелю також вдалося там побувати, і, повернувшись до козацького війська, він розповів Тарасові Бульбі про зраду його сина Андрія. Тим часом із Запорізької Січі надійшла звістка про те, що татари напали на Січ, пограбували її і вирушили до Перекопу. Під Дубном тривають зіткнення козаків із польськими загонами. У бою загинув курінний отаман Бородатий, й козаки обирають нового курінного — Остапа Бульбу. На спільній раді козацької старшини було вирішено розділити козаків на два загони: один мав переслідувати татар, другий на чолі з Тарасом Бульбою — залишитися під Дубном, щоб тримати місто в облозі.]

IX

...Полковники підбадьорились і готувались дати бій. Тарас уже бачив те з руху і гомону в місті і вміло порядкував, шикував, роздавав накази... І коли все було зроблено як треба, сказав промову до козаків, не на те, щоб підбадьорити та підохотити їх, — знав, що й без того міцні вони духом, — а просто, самому хотілося висловити все, що було на серці.

— Хочеться мені сказати вам, панове, що таке є наше товариство. Ви чули від батьків і дідів, в якій шані у всіх була земля наша: і грекам дала себе знати, і з Царгорода брала червінці, і міста були пишні, і церкви, і князі, князі руського роду, свої князі, а не католицькі недовірки. Усе взяли бусурмени, все пропало. Тільки зосталися ми сиротами, так, як удовиця після доброго чоловіка, сиротою, так само, як і ми, земля наша! Ось у який час подали ми, товариші, руку на братерство! Нема зв'язку, святішого від товариства. Батько любить свою дитину, мати любить свою дитину, дитина любить батька й матір. Але поріднитися рідністю по душі, а не по крові, може сама тільки людина. Бували й по інших землях товариші, але таких, як у Руській землі, не було таких товаришів... Знаю, підло повелося тепер в землі нашій: думають тільки, щоб при них були стоги хліба, скирти та кінські табуни їх, та щоб були цілі в льохах запечатані меди їх. Переймають чорт знає які бусурменські звичаї; цураються мови своєї; свій зі своїм не хоче говорити; свій свого продає, як продають бездушну тварину на торговому ринку... Нехай же знають вони всі, що таке значить в Руській землі товариство! Вже як на те пішло, щоб умирати, — то нікому з них не доведеться так умирати!.. Нікому, нікому!.. Не вистачить у них на те мишачої натури їх!

Так говорив отаман і, коли скінчив мову, все ще потрясав посріблілою в козацьких ділах головою. Всіх, хто стояв, зворушила дуже така мова, дійшовши аж до самого серця. Самі найстаріші в рядах стояли нерухомо, понуривши сиві голови в землю; сльоза тихо набігала в старих очах; поволі утирали вони її рукавом. І потім всі, начебто змовившись, махнули разом рукою й потрясли бувалими головами.

А там уже виїздив Задорожній із своїми, ламав ряди курінний Вертихвіст і виступав Балабан.

— А що, панове? — сказав Тарас, перегукнувшись з курінними. — Є ще порох у порохівницях? Чи не ослабла козацька сила? Чи не гнуться козаки?

— Є ще, батьку, порох у порохівницях. Не ослабла ще козацька сила, ще не гнуться козаки!

І натиснули сильно козаки: зовсім змішали всі ряди...

Оглянулись козаки, а вже там, збоку, козак Метелиця частує ляхів, глушачи того й того; а вже там, з другого боку, натискує із

своїми отаман Невеличкий; а коло возів перевертає ворога й б'ється Закрутигуба; а коло дальніх возів третій, Писаренко, відігнав уже цілу ватагу. А вже там, коло інших возів, схопилися й б'ються на самих возах.

— Що, панове? — перегукнувся отаман Тарас, проїхавши попереду всіх. — Чи є ще порох у порохівницях? Чи міцна козацька сила? Чи не гнуться ще козаки?

— Є ще, батьку, порох у порохівницях; ще міцна козацька сила, ще не гнуться козаки!

А вже впав з воза Бовдюг. Просто під саме серце влучила йому куля, але зібрав старий весь дух свій і сказав: «Не жалко розлучатися зі світом. Дай, Боже, і всякому такої смерті! Нехай же славиться до кінця віку Руська земля!» І полинула у високості Бовдюгова душа розповісти давно померлим дідам, як уміють битися на Руській землі, і ще краще того, як уміють умирати в ній за святу віру.

Козаки, козаки! не віддавайте найкращого цвіту вашого війська! Уже обступили Кукубенка, вже сім чоловік тільки лишилося з усього Незамайківського куреня; вже й ті відбиваються через силу; вже закривавилася на ньому одежа. Сам Тарас, побачивши біду його, поспішив на допомогу. Та пізно наспіли козаки: вже зайшов йому глибоко під серце спис перше, ніж відігнали ворогів, що обступили його. Тихо схилився він на руки козакам, які підхопили його, і линула струменем молода кров... Повів Кукубенко навколо себе очима й промовив: «Дякую Богові, що довелося мені вмерти при очах ваших, товариші! Нехай же після нас живуть ще краще, ніж ми, і красується вічно улюблена Христом Руська земля!»

— А що, панове? — перегукнувся Тарас з куренями, які ще залишилися. — Чи є ще порох у порохівницях? Чи не потупилися шаблі? Чи не стомилася козацька сила? Чи не погнулись козаки?

— Стане ще, батьку, пороху! Годяться ще шаблі; не стомилася козацька сила; не погнулись ще козаки!

І рвонулися знов козаки так, ніби й втрат ніяких не зазнали. Вже три тільки курінних отамани залишилися в живих. Багряніли вже скрізь червоні ріки; високо гатилися мости з козацьких і ворожих тіл. Глянув Тарас на небо, а вже по небу потяглися ключем кречети. Ну, буде комусь пожива! А вже там підняли на спис Метелицю. Вже голова другого Писаренка, завертівшись, закліпала очима. Вже підломився й бухнувся об землю начетверо порубаний Охрім Гуска. «Ну!» — сказав Тарас і махнув хусткою. Зрозумів той знак Остап і вдарив сильно, вихопившись із засідки, на кінноту. Не витримали дужого натиску ляхи, а він гнав їх і нагнав просто на місце, де були вбиті в землю кілки й уламки списів. Почали спотикатися й падати коні та летіти через голови ляхи. А в цей час корсунці, що стояли останні за возами, побачивши, що вже досягає рушнична куля, гримнули

враз із самопалів. Всі збилися й розгубилися ляхи, і підбадьорились козаки: «От і наша перемога!» — залунали з усіх боків запорозькі голоси, засурмили сурми і викинули побідну коругву. Скрізь тікали й ховалися розбиті ляхи. «Ну, ні, ще не зовсім перемога!» — сказав Тарас, дивлячись на міські мури, і сказав він правду.

Розчинилась брама, і вилетів звідти гусарський полк, краса всіх кінних полків. Під усіма вершниками були всі, як один, бурі аргамаки[14]. Попереду інших мчав лицар, від усіх меткіший, за всіх вродливіший. Так і летіло чорне волосся з-під мідної його шапки; маяв зав'язаний на руці дорогий шарф, вишитий руками першої красуні. Так і оторопів Тарас, коли побачив, що це був Андрій. А він тим часом, охоплений палом і жаром битви, жадаючи заслужити пов'язаний на руку дарунок, помчав, як молодий хорт, найкращий, найбистріший і наймолодший від усіх у зграї. Атукнув на нього досвідчений мисливець, — і він помчав, пустивши прямою риссю в повітрі свої ноги, весь похилившись набік усім тілом, зриваючи сніг і десять разів випереджаючи самого зайця в запалі свого бігу. Спинився старий Тарас і дивився на те, як він чистив перед собою дорогу, розгонив, рубав і сипав удари направо й наліво. Не витерпів Тарас і закричав: «Як? Своїх?.. Своїх, чортів сину, своїх б'єш?..» Та Андрій не бачив, хто перед ним був, свої чи інші які; нічого не бачив він. Кучері, кучері він бачив, довгі, довгі кучері, і подібні до річкового лебедя груди, і сніжну шию, і плечі, і все, що створено для безумних поцілунків.

«Гей, хлоп'ята! заманіть мені тільки його до лісу, заманіть мені тільки його!» — гукав Тарас. І визвалось ту ж мить тридцять найбистріших козаків заманити його. І, поправивши на собі високі шапки, тут же пустилися на конях, просто навперейми гусарам. Ударили збоку на передніх, збили їх, відділили від задніх, дали по гостинцю тому й тому, а Голокопитенко учистив плазом по спині Андрія, і ту ж мить пустилися тікати від них, скільки вистачало козацької сили. Як скипів Андрій! Як забунтувала по всіх жилах молода кров! Ударивши гост-рими острогами коня, щодуху полетів він за козаками, не оглядаючись назад, не бачачи, що позаду всього тільки двадцять чоловік поспівало за ним. А козаки летіли скільки сили на конях і просто повернули до лісу. Розігнався на коні Андрій і мало вже був не наздогнав Голокопитенка, як враз чиясь дужа рука ухопила за повід його коня. Оглянувся Андрій: перед ним Тарас! Затрясся він усім тілом і раптом зблід...

Так школяр, необачно зачепивши свого товариша і діставши від того лінійкою по лобі, спалахує, як вогонь, несамовитий вискакує з лавки й женеться за зляканим товаришем своїм, готовий розірвати його на шматки, і зненацька наштовхується на вчителя, що входить у клас: вмить ущухає несамовитий порив і спадає безсила лють. Подібно до цього, в одну мить пропав, ніби й не було його зовсім, гнів Андрія. І бачив перед собою самого тільки страшного батька.

— Ну, що ж тепер ми будемо робити? — сказав Тарас, дивлячись просто йому у вічі.

Та нічого не міг на те сказати Андрій і стояв, втупивши в землю очі.

— Що, синку, помогли тобі твої ляхи?

Андрій стояв, не відповідаючи.

— Так продати? продати віру? продати своїх? Стій же, злазь з коня!

Покірно, як дитина, зліз він з коня й спинився ні живий ні мертвий перед Тарасом.

— Стій і не ворушись! Я тебе породив, я тебе і вб'ю! — сказав Тарас і, відступивши крок назад, зняв з плеча рушницю.

Білий, як полотно, був Андрій; видно було, як тихо ворушилися уста його і як він вимовляв чиєсь ім'я; та не було це ім'я вітчизни, чи матері, чи братів — це було ім'я прекрасної полячки. Тарас вистрілив.

Як хлібний колос, підрізаний серпом, як молоде ягня, відчувши під серцем смертельне залізо, звісив він голову і повалився на траву, не мовивши жодного слова.

Спинився синовбивець і дивився довго на бездушний труп. Він і мертвий був прекрасний: мужнє обличчя його, недавно повне сили й непереможного для жінок чару, все було прекрасне; чорні брови, як траурний оксамит, відтіняли його зблідлі риси.

Є. Кибрик. Ілюстрація до повісті «Тарас Бульба»

— Чим би не козак був? — сказав Тарас, — і станом високий, і чорнобривий, і лице, як у дворянина, і рука була міцна в бою! Пропав, пропав безславно, як підлий собака!

— Батьку, що ти зробив? Це ти вбив його? — сказав, під'їхавши в цей час, Остап.

Тарас кивнув головою.

Пильно подивився мертвому в очі Остап. Жаль йому стало брата, і промовив він тут же:

— Поховаймо ж його, батьку, чесно в землю, щоб не поглумилися над ним вороги і не розтягли б його тіла хижі птахи.

— Поховають його й без нас! — сказав Тарас. — Будуть у нього плакальники й утішниці!

І хвилин зо дві думав він: чи кинути його на поталу вовкам-сіроманцям, чи пошанувати в ньому лицарську доблесть, яку хоробрий повинен поважати хоч би там у кому. Аж бачить — мчить до нього на коні Голокопитенко:

— Біда, отамане, зміцніли ляхи, прибула на підмогу свіжа сила!..

Не встиг сказати Голокопитенко, мчить Вовтузенко:

— Біда, отамане, нова валить іще сила!..

Не встиг сказати Вовтузенко, Писаренко біжить бігом уже без коня:

— Де ти, батьку? Шукають тебе козаки. Вже вбито курінного отамана Невеличкого, Задорожнього вбито, Черевиченка вбито. Але стоять козаки, не хочуть умирати, не побачивши тебе в очі; хочуть, щоб глянув ти на них перед смертною годиною.

— На коня, Остапе! — сказав Тарас і поспішив, щоб застати ще козаків, щоб подивитися ще на них і щоб вони глянули перед смертю на свого отамана.

Та не виїхали вони ще з лісу, а вже ворожа сила оточила з усіх боків ліс, і між деревами скрізь показалися вершники з шаблями й списами. «Остапе! Остапе, не піддавайся!..» — гукнув Тарас, а сам, вихопивши шаблю наголо, давай чесати на всі боки перших, що траплялися. А на Остапа вже наскочило раптом шестеро; та не в добрий час, видно, наскочило; з одного полетіла голова, другий перевернувся, відступивши; поцілило списом у ребро третьому; четвертий був відважніший, ухилився головою від кулі, і влучила в кінські груди гаряча куля, — здибився скажений кінь, грюкнувся об землю і задушив під собою вершника. «Добре, синку!.. Добре, Остапе!.. — кричав Тарас. — Ось я слідом за тобою!..» А сам усе відбивався від нападників. Рубається й б'ється Тарас, сипле гостинці тому й другому на голову, а сам дивиться вперед на Остапа і бачить, що вже знову схопилося з Остапом мало не восьмеро разом. «Остапе!.. Остапе, не піддавайся!» Але вже перемагають Остапа; вже один накинув йому на шию аркан, уже в'яжуть, вже беруть Остапа. «Ех, Остапе, Остапе!.. — кричав Тарас, пробиваючись до нього, рубаючи на капусту всіх на своєму шляху. — Ех, Остапе, Остапе!..» Та як важким каменем ударило його

самого в ту ж хвилину. Все закрутилося й перевернулося в очах його. На мить змішано блиснули перед ним голови, списи, дим, виблиски вогню, гілля дерев з листям, що мигнуло перед самими його очима. І гримнувся він, як підрубаний дуб, на землю. І туман повив його очі.

X

[Непритомного Тараса Бульбу козакам вдалося відібрати в поляків. Через місяць, трохи одужавши, від дістався до Варшави, щоб востаннє побачити сина Остапа, якого разом з іншими взятими в полон козаками вивезли до польської столиці, щоб там стратити.]

XI

...Аж ось раптом юрба загула, і з усіх боків залунали голоси: «Ведуть!.. ведуть!.. козаки!..»

Вони йшли з відкритими головами, з довгими чубами; бороди в них повідростали. Вони йшли ні боязко, ні похмуро, а з якоюсь тихою гордовитістю; їх одежа з дорогого сукна зносилася й теліпалась на них ветхими клаптями; вони не дивились і не кланялись народові. Попереду всіх ішов Остап.

Що відчув старий Тарас, коли побачив свого Остапа? Що було тоді в його серці? Він дивився на нього з юрби і не пропустив жодного руху його. Вони підійшли вже до місця кари. Остап зупинився. Йому першому доводилося випити цю тяжку чашу. Він глянув на своїх, підняв руку вгору і промовив голосно:

— Дай же, Боже, щоб усі, які тут стоять, єретики, не почули, нечестиві, як мучиться християнин! щоб жоден з нас не промовив ні одного слова!

Після цього він підійшов до ешафота.

— Добре, синку, добре! — сказав тихо Бульба і понурив у землю свою сиву голову.

Кат зірвав з нього ветхе лахміття; йому прив'язали руки й ноги в навмисне зроблені станки і... Не будемо бентежити читачів картиною пекельних мук, від яких догори стало б їх волосся...

Остап зносив муки й катування, як велетень. Ні крику, ні стогону не було чути навіть тоді, коли стали перебивати йому на руках і на ногах кості, коли жахливий хрускіт їх почули серед мертвої юрби найдальші глядачі, коли панянки одвернули очі свої, — ніщо, схоже на стогін, не вирвалося з уст його, не здригнулося обличчя його. Тарас стояв у юрбі, понуривши голову і в той же час гордо звівши очі, і тільки схвально говорив:

— Добре, синку, добре!

Та коли підвели його до останніх смертних мук, здавалося, нібито стала підупадати його сила. І повів він очима круг себе: Боже, все невідомі, все чужі обличчя! Хоч би хто-небудь із близьких був при його

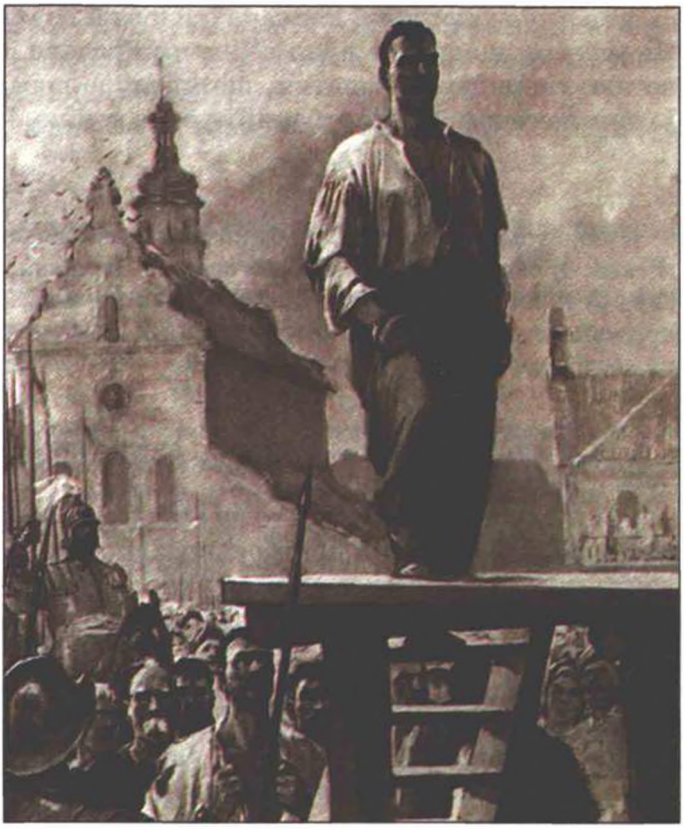

Є. Кибрик. Остап

смерті! Він не хотів би чути ридань та жалів слабкої матері чи несамовитого голосіння дружини, що рве на собі волосся та б'є себе в білі груди; хотів би він тепер побачити твердого мужа, який би розумним словом освіжив його і втішив при сконанні. І підупав він силою й вигукнув у душевній немочі:

— Батьку! де ти? Чи чуєш ти?

— Чую! — пролунало серед загальної тиши, і весь мільйон народу водночас здригнувся.

Частина військових вершників кинулась пильно оглядати юрбу народу... але Тараса й слід пропав.

XII

А що ж Тарас? А Тарас гуляв по всій Польщі із своїм полком, випалив вісімнадцять містечок, близько сорока костьолів і вже доходив до Кракова... «Це вам, вражі ляхи, поминки по Остапові!» — промовляв тільки Тарас. І такі поминки по Остапові справляв він у кожному селищі, поки польський уряд не побачив, що вчинки Тарасові були щось більше, ніж звичайне розбишацтво, і тому ж таки Потоцькому доручено було з п'ятьма полками піймати неодмінно Тараса.

Шість днів відходили козаки міжселищними дорогами від усіх переслідувань; ледве виносили коні незвичайну втечу й рятували козаків. Але Потоцький на цей раз був гідний покладеного доручення; невтомно гнався за ними і наздогнав на березі Дністра, де Бульба зайняв для перепочинку покинуту зруйновану фортецю.

Над самою кручею коло Дністра-ріки виднілася вона своїм розбитим валом та розваленими рештками мурів. Щебенем та битою цеглою засипаний був верх скелі, готовий щохвилини зірватися й злетіти вниз. Ось тут, з двох боків, що прилягали до поля, обступив його коронний гетьман Потоцький. Чотири дні билися й боролися козаки, одбиваючись цеглою й камінням. Та вичерпались запаси й сили, і вирішив Тарас пробитися крізь лави. І пробилися були вже козаки, і, може, ще раз послужили б їм вірні бистрі коні, як раптом серед самого гону спинився Тарас і гукнув: «Стій! випала люлька з тютюном; не хочу, щоб і люлька дісталася вражим ляхам!» І нагнувся старий отаман і став шукати в траві свою люльку з тютюном, нерозлучну супутницю на морях і на суші, і в походах, і дома. А тим часом набігла враз ватага й схопила його під могутні плечі. Двигнув був він усіма членами, та вже не посипались на землю, як бувало колись, гайдуки, що схопили його. «Ех, старість, старість!» — сказав він, і заплакав дебелий старий козак. Та не старість була виною: сила подолала силу. Мало не тридцять чоловік повисло в нього на руках і на ногах. «Попалася ворона! — кричали ляхи. — Тепер треба тільки придумати, яку б йому, собаці, найкращу честь віддати». І присудили, з гетьманського дозволу, спалити його живого на очах у всіх. Тут же стояло голе дерево, верх якого розбило громом.

Прип'яли його залізними ланцюгами до стовбура, цвяхами прибили йому руки і, піднявши його вище, щоб звідусіль було видно козака, заходилися тут-таки розпалювати під деревом багаття. Та не на багаття дивився Тарас, не про вогонь він думав, яким збиралися палити його; дивився він, сердешний, у той бік, де відстрілювалися козаки: йому з висоти все було видно, як на долоні.

— Займайте, хлопці, займайте скоріш, — гукав він, — гірку, що за лісом: туди не підступлять вони!

Але вітер не доніс його слів.

— От пропадуть, пропадуть ні за що! — казав він з одчаєм і глянув униз, де виблискував Дністер. Радість блиснула в очах його. Він побачив чотири корми, що висунулися з-за чагарника, зібрав усю силу голосу і гучно закричав: — До берега! до берега, хлопці! Спускайтесь підгірною стежкою, що ліворуч. Коло берега човни стоять, всі забирайте, щоб не було погоні!

На цей раз вітер дмухнув з другого боку, і всі слова почули козаки. Але за таку раду дістався йому тут-таки удар обухом по голові, який перевернув усе в очах його.

Є. Кибрик. Тарас Бульба

Пустились козаки щодуху підгірною стежкою; а вже погоня за плечима. Бачать: крутиться і в'ється стежка і багато дає вбік закрутів. «А, товариші! Куди не йшло!» — сказали всі, спинилися на мить, підняли свої нагайки, свиснули, — і татарські їх коні, відірвавшись від землі, розпластавшись у повітрі, як змії, перелетіли через прірву й шубовснули просто в Дністер. Двоє тільки не дістали до річки, гримнулись з височини об каміння, пропали там навіки з кіньми, навіть крикнути не встигли. А козаки вже пливли з кіньми у ріці і відв'язували човни. Зупинилися ляхи над прірвою, дивуючись нечуваному козацькому ділу й думаючи: чи стрибати їм, чи ні?

Коли опам'ятався Тарас Бульба від удару і глянув на Дністер, козаки вже були на човнах і гребли веслами; кулі сипались на них зверху, та не діставали.

І спалахнули радісні очі в старого отамана.

— Прощайте, товариші! — гукав він їм зверху. — Згадуйте мене і на ту весну прибувайте сюди знову та гарненько погуляйте! Що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, є що-небудь на світі, чого б побоявся козак? Стривайте ж, прийде час, буде час, дізнаєтесь ви, що то є православна

руська віра! Вже й тепер чують далекі й близькі народи: піднімається з руської землі свій цар, і не буде в світі сили, яка б не скорилася йому!..

А вже вогонь здіймався над багаттям, захоплював його ноги й розслався полум'ям по дереву... Та хіба знайдуться такі вогні, муки і така сила, яка пересилила б руську силу!

Немала ріка Дністер, і багато на ній заток, річкових густих очеретів, мілин та глибокодонних місць; блищить річкове дзеркало, над яким лунає дзвінке ячання лебедів, і гордий гоголь[15] прудко несеться по ньому, і багато куликів, червонодзьобих курухтанів[16] та всякого іншого птаства в очеретах і на прибережжях. Козаки швидко пливли на вузьких двокермових човнах, дружно гребли веслами, обережно обминали мілини, сполохуючи птахів, що здіймалися, і розмовляли про свого отамана.

Переклад Антона Хуторяна

ЛЕКСИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ТЕКСТУ

1 **Бу́рса** — чоловіча духовна школа.
2 **Сви́та (свитка)** — старовинний довгополий верхній одяг з домотканого грубого полотна.
3 **Са́жень** — міра довжини (2,134 см).
4 **Вака́ції** — канікули.
5 **Сап'я́н** — тонка м'яка шкіра різних кольорів, виготовлена із козячих шкур.
6 **Очку́р** — пояс, яким підперезували шаровари.
7 **Пуд** — міра ваги (16,4 кг).
8 **Схола́стика** — середньовічна філософія; суха, відірвана від життя наука.
9 **Рито́рика** — наука красномовства.
10 **Ло́гіка** — наука про закони і форми мислення.
11 **А́мбра** — пахощі.
12 **То́ня** — невід з рибою.
13 **Пища́ль** — старовинна рушниця, а також гармата.
14 **Аргама́к** — старовинна назва верхового коня.
15 **Го́голь** — птах, дуже подібний до качки.
16 **Курухта́н**, або **турухта́н** — птах з родини бекасових.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

Відтворіть дух епохи

1. Які події з історії України покладено в основу повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба»?
2. Що зумовило виникнення козацтва в Україні? Спираючись на текст твору, розкажіть про порядки і звичаї Запорізької Січі.

3. На прикладі родини Тараса Бульби визначте характерні прикмети українських звичаїв і національного колориту в наведених описах побуту, одягу козаків, їх ставлення до жінки, навчання синів.
4. Що є визначальним у вдачі головного героя повісті? Як вплинули історичні обставини на формування характеру Тараса Бульби?
5. Що вам стало відомо з повісті про систему навчання і виховання в Київській духовній академії? Як вплинула бурса на синів Тараса Бульби?
6. Якими були прагнення Тараса Бульби? Поясніть, чому він вирішує відразу після приїзду синів їхати з ними на Січ.
7. Розкажіть про подорож Тараса Бульби з синами до Запорізької Січі. Які особливості українських звичаїв автор висвітлює в цьому епізоді?
8. Яке враження склалося в синів Тараса Бульби про Запорізьку Січ із перших днів перебування там?
9. Розкажіть про особливості козацького життя в мирний час.
10. Як відтворив Гоголь козацькі звичаї у військових походах і битвах? Наведіть приклади з тексту.
11. Який вплив на Гоголя справили народні думи та історичні пісні? Які їх ідеї та мотиви знайшли відображення в повісті «Тарас Бульба»?
12. Знайдіть у тексті авторські міркування щодо Запорізької Січі, українського козацтва, мужності і відваги запорожців у битвах з ворогами, їх відданості рідному народові та християнській православній вірі.

Поміркуйте над прочитаним твором

13. Яке враження на вас справив епізод зустрічі Тараса Бульби із синами? Як ви гадаєте, чому саме з такої сцени розпочав свій твір Микола Гоголь?
14. Розгляньте малюнок Тараса Шевченка «Зустріч Тараса із синами» і висловіть власну думку про те, чи відповідають зображені Шевченком герої тому, як пише Гоголь про них, їхні характери і зовнішність.
15. Яку науку Тарас Бульба вважає за найголовнішу? Чому він відразу вирішив відправити синів на Запорізьку Січ?
16. Розкажіть, якою була доля жінки — дружини запорізького козака. Передайте почуття матері Остапа та Андрія після рішення її чоловіка зранку їхати із синами до Запоріжжя.
17. Зачитайте опис сцени прощання Бульби і синів з матір'ю. Що вас особливо вразило в цьому епізоді?
18. Про що думав старий Тарас та кожний із його синів під час подорожі до Запоріжжя? Чи відчувається різниця у характерах Остапа та Андрія? Визначте це, спираючись на авторські характеристики героїв на початку другого розділу.
19. Яку роль у повісті відіграє опис степу? Які кольори й відтінки переважають в наведених описах степу вдень та ввечері?
20. Виразно прочитайте опис денного степу і визначте, який основний образ проходить через нього. Окрім безмежжя, чим ще вражає гоголівський степ?
21. Як ви розумієте українське прислів'я «Степ та воля — козацька доля»? Яких людей і які характери мав породити степ? Чи можна вважати Тараса Бульбу та інших змальованих у повісті запорожців волелюбними і героїчними натурами?
22. На основі чого склалось у Тарасових синів враження про Запорізьку Січ як про спільний дім? Чим вони зайнялись у перші дні перебування там?
23. Чому козаки вирішили виступити в похід проти польських гнобителів українського народу?

24. Розгляньте ілюстрації Є. Кибрика із зображенням Тараса Бульби та його синів і скажіть, чи такими ви уявляєте цих героїв.
25. Що сталося під Дубном? Що спричинило перехід Андрія до польського табору?
26. Як ви гадаєте, чи усвідомлює спочатку Андрій ганебність свого вчинку і чи міг він учинити інакше?
27. Перечитайте із шостого розділу розмову Андрія з польською панною. Прокоментуйте відповідь Андрія на нагадування полячки про його «обов'язок і заповіт» та авторські слова наприкінці розділу: «І загинув козак! Пропав для всього козацького лицарства!»
28. Чому Тарас Бульба виступив перед козаками з промовою? Зачитайте її і визначте найголовніші думки про сутність справжнього братства і товариства.
29. Які епізоди дев'ятого розділу повісті свідчать про високе військове мистецтво Тараса Бульби?
30. Якими словами під час важкого бою підтримував козаків Тарас? Що зближує ці епізоди з народною творчістю?
31. З якими словами помирали під час бою козаки? Виберіть із тексту вислови Бовдюга та Кукубенка і поясніть, що вони значили для них.
32. Чим вражають зовнішність і поведінка Андрія, коли він вступив в бій проти козаків на чолі польського гусарського полку?
33. Розкажіть про стан і вчинки Тараса Бульби, коли він побачив Андрія на боці ворога. Як ви оцінюєте вбивство Тарасом свого сина-зрадника?
34. Як можна пояснити поведінку Андрія, коли, побачивши батька, «затрясся він усім тілом і раптом зблід»? Що виявилося тут — боягузтво, визнання своєї провини, розкаяння?
35. Як змальовує Гоголь сцену страти козаків? Що дає Остапові силу вистояти і героїчно померти?
36. Розкажіть про те, як Тарас Бульба мстився за смерть Остапа і як сам загинув.
37. Розгляньте ілюстрації Є. Кибрика із зображенням Остапа перед стратою та смерті Тараса Бульби. Чи вдалося художнику відтворити гоголівський текст?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

38. Підготуйте виступ на одну з тем (на вибір):
«Запорізька Січ і національно-визвольна боротьба українського козацтва проти загарбників»;
«Побут і звичаї українців за часів козаччини»;
«Одяг та озброєння запорізьких козаків»;
«Запорізьке військо та його підрозділи».
39. Складіть плани II, VI, IX розділів повісті і підготуйте перекази одного епізоду з кожного розділу.
40. Підготуйте виразне читання промови Тараса Бульби про товариство, звертаючи увагу на логічні наголоси та паузи.
41. Випишіть цитати для характеристики образів Тараса Бульби та його синів Остапа й Андрія.

Спів — це існування.
Р. М. Рільке

Райнер Марія РІЛЬКЕ

[1875 – 1926]

Австрійський поет Райнер Марія Рільке постійно прагнув відшукати витоки і шляхи досягнення високої майстерності у поетичній творчості. Він вважав, що кожний поет, подібно до античного співця Орфея, своїми творами повинен впливати на людей, облагороджувати їх, вести за собою. Його поезія хвилює й зачаровує, тому Райнера Марію Рільке називали «Орфеєм XX століття».

Народився майбутній поет у Празі (тоді Чехія входила до складу Австро-Угорської імперії); його охрестили і записали так: Рене Карл Вільгельм Йоганн Йозеф Марія. Походив Рільке з небагатої чиновницької родини: батько спочатку був унтерофіцером артилерії, а після виходу у відставку став службовцем залізничної компанії. Мати належала до багатих празьких буржуа. Невдоволена своїм шлюбом, вона покинула сім'ю, коли синові було дев'ять років, і переїхала до Відня, ближче до імператорського двору, про який давно мріяла. Родинні негаразди вплинули на хлопця, обумовили його схильність до самотності і гордої незалежності. Батько віддав сина до військової школи; в ній Райнер провчився п'ять років і за станом здоров'я покинув її. Рільке не раз говорив, що перебування

у військовій школі щось у ньому зламало, не дало розкритися деяким рисам його вдачі. Він вступив до Празького університету, де обрав для вивчення історію мистецтв, літературу, право і філософію.

З 1894 року Рільке почав друкувати свої вірші. Він багато працює над поповненням своїх знань, подорожує до інших країн, відвідує Німеччину, Францію, Італію, Іспанію, Росію. Двічі Рільке побував в Україні. Перша подорож у 1899 році розбудила в поета інтерес до історії Київської Русі, а також до козацької доби, в яких він вбачав витоки історії великого народу. Рільке був глибоко вражений Софійським собором і Києво-Печерською Лаврою, їй він присвятив кілька поезій і найбільш захоплено розповідав про свої враження від неї. У Лаврських печерах Києва поет побував кілька разів. «Сьогодні кілька годин мандрував підземними ходами. Це найсвятіший монастир... В моїх руках палаюча свіча. Я пройшов усі ці підземелля раз на самоті, раз із людьми». Пошук духовного проводиря, виразника народного духу приводить Рільке до Канева на могилу Тараса Шевченка.

Збереглися відомості про інтерес Рільке і до Миколи Гоголя, особливо імпонували австрійському поетові зв'язки творчості Гоголя з українською національною традицією та історією України.

Другу подорож в Україну Рільке здійснив у 1900 році. Його маршрут пролягав від Києва до Кременчука, Полтави, Харкова, і той шлях українськими степами глибоко запав у поетову душу. Великим переживанням Рільке стала краса української природи, безмежжя рівнини й степу. На цій землі поет знайшов жаданий приклад гармонійного єднання людей і природи, Бога і землі. Рільке навіть планує назавжди переселитися до Києва, у це «близьке до Бога» місто. Враження від перебування в Україні знайшли відгук у збірці «Книга годин», її другій частині — «Книзі прощ» («Про паломництво»). У цьому циклі Рільке поставив Києво-Печерську Лавру в один ряд з найвеличнішими пам'ятками культури людства, зобразив сліпого співця-кобзаря, перед яким він схиляє голову, як перед незрівнянно духовно вищою особою. Повернувшись додому, поет записав до щоденника: «Згадую полтавські степи, надвечірні зорі, хатки, й охоплює душу сум, що мене там немає».

Дух України, її сутність виявилися у творчому спадку Рільке: це і переклади, і мистецтвознавчі статті, вірші і прозові твори, навіяні перебуванням на українській землі.

Серед перекладів вирізняється «Слово про Ігорів похід», над яким Рільке працював кілька років. Роботу було завершено у 1904 році. Й на сьогодні цей переклад, здійснений Р. М. Рільке, вважається найкращим з німецькомовних.

Зацікавившись українським фольклором, Рільке написав два оповідання, вміщені до «Казок про любого Бога». Це «Пісня про Правду» та «Як старий Тимофій співав помираючи». Рільке добре вивчив українські народні пісні, особливо захопився піснями про козаччину, і вони послужили йому матеріалом для його «Пісні про Правду».

У центрі твору — проблема мистецтва і Бога. Справжнє мистецтво, виразником якого є сліпий кобзар Остап, наділене такою силою, що здатне

підняти народ на боротьбу з польськими панами, а творець такої пісні, в уявленні Рільке, є рівним Богові. Близькими до Бога письменник вважає й інших персонажів, які відгукнулися на заклик кобзаря повстати проти гнобителів. В образі Остапа можна відзначити риси співця Орфея, бо кобзар своїм співом зворушує душі людей, спонукає їх боротися за правду. Згадує автор і славних героїв України — Бульбу, Остряницю, Наливайка, стверджує своїм твором, що «на віки вічні прославилась козача вірність».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що ви тепер знаєте про австрійського поета Райнера Марію Рільке?
2. Скільки разів побував Рільке в Україні? Які міста відвідав?
3. До чого в українській історії виявив Рільке особливий інтерес?
4. У яких творах Рільке знайшли відображення його враження від України та її історії?
5. Які прозові твори написав Рільке під впливом українського фольклору?
6. Як ви розумієте епіграф до статті про Рільке? Що усвідомив поет стосовно місця пісні в житті українського народу?
7. Який намір виник у Рільке після знайомства з визначними пам'ятками Києва?
8. Чому Рільке виявив особливий інтерес до Миколи Гоголя та його творчості? Що зближує цих митців?

ПІСНЯ ПРО ПРАВДУ

(Скорочено)

Коли я наступного разу проходив повз Евальдове вікно, він поманив мене до себе й усміхнувся: «Ви пообіцяли щось дітям?» — «Як так?» — здивувався я. «Та ось, коли я розповів їм про Єгора, вони поскаржилися, що Бог зовсім не з'являється в тому оповіданні». Я злякався: «Що? Оповідання без Бога, та хіба ж таке можливе?» Потім я схаменувся: «А й справді, в цьому оповіданні, як я тепер собі міркую, нічого не сказано про Бога. Не збагну, як таке могло трапитися: аби хтось зажадав від мене оповідання без Бога, то я, далебі, пригадував би ціле життя і все марно...»

Мій приятель усміхнувся з такого запалу. «Ви не хвилюйтеся, — перепинив він мене лагідно. — Я думаю, ніколи не можна знати, чи є в оповіданні Бог, поки воно не зовсім закінчене. Адже коли бракує всього двох слів, ба навіть коли ще залишається зробити паузу після останнього слова, він може ще з'явитися». Я кивнув, і Евальд сказав іншим тоном: «Не знаєте ви ще чогось про тих руських співців?»

Я вагався: «А може, краще поговорімо про Бога, Евальде?» Він похитав головою: «Мені так хочеться більше довідатися про цих незвичайних людей...»

Я задумався. І почав розповідати.

«Це діялося в ті часи, коли в Південній Русі боролися за волю.

...Мені слід було б відразу зробити невеликий вступ: у Південній Русі в тих тихих степах, що звуться Україною, хазяйнували польські пани. Вони були жорстокими володарями. Їхній гніт і жадоба євреїв-орендарів, у чиїх руках були навіть церковні ключі, які вони видавали православним за окрему плату, були такі нестерпні, що молоді люди навколо Києва і вгору по Дніпру серйозно задумалися. Навіть сам Київ, священне місто, усе більше поринав у жах, знищувався пожежами, схожими на раптові божевільні думки, після яких ніч стає ще безмежнішою. Народ у степах не знав до ладу, що діється. Однак пойняті незрозумілою тривогою діди виходили ночами зі своїх хат і мовчки вдивлялися у високе, вічно безвітряне небо, а вдень можна було бачити постаті, які з'являлися з-за гребенів могил над пласкою далиною. Ці могили, гробниці минулих поколінь, перетинають весь степ, ніби застиглий морський прибій. І в цій країні, де могили, мов гори, люди нагадують безодні. Жителі степів незглибимі, темні, мовчазні, і їхні слова — нетривкі, хисткі містки до їхнього справжнього єства[1]. Іноді з могил злітають темні птахи. Іноді буйні пісні ллються в серця тим притьмареним людям і щезають глибоко в них, а птахи пропадають в небі. В усіх напрямах степ здається безкраїм. Навіть хати не можуть захистити від цієї незмірності, якою їхні віконечка виповнені вщерть. Тільки в сутінкових кутках хат висять старі ікони, немов верстові камені Бога, і відблиск лампадки пробивається через їхній оклад, немовби заблукане дитя крізь зоряну ніч. Ці ікони — ніби опора, ніби певний знак на шляху, і жодний дім не стоїть без них.

Знов і знов виникає потреба в іконі, коли якусь знищить час чи шашіль, коли хтось одружується і ставить собі хату чи коли хтось, як, приміром, старий Аврам, помирає, заповівши, щоб йому поклали в згорнуті руки святого Миколая Чудотворця, — либонь, для того, щоб на небі впізнати по цьому образу найбільш шанованого ним святого.

Так і виходить, що Петро Якимович, власне, швець за фахом, теж малює ікони. Коли стомлюється від однієї ікони, він переходить, тричі перехрестившись, до другої; сама побожність окриває як його дратву й молоточки, так і його малювання. Нині він уже старий, проте ще дужий. Спину, зігнуту над чобітьми, він випростує перед образами, і тим зберіг гарну статуру й стрункість у плечах і в стані. Більшу частину свого життя він пробув у повній самотині, зовсім не втручаючись у метушню, спричинену тим, що його дружина Якилина народжувала йому дітей і що ті або вмирали, або одружувалися. Лише на сімдесятому році Петро зайшов у стосунки з тими, котрі ще залишилися в його домі і чию присутність він тільки тепер по-справжньому помітив. То були: Якилина, його дружина, тиха, покірлива жінка, що віддала себе до останку дітям, підстаркувата, негарна видом дочка і Олекса, син, який, знайшовшись дуже пізно, мав усього сімнадцять років. Петро хотів привчити його до малярства,

бо розумів, що незабаром уже не зможе впоратися з усіма замовленнями. Але невдовзі він відмовився від своїх спроб навчити сина. Олекса намалював Пресвяту Богородицю, але так мало досяг схожості зі строгим взірцем, що його мазанина швидше скидалася на портрет Мар'яни, дочки козака Голокопитенка, тобто на річ настільки гріховну, що старий Петро поквапився, кілька разів перед тим перехрестившись, замалювати покривджену дошку образом святого Димитрія, котрого він з невідомої причини шанував понад усіх святих.

Олекса й сам більше ніколи не брався за образи́. Коли батько не загадував позолотити вінчик, він здебільшого блукав у степу, жодна душа не знала, де саме. Ніхто не тримав його вдома. Мати чудувалася з нього й побоювалася заговорити з ним, ніби він був стороннім або яким урядовцем. Сестра била його, поки він був малим, а тепер, коли Олекса виріс, почала його зневажати за те, що він не бив її. Та й в усьому селі нікому було піклуватися хлопцем. Мар'яна, козацька дочка, висміяла його, коли він надумав її сватати, а інших дівчат Олекса не запитував, чи вважають вони його за жениха. На Запорізьку Січ ніхто не хотів його брати з собою через те, що він усім здавався надто слабосилим, а чи, може, ще й замолодим. Якось він був утік і добрався до найближчого монастиря, але ченці його не прийняли, — отож для нього лишився тільки степ, широкий, хвилястий степ. Якийсь мисливець подарував йому одного разу стару рушницю, бозна-чим набиту. Олекса весь час тягав її з собою, але ніколи не стріляв: по-перше, тому, що хотів зберегти набій, а ще тому, що не знав навіщо.

Якось теплого, тихого вечора, на початку літа, уся родина сиділа за грубим столом, на якому стояла миска з кашею. Петро їв, а решта дивилися на нього, чекаючи на те, що він залишить. Раптом рука його з ложкою застигла, і старий повернув своє широке змарніле обличчя до дверей, звідки навскоси через стіл падала смуга світла й губилася в хатньому присмерку. Всі прислухалися. Знадвору щось шаруділо по стінах, немовби нічний птах стиха черкав крильми колоди; але сонце щойно зайшло, та й нічні птахи взагалі рідко залітають у село. І потім знов ніби якийсь великий звір зачалапав навкруг дому, його обережні кроки чулися водночас від усіх стін. Олекса тихо підвівся зі свого ослона[2], і в ту саму мить світло в дверях заступило щось високе, чорне, — воно геть витіснило вечір, внесло до хати ніч і непевно просувалося своєю здоровенною постаттю вперед. «Остап!» — сказала поганкувата своїм злим голосом. І тоді всі його впізнали.

То був один із сліпих кобзарів, дід, що ходив зі своєю дванадцятиструнною бандурою по селах і співав про велику славу козаків, про їхню одвагу й вірність, про їхніх гетьманів, про Кирдягу, Кукубенка, Бульбу та про інших героїв, і всі охоче слухали його пісні. Остап тричі низько вклонився в той бік, де, як він гадав, було покуття[3] (сам того не знаючи, він повернувся до ікони Знамення), потім сів біля печі й

запитав тихим голосом: «У кого ж це я?» — «У нас, батечку, у Петра Якимовича, шевця», — приязно відповів Петро. Він полюбляв пісні й радів цьому несподіваному гостеві. «А, в Петра Якимовича, того, що образи малює», — мовив сліпий, щоб також виявити приязнь. Потому запала тиша.

На шести довгих струнах бандури зродився звук, він ріс, танув і відбивався, завмираючи, від шести коротких струн, і так повторювалося багато разів у дедалі швидшому темпі, так що наостанку доводилося лячно заплющувати очі, щоб не бачити, як ця шалена стрімка мелодія впаде, мов підтята; тоді гра урвалася, поступившись місцем лункому кобзаревому голосу, який незабаром виповнив цілу хату і хутко скликав із сусідніх хат людей, що почали збиратися біля дверей та під вікнами. Але не про героїв ішлося цього разу в пісні. Добре була вже всім відома слава Бульби, Остряниці й Наливайка. На віки вічні прославилась козача вірність. Не про їхні звитяги йшлося нині в пісні. Бажання танцювати заснуло глибоко в душі тих, хто її слухав, бо ніхто не притупнув ногою, не сплеснув у долоні. Слідом за кобзарем усі похилили голови, пригнічені смутною піснею:

Нема в світі Правди, не знайти, немає.
Хто забуту Правду нині відшукає?
Нема в світі Правди, не знайти до скону,
Правда — під п'ятою лютого Закону.
Тепер свята Правда сидить у темниці,
а вельможна Кривда — з панами в світлиці.
Правду зневажають, як сірому[1] голу,
а Кривда сідає до панського столу.
Тепер святу Правду топтано ногами,
а вельможну Кривду поєно медами.
Правда, мати рідна, орлице крилата,
де ж той син, що прийде тебе відшукати?
Стане Бог великий йому на підмогу
І вкаже, єдиний, праведну дорогу*.

Є. Кибрик. Бандурист

І голови почали важко підводитися, і на кожному обличчі позначилося мовчання; це зрозуміли навіть ті, яким кортіло заговорити. І по недовгій поважній тиші знов заграла бандура; цього разу її гра була краще зрозуміла натовпу, який усе зростав. Тричі проспівав Остап свою «Пісню про Правду». І щоразу — по-новому. Коли першого разу була скарга, то вдруге вона здалася докором, і, нарешті, коли кобзар утретє з високо піднятою головою вигукнув її низкою коротких наказів, то з трепетної мови вихопився нестямний гнів, поймаючи всіх і сповнюючи безмежним і водночас моторошним захватом.

«Де збираються чоловіки?» — запитав молодий селянин, коли співець підвівся. Старий, якому були відомі пересування козаків, назвав далеке містечко. Швидко розійшлися чоловіки,

* Вірш переклали М. Новикова і М. Москаленко.

чулися короткі вигуки, брязкіт зброї та плач жінок біля дверей хат. За годину загін озброєних селян вирушив із села до Чернігова.

Петро почастував кобзаря склянкою наливки в надії довідатися більше. Старий сидів, пив, але на численні запитання шевця відповідав скупо. Потім він подякував і пішов. Олекса вивів сліпого за поріг. Опинившись зі старим на самоті в нічній темряві, Олекса запитав: «А на війну всім можна іти?» — «Усім», — відказав дід і швидко, немов став уночі видючим, закрокував геть і зник у пітьмі.

Коли всі поснули, Олекса зліз з печі, де він лежав одягнений, узяв свою рушницю і вийшов з хати. Надворі хтось обійняв його й ніжно поцілував у голову. Він відразу впізнав у місячному світлі Якилину: та поспіхом дріботіла назад до хати. «Мамо!» — здивувався Олекса, і в нього якось стало чудно на серці. На якусь хвилю він завагався. Десь відчинилися двері, і поблизу завив пес. Олекса поклав рушницю через плече і рушив уперед чимдуж, бо мав намір ще до ранку наздогнати загін. А вдома всі удавали, ніби не помітили, що Олекси нема. Лише як сідали до столу, Петро, глянувши на порожнє місце, підвівся, підійшов до покуття і засвітив свічку перед іконою Знамення. Зовсім тоненьку свічечку. Поганкувата знизала плечима.

Тим часом Остап, сліпий дід, проходив уже сусіднім селом і заводив своїм лагідно-жалібним голосом тужну «Пісню про Правду».

Евальд почекав ще трохи. Потім він здивовано подивився на мене: «Ну, чого ж ви не закінчите? Це ж є в оповіданні про зраду. Цей старий був сам Бог».

«О, а я не знав цього», — сказав я, здригнувшись.

Переклад Михайла Тупайла

ЛЕКСИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ТЕКСТУ

1 **Єство́** — суть чогось і найголовніше, найістотніше в чомусь.
2 **Осли́н** — лавка (пристрій для сидіння).
3 **Поку́ття** — куток в українській хаті, розміщений по діагоналі від печі, та місце біля нього.
4 **Сіро́ма** — бідняк, бідолаха, голота.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

Відтворіть дух епохи

1. Про яких «незвичайних людей» Евальдові хотілося більше довідатися?
2. «Це діялося в ті часи, коли в Південній Русі боролися за волю», — так почав своє оповідання автор-оповідач. Які саме часи він мав на увазі?
3. Чому оповідач вирішив «відразу зробити невеликий вступ»? Яку історичну довідку він навів?
4. Визначте прикмети національного колориту в наведених описах занять Петра, його родини, їх побуту, ставлення до кобзаря та його пісні.

5. Які імена видатних козаків згадуються в оповіданні? Хто оспівував їх відвагу і вірність?
6. Яку пісню виконав сліпий кобзар Остап? Яке враження вона спочатку справила на слухачів?
7. Що сприяло тому, що загін озброєних селян вирушив до Чернігова?
8. Як визначив Евальд основну думку оповіді?

Поміркуйте над прочитаним твором

9. Який композиційний прийом використав Р. М. Рільке у побудові твору?
10. Оповідання «Пісня про Правду» входить до циклу притч, які автор призначав «дорослим для дітей». Чому саме дітей він вважав вдячними слухачами?
11. Чому оповідання називається «Пісня про Правду» ? Яку роль відіграє заголовок у цьому творі?
12. Назвіть членів родини шевця Петра Якимовича. Які характеристики дає їм оповідач?
13. Чому Олекса любив ходити у степ?
14. Як зустрів Петро кобзаря Остапа?
15. Про що йдеться у пісні, яку виконує сліпий Остап?
16. Пригадайте, що таке народна пісня. Яке місце вона посідає в духовному житті народу, в його боротьбі за правду і волю?
17. Яке виконання пісні підняло селян на боротьбу?
18. Що вчинив Олекса під впливом пісні кобзаря? Як на його вчинок прореагували члени родини?
19. Який висновок зробив Евальд після прослуханої оповіді? Як ви розумієте слова, сказані про Остапа: «Цей старий був сам Бог»?
20. Пригадайте, що таке притча, і визначте, який повчальний зміст вміщує притча Р. М. Рільке «Пісня про Правду».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

21. Складіть план оповідання і коротко передайте його зміст за складеним планом.
22. Потренуйтесь у виразному читанні пісні, яку виконує сліпий кобзар. Спробуйте тричі прочитати пісню, передаючи інтонації, перелічені в коментарі оповідача (скарга, докір, наказ).

УЗАГАЛЬНЮЄМО Й ПІДСУМОВУЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Що спільного у ставленні Миколи Гоголя і Райнера Марії Рільке до української історії та відтворення визвольної боротьби в пісенній творчості народу?
2. Який період національно-визвольної боротьби українського народу зображено у творах, наведених в цьому розділі?
3. Що мріяли зробити Гоголь і Рільке, щоб пов'язати свою долю з Україною?
4. Яку роль відіграють наведені описи й авторські характеристики персонажів у повісті Гоголя та в оповіданні Рільке?
5. Які прийоми з героїчного народного епосу використав Гоголь у повісті «Тарас Бульба»? Наведіть приклади.
6. З якими фольклорними героями можна порівняти образи Тараса Бульби та інших запорізьких козаків, зображених Миколою Гоголем?

7. Що допомогло зважитися на рішучі дії в боротьбі за волю і правду селянам з оповідання Рільке «Пісня про Правду»?
8. Яку головну проблему порушує Рільке в оповіданні «Пісня про Правду»?
9. Чому кобзар Остап, в уявленні Рільке, рівний Богові?
10. Як в оповіданні Рільке продемонстровано місце пісні в житті українського народу?

ПАМ'ЯТКА №6 *Як написати твір-роздум*

1. Прочитайте запропоновані теми і визначте ту, яка вас найбільше зацікавила.
2. Поміркуйте, які питання або проблеми ви б хотіли висвітлити, і виділіть найголовніші, сформулюйте власні судження та оцінки.
3. Доберіть матеріал, який допоможе розкрити тему (епіграф, цитати, приклади з твору, цікаві факти, авторські оцінки, висловлювання письменників тощо).
4. Ретельно продумайте структуру твору і складіть його план.
5. Напишіть твір спочатку на чернетці. Пам'ятайте, що цитати слід брати в лапки.
6. Використовуйте для висловлення і доведення власних думок такі вирази: *я гадаю*; *я вважаю*; *на мою думку*; *на мій погляд*; *мені здається* тощо.
7. Наприкінці роботи обґрунтовано й емоційно підведіть підсумки, використовуючи слова і словосполучення: *отже*; *враховуючи сказане*; *із наведеного випливає* тощо.
8. Прочитайте і перевірте написане. Зважте, наскільки робота змістовна, обґрунтована, логічна. Подбайте про виразність мови твору (синоніми, епітети, точність висловів). Уникайте повторів.
9. Перепишіть твір начисто.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

1. Підготуйте усні повідомлення на теми:
   «Україна та її історія в творчості Миколи Гоголя»;
   «Україна та її історія в творчості Райнера Марії Рільке».
2. Напишіть твір-роздум на одну з тем:
   «Що означало бути справжнім козаком у Запорізькій Січі?»;
   «Рідні брати — різні долі» (про Остапа та Андрія — синів Тараса Бульби);
   «Пісня — це душа народу» (за оповіданням Р. М. Рільке «Пісня про Правду»).

Пригоди та фантастика

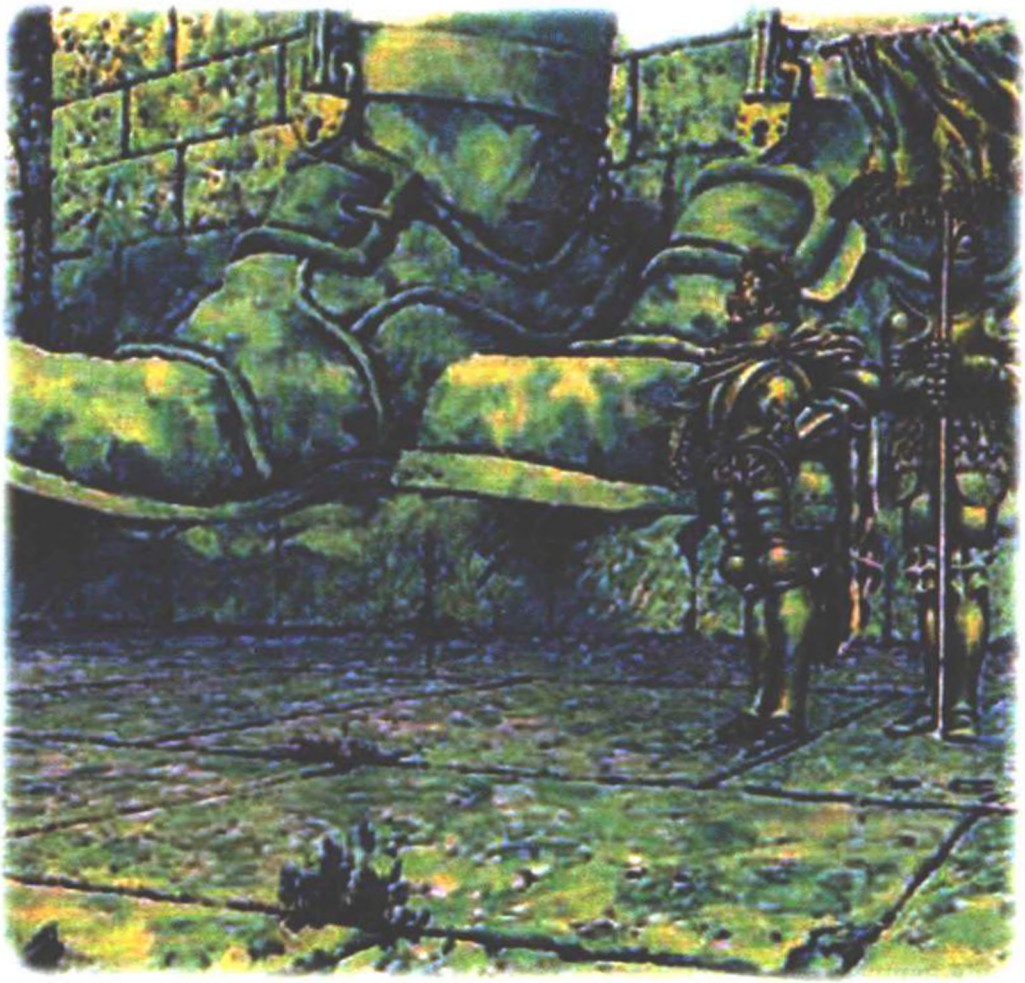

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Детектив (англ. *detective* — агент розшуку; латин. *detectio* — розкриваю, виявляю) — прозовий твір, у якому ускладнений сюжет, побудований або на розкритті загадкового злочину, або на детальному з'ясуванні таємничих і прихованих обставин, пов'язаних з діями персонажів. Детективом також називають людину, яка розглядає кримінальну справу і веде розшук злочинця.

Засновником детективного жанру вважають американського письменника Едгара Аллана По (1809–1849), який створив образ детектива-логіка Дюпена, що стоїть першим у галереї героїв подібного плану (Еркюль Пуаро в Агати Крісті, комісар Мегре у Жоржа Сіменона та ін.). Найбільшу ж популярність у читачів всього світу здобув приватний детектив Шерлок Холмс, образ якого створив англійський письменник Артур Конан Дойл. У своїх оповіданнях А. К. Дойл розробив своєрідний, так званий класичний «шерлок-холмівський» сюжет, що будується за такою схемою:

1. Холмс і лікар Вотсон пригадують свої попередні справи про розплутування злочинів. Це ніби вступ, що відповідно налаштовує читача, заглиблює його у стан очікування пригод.
2. Поява клієнта, який повідомляє про загадкову подію, що сталася з ним або з його родичами чи знайомими.
3. Дієва частина твору — розслідування: Шерлок Холмс збирає докази.
4. Вотсон неправильно тлумачить дії Холмса. Образ Вотсона має подвійну функцію: повести читача хибним шляхом і водночас підготувати до тріумфу великого детектива, який розкриває таємницю.
5. Розслідування на місці злочину і виявлення там необхідних доказів.
6. Інтервал, заповнений роздумами Вотсона, який не розуміє суті розгадки. У цей час Холмс, приховуючи напружений процес мислення, курить або грає на скрипці, потім поєднує факти докупи, ще не оприлюднюючи остаточного висновку.
7. Розв'язка, найчастіше несподівана.
8. Вотсон здивований діями чи заявами свого друга. Шерлок Холмс наводить аналіз фактів і пояснює, як він дійшов правильних висновків завдяки дедуктивному методу.

Читачі завжди бувають у захваті від того, як ведеться розслідування і як потім пояснюються всі етапи розглянутої ситуації. У цьому ви переконаєтеся самі, читаючи повість Артура Конана Дойла «Собака Баскервілів».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «пригодницька література».
2. Назвіть відомі вам різновиди пригодницьких творів.
3. Пригадайте, яким за жанром є твір Даніеля Дефо «Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо».
4. Поясніть, у чому полягає своєрідність роману Жуля Верна «П'ятнадцятирічний капітан».
5. Які мотиви найчастіше притаманні творам пригодницької літератури?
6. Для чого Джонатан Свіфт у своєму романі «Мандри Лемюеля Гуллівера» вдався до фантастики? Що таке фантастика? Які фантастичні твори ви читали?
7. Що таке детектив? Який письменник став засновником детективного жанру?
8. Назвіть відомих вам авторів детективних творів.
9. Хто такий Артур Конан Дойл? Чим він уславився у світовій літературі?
10. Яку назву дістав сюжет детективних творів Артура Конана Дойла? Розкрийте своєрідність їх побудови.

Я пишу не заради слави. Єдина моя мета — благо суспільства.

Дж. Свіфт

Джонатан СВІФТ

[1667–1745]

Англійський письменник Джонатан Свіфт — великий майстер художнього слова, який мистецьки володів усіма засобами сатири і фантастики.

Народився він у 1667 році в Дубліні, столиці Ірландії, в родині бідного службовця-англійця. Батька Джонатан не знав, бо той помер ще до його народження. Мати не мала змоги утримувати сина і змушена була віддати його на виховання родичам. Свіфт здобув гарну освіту: закінчив спочатку школу і коледж, потім богословський факультет Дублінського університету. У пошуках роботи поїхав до Англії, де йому вдалося влаштуватися на службу секретарем до знатного вельможі Вільяма Темпла.

У маєтку Темпла, Мур-Парку, Свіфт мав змогу користуватися багатою бібліотекою, спілкуватися з літераторами і державними діячами, які відвідували його господаря. Саме тут, у Мур-Парку, розпочалася літературна діяльність Свіфта. У 1692 році йому присуджують ступінь магістра мистецтв в Оксфорді. За сімейною традицією у 1695 році Свіфт прийняв сан священика і дістав парафію в Ірландії, але його більше цікавила політична і літературна діяльність.

Опинившись у центрі політичних і релігійних чвар, Свіфт починає писати памфлети — твори, що висвітлювали актуальні проблеми і мали великий вплив на громадськість. Перший із таких творів — памфлет «Казка бочки», що зчинив галас навколо себе, вийшов з друку без вказівки на ім'я автора. Після того як його авторство було розкрито, Свіфт зажив слави дотепника, який гостро висміював вади державного устрою, виступав проти війни, політичної і релігійної ворожнечі. Його діяльність сприяла навіть тому, що було встановлено мир між Англією і Францією, які вели тривалу війну. Народ цей мир назвав Свіфтовим.

Перебуваючи в Ірландії, Свіфт виконував обов'язки декана (настоятеля) собору Святого Патріка в Дубліні. А потрапляючи до Англії, він перетворювався на письменника, до голосу якого прислухалися і побоювалися його разючої критики.

Головною книгою Джонатана Свіфта став роман «Мандри до різних далеких країн світу Лемюеля Гуллівера, спочатку лікаря, а потім капітана кількох кораблів». Уперше цей твір було видано у 1726 році, і йому судилася всесвітня слава. Це гостро сатиричний твір, своєрідність якого полягає в поєднанні романної і памфлетної форм, і це увиразнює його критичну спрямованість.

Роман складається з чотирьох частин, у кожній з яких розповідається про перебування героя у вигаданій країні (у ліліпутів, у велетнів, у Лапуті, у країні гуїнгмів — розумних коней). Твір має яскраво виражені риси роману-подорожі пригодницького характеру. Основний намір написання свого твору Свіфт визначив так: «Головною метою кожного мандрівника має бути виховання розуму та доброчесності своїх співвітчизників за допомогою добрих і поганих прикладів із життя чужих країн».

Останнє десятиліття творчої діяльності великого сатирика було сповнене натхненною працею; він писав памфлети, поезії політичного змісту, склав навіть «Вірші на смерть доктора Свіфта».

Джонатан Свіфт прожив славне життя. Його любив ірландський народ і справедливо називав своїм захисником, борцем за його свободу і щастя. Ось такі слова, складені самим Свіфтом, стали написом на його надгробку:

«Тут покоїться тіло Джонатана Свіфта,
Декана цього кафедрального собору,
І жорстоке обурення не може вже терзати його серце.
Йди, подорожній, і наслідуй, якщо можеш,
Ревного поборника справи мужньої свободи».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що вас вразило у статті про Джонатана Свіфта? Чому він присвятив своє життя?
2. Чи можна епіграф до статті про Дж. Свіфта розглядати як гасло письменника? Відповідь обґрунтуйте.
3. Який твір став головною книгою Дж. Свіфта? Наведіть його повну назву.

4. Яким за змістом та структурою є роман Дж. Свіфта «Мандри Лемюеля Гуллівера»? Зачитайте вислів автора про те, що має бути головною метою кожного мандрівника, і поміркуйте над ним.
5. За що ірландський народ любив Джонатана Свіфта?
6. Що заповів Дж. Свіфт людям і в чому випередив свій час?

МАНДРИ ЛЕМЮЕЛЯ ГУЛЛІВЕРА

Частина перша

Подорож до Ліліпутії

(Скорочено)

РОЗДІЛ І

Автор оповідає дещо про себе та свою родину. Перші спонуки до мандрів. Його корабель розбивається, але він рятується, кинувшись у хвилі, і щасливо дістається до берега країни ліліпутів. Його беруть у полон і відвозять у глиб країни.

Мій батько мав невеликий маєток у Нотінґемширі; я був третій з п'ятьох його синів. На чотирнадцятому році мене віддали до коледжу Еманюеля в Кембриджі, де я пробув три роки і вчився дуже старанно, однак витрати на моє утримання (хоч одержував я не бозна скільки) були для батька, чоловіка небагатого, завеликим тягарем; тому через три роки мені довелося піти в науку до видатного лондонського хірурга містера Джеймса Бейтса, у якого я навчався ще чотири роки. Час від часу батько надсилав мені трохи грошей, і я витрачав їх на вивчення навігації та інших галузей математики, корисних для тих, хто збирається подорожувати, бо завжди думав, що рано чи пізно мені випаде така доля. Покинувши містера Бейтса, я повернувся додому і дістав від батька, дядька Джона та декого з інших родичів сорок фунтів стерлінгів та ще й обіцянку надсилати мені тридцять фунтів щороку, щоб я міг прожити в Лейдені. Там протягом двох років і семи місяців я вивчав медицину, знаючи, що вона стане мені в пригоді під час тривалих подорожей.

Невдовзі після повернення з Лейдена я, за рекомендацією мого доброго вчителя містера Бейтса, найнявся лікарем на корабель...

Остання подорож моя була не дуже щаслива, і, стомлений морем, я вирішив осісти вдома, при дружині та дітях. З Олд-Джурі я перебрався на Фетер-Лейн, а звідти у Вопінґ, де сподівався мати практику серед моряків; однак сподіванки мої не справдилися. Три роки чекав я, що мої справи поліпшаться, але врешті прийняв вигідну пропозицію капітана Вільяма Пріарда — власника судна «Антилопа», що саме збирався вирушити до Південного моря. Ми відпливли з Брістоля 4 травня 1699 року, і спочатку наша подорож минала цілком успішно.

Надокучати читачеві подробицями наших пригод у тих морях з деяких причин було б не варто. Досить сказати, що, коли ми прямували

до Ост-Індії, нас захопив страшний шторм і відніс на північний захід від Вандіменової Землі*; як показали виміри, ми опинилися на 30 градусах і 2 мінутах південної широти. Дванадцятеро наших матросів померли від надмірно тяжкої роботи та поганого харчу, а решта була ледь жива. П'ятого листопада — коли в тих широтах починається літо — стояв густий туман, тож матроси тільки на віддалі півкабельтова[1] від корабля помітили скелю; сильний вітер гнав нас просто на неї, і корабель умить розбився. Шістьом з екіпажу, зокрема й мені, пощастило спустити на воду човен і відпливти на безпечну відстань від корабля і скелі. Ми гребли, гадаю, зо три ліги[2], поки зовсім знесилилися, бо були виснажені роботою ще на кораблі. Далі ми пустилися на волю хвиль, і за півгодини шквал з півночі перекинув наш човен. Що сталося з моїми товаришами в човні й тими, хто дістався до скелі або залишився на судні, — сказати не можу, але гадаю, що всі вони загинули. Я плив навмання, підштовхуваний вітром та припливом, раз у раз шукаючи ногами дна й не знаходячи його. Та нарешті, уже вкрай знеможений, не маючи більше сил боротися, я раптом відчув під ногами землю. На той час шторм уже помітно вщух. Дно було таке положисте, що я брів з милю[3], перше ніж добувся до берега; це сталося, як здається мені, годині о восьмій вечора. Я пройшов ще з півмилі, але не натрапив на жодні ознаки житла чи людей, а може, був такий зморений, що просто не помітив їх. Я страшенно зморився. Я ліг на низеньку м'яку траву й заснув так міцно, як не спав ще ніколи зроду. Проспав я щонайменше годин з дев'ять, бо, коли прокинувся, був уже білий день. Я спробував підвестися, але не зміг і ворухнутись: я лежав горілиць, і мої руки та ноги так само, як і моє довге густе волосся, були міцно прив'язані до чогось на землі. Все моє тіло, від пахв до стегон, було обсноване тонкими мотузочками. Я міг дивитися лише вгору; сонце починало вже припікати, і світло його сліпило мене. Навкруги чувся якийсь гомін, але хто то гомонить, я не міг розгледіти, бо, лежачи в такій позі, бачив тільки небо. Незабаром на моїй лівій нозі ворухнулося щось живе і, поволі посуваючись уперед, опинилося в мене на грудях, а потім підійшло під саме підборіддя. Опустивши погляд, наскільки зміг, я побачив чоловічка дюймів[4] шести на зріст, з луком та стрілою в руках і сагайдаком за плечима. Слідом за ним сунуло, як мені здалося, принаймні з півсотні таких самих чоловічків.

Увесь цей час, як легко може уявити собі читач, я лежав у дуже незручній позі. Нарешті, після тривалих зусиль, мені пощастило розірвати мотуззя й витягти із землі кілочки, якими була припнута моя ліва рука. Піднісши її до обличчя, я зрозумів, яким способом мене зв'язали. Шарпнувши різко головою, що завдало мені невимовного болю, я трохи послабив мотузочки, якими було припнуто моє волосся до

* Вандіменова Земля — так до 1859 р. називався острів Тасманія біля південно-східних берегів Австралії.

землі з лівого боку, і спромігся повернути голову дюймів на два. Та чоловічки повтікали швидше, ніж я встиг спіймати когось із них. Після того довкола мене знявся несамовитий галас, а коли він ущух, хтось із них голосно вигукнув: «*Толґо фонак!*» У ту ж мить я відчув, як у мою ліву руку вп'ялося з сотню стріл, колючих, наче голки. Далі чоловічки вдруге разом вистрелили в повітря, як у нас у Європі стріляють з мортир, і багато стріл упало мені на тіло (хоч я й не відчув їх), а декотрі влучили в обличчя, яке я відразу ж затулив лівою рукою. Коли ця злива стріл ущухла, я аж застогнав зі злості та болю і знову спробував звільнитися, але тоді чоловічки випустили ще більше стріл, а дехто намагався шпигати мене списами в боки. На щастя, на мені була куртка з буйволячої шкіри, якої вони не могли проколоти. Я подумав, що найобачніше буде поки що тихо лежати, а вночі за допомогою вже вільної лівої руки визволитися зовсім. Я мав підстави вважати, що міг би стати до бою з найбільшими арміями, які вони могли зібрати проти мене, коли всі жителі цієї країни не більші за тих, котрих я бачив. Однак доля розсудила інакше. Помітивши, що я не рухаюсь, вони перестали стріляти, але з гамору, який долинав до моїх вух, я здогадався — їх стало більше. Ярдів[5] за чотири від мене, якраз проти мого правого вуха, чути було стукіт, що тривав уже цілу годину, так, наче щось там будували. Повернувши голову, наскільки дозволяли кілочки та мотуззя, я побачив поміст футів[6] на півтора заввишки з двома чи трьома драбинами; на ньому могло поміститися четверо тубільців. З того помосту один з них — певно, якась поважна особа — звернувся до мене з довгою промовою, з якої я не зрозумів жодного слова.

Я відповів йому небагатьма словами, але якнайпокірнішим тоном, знявши вгору ліву руку і звівши очі до сонця, немов закликаючи його у свідки. Я ледь не помирав з голоду — востаннє я їв за кілька годин перед тим, як покинув корабель; мій шлунок так настійно вимагав їжі, що я не міг побороти нетерплячку і, знехтувавши правила чемності, кілька разів підніс палець до губів на знак того, що хочу їсти. *Гурґо* (такий був титул поважного вельможі, як я довідався згодом) зрозумів мене дуже добре. Зійшовши з помосту, він звелів приставити до мене кілька драбин, і ними полізли й попрямували до мого рота сотні тубільців, несучи в кошиках їжу, яку наказав зібрати й приготувати для мене владар, тільки-но довідавшись про мою появу. На смак то було м'ясо різних тварин, але я не міг розібрати, яких саме. Там були окости, лопатки й вирізки, що нагадували надзвичайно смачно приготовану баранину, проте всі вони були менші за жайворонкове крильце; я ковтав по два, а то й по три шматки разом і з'їдав щоразу по три хлібини, кожна з мушкетну кулю завбільшки. Чоловічки прислужували мені дуже жваво і на всякі лади виявляли свій подив та захоплення з мого великого зросту й апетиту.

Потім я дав знак, що хочу пити. Побачивши, як я їм, вони зрозуміли, що дещицею мене не задовольнять, і, оскільки, були дуже винахідливі, надзвичайно спритно підкотили до моєї руки одну з найбільших своїх бочок і вибили в ній днище. Я вихилив її одним духом, бо там було менше як півпінти легкого вина, що скидалося на бургундське, тільки набагато смачніше. Потім вони підкотили мені другу бочку, яку я випив у такий самий спосіб, і знаками показав, що хочу ще, але вина в них більше не знайшлося. Коли я докінчив усі ці дива, чоловічки заходилися кричати з захвату і танцювати в мене на грудях, без кінця повторюючи свій перший вигук: «*Гекіна деґул!*»

Зізнаюся, що коли ці чоловічки гасали моїм тілом сюди-туди, мені не раз кортіло схопити в жменю сорок чи й п'ятдесят з тих, які навернуться під руку, і скинути їх на землю. Однак, зваживши на все те лихо, якого я вже натерпівся (а вони, як видно, могли заподіяти мені ще й гіршого), а також на власну урочисту обіцянку (бо саме так тлумачив я свою покірливу поведінку), я зразу й відмовився від свого наміру. До того ж я вважав, що то була б невдячність до людей, які так гостинно поводилися зі мною і так щедро мене частували. А в думці я не міг надивуватися з хоробрості цих маленьких людей, які наважувалися залазити на мене й походжати по моєму тілу, хоч одна моя рука була вільна, і не тремтіли від одного погляду на таке велетенське створіння, яким я мав їм здаватися. Трохи згодом, коли вони побачили, що я не прошу більше їсти, переді мною з'явився поважний урядовець, посланець його імператорської величності. Його ясновельможність, вибравшись по моїй правій нозі в супроводі почту з десяти чоловік, наблизився до мого обличчя. Він підніс мені до самісіньких очей вірчого листа з королівською печаткою і хвилин з десять промовляв до мене без будь-яких ознак невдоволення, але дуже рішучим тоном, причому часто показував рукою, як виявилося потім, у напрямку столиці, що була за півмилі від нас: державна рада ухвалила перевезти мене туди.

Тоді мені знов спало на думку спробувати розірвати пута. Але, відчувши пекучий біль на обличчі та руках, які вкрилися пухирями (а подекуди на шкірі ще стирчали стріли), і помітивши, що ворогів моїх тепер побільшало, я на мигах показав їм: хай вони роблять зі мною, що хочуть. Після того гурґо чемно вклонився і пішов разом зі своїм почтом; всі вони були в дуже доброму гуморі. Незабаром я почув у натовпі вигуки, раз у раз голосно повторювалися слова: «*Пеплом селан*». Ліворуч від мене закомашилося багато людей; вони попустили мої пута, тож я зміг повернутися на правий бік.

Ще перед тим вони намастили мені обличчя й руки якоюсь маззю, що вельми приємно пахла, і біль, заподіяний стрілами, за кілька хвилин утамувався. Все це, на додаток до їхніх дуже поживних страв і напоїв, схилило мене на сон. Я спав щось із вісім годин, як довідався

згодом — це й не дивно було, бо лікарі з наказу імператора підсипали в бочки з вином снодійного зілля.

Очевидно, тубільці, знайшовши мене на березі, де я спав, коли дістався суходолу, зразу відрядили гінця до імператора, і державна рада ухвалила зв'язати мене описаним вище способом (це зробили вночі, поки я спав), а також надіслати мені вдосталь їжі та питва і приготувати екіпаж, щоб перевезти мене до столиці.

Ці люди — неабиякі математики й досягли особливих успіхів у механіці завдяки підтримці й заохоченню свого імператора. У цього монарха є багато машин на колесах, щоб перевозити колоди та інші важкі вантажі. Він часто споруджує величезні військові кораблі — декотрі в дев'ять футів завдовжки, у місцевості, де росте будівельний ліс, і звідти їх цими машинами перевозять за триста-чотириста ярдів до моря. Тепер же, після моєї появи на острові, п'ятсот теслярів та інженерів негайно заходилися майструвати щонайбільший повіз, який їм будь-коли доводилося робити. То була дерев'яна платформа дюймів на три від землі, футів сім завдовжки і чотири завширшки, поставлена на двадцять двоє коліс. Усю цю роботу вони виконали протягом чотирьох годин.

Поява цього повозу і викликала гамір, який я почув, прокинувшись. Його поставили поряд зі мною. Але найтяжче було підняти мене й покласти на платформу. Для цього тубільці вкопали вісімдесят стовпів в один фут заввишки, до них прив'язали якнайміцніші канати (не товщі від нашого шпагату) з гачками на кінцях, а ті гачки зачепили за шворки, якими робітники обвили мені шию, руки, ноги й тулуб. Дев'ятсот найдужчих чоловіків тягли канати за допомогою безлічі блоків, почеплених на стовпи, і через три години я вже лежав на платформі, міцно прив'язаний до неї. Про все це мені розповіли потім, бо під час цієї операції я спав глибоким сном — той сон навіяло мені снодійне зілля, підсипане у вино. Везли мене півтори тисячі найсильніших коней імператорських стаєнь, кожен зростом у чотири з половиною дюйми...

На площі, де зупинився повіз, стояв старовинний храм, що вважався найбільшим у всій державі. За кілька років перед тим, осквернений брутальним убивством, храм утратив для цього релігійного народу своє священне значення. Повиносивши звідти всі оздоби й культове начиння, його почали використовувати для різних громадських потреб. Ця будівля мала мені правити за оселю.

Ланцюги, якими мене прикували за ліву ногу, були зо два ярди завдовжки, тож я міг не тільки ходити туди-сюди, описуючи півколо, а й, оскільки їх закріпили на відстані чотирьох дюймів від дверей, міг залазити в храм і лежати там, простягшись на повен зріст.

наказів та розпоряджень, сільське господарство країни дуже занепало б. Накази приписували, щоб кожен, хто бачив мене один раз, негайно повертався додому, і забороняли підходити до моєї оселі ближче як на п'ятдесят ярдів без особливого на те дозволу від двору, що дало великий зиск урядовцям.

Тим часом імператор раз у раз скликав державну раду, де обговорювали питання про мою подальшу долю. Як я довідався згодом від одного мого приятеля, особи вельми поважної й добре обізнаної з усіма державними таємницями, двір ніяк не міг з'ясувати, що робити зі мною. Вони боялися, щоб я не визволився, та й утримувати мене було б дуже дорого, це могло б навіть призвести до голоду в державі. Не раз при дворі схилялися до думки заморити мене голодом або засипати мені лице та руки отруєними стрілами, від чого я швидко загинув би. Але тоді виникало побоювання, що гниття такого величезного трупа спричинить пошесть у столиці, яка може поширитись і на всю державу. У розпалі тих суперечок до дверей великої зали, де засідала рада, підійшло кілька офіцерів; двом із них дозволили ввійти, і вони доповіли про щойно згаданий випадок з шістьма бешкетниками. Це справило таке гарне враження на його величність і всю раду, що відразу було видано указ, який зобов'язував усі села на дев'ятсот ярдів від столиці доставляти для мене щоранку по шість корів, сорок овець та іншу живність разом з відповідною кількістю хліба, вина та інших напоїв. Платити за все мала скарбниця його величності, бо цей монарх живе переважно з прибутків від власних маєтків і лише

Г. Калиновський. Гуллівер серед ліліпутів

РОЗДІЛ II

Імператор Ліліпутії в супроводі кількох вельмож приходить подивитися на автора в його ув'язненні. Опис особи та одягу імператора. До автора приставлено вчених, щоб навчати його ліліпутської мови. Своєю лагідною поведінкою він здобуває прихильність імператора. Обшукують кишені автора і відбирають у нього шаблю та пістолі.

Підвівшись, я роззирнувся навкруги, і мушу визнати, що ніколи не бачив приємнішого краєвиду. Уся місцевість здавалася суцільним садом, а обгороджені лани, приблизно сорок квадратних футів кожен, були схожі на квітники. Лани чергувалися з лісами, де найвищі дерева, на мою думку, сягали вгору не більше семи футів. Ліворуч від себе я бачив місто, що нагадувало театральну декорацію.

Імператор уже спустився з вежі й верхи наближався до мене. Цим він наражав себе на смертельну небезпеку, бо хоч як добре був вимуштруваний його кінь, та, побачивши таку величезну постать, що здалася йому живою горою, він злякався і став дибки. На щастя, імператор виявився вправним вершником і всидів у сідлі, аж поки підбігла челядь. Вхопивши коня за вуздечку, вони допомогли його величності злізти. Опинившись на землі, імператор з великим подивом оглядав мене з усіх боків, не підходячи, проте, ближче, як на довжину мого ланцюга. З його наказу придворні кухарі та комірники, що були напоготові, підвезли до мене на спеціальних візках їжу та напої і поставили їх так, щоб я міг дістати. Я взяв ті візки і швидко спорожнив їх. На двадцятьох була їжа, на десятьох — напої. Кожного візка з м'ясом ставало мені на два-три добрих ковтки, а вино з десяти череп'яних посудин я вилив просто у візок, випив його одним духом і так само зробив з рештою. Імператриця, молоді принци та принцеси разом з двірськими дамами спочатку сиділи в кріслах віддалік, а після пригоди з конем повставали й підійшли ближче до імператора, якого я хочу зараз описати. Зростом він був майже на цілий мій ніготь вищий за всіх своїх придворних, і вже цього було досить, щоб викликати серед них шанобливий трепет. Риси його обличчя тверді й мужні, ніс орлиний, шкіра оливково-смаглява; постать стрункa, тулуб, руки та ноги пропорційні, рухи зграбні, постава величава. Він не такий уже молодий — йому двадцять вісім років і дев'ять місяців, править приблизно років сім — щасливо й здебільшого переможно. Щоб краще бачити імператора, я ліг на бік, і моє обличчя опинилося на одному рівні з ним. Тоді він стояв ярдів за три від мене, але потім я не раз брав його на руки і тому не можу помилитися в моєму описі...

Коли про моє прибуття стало відомо по всій державі, подивитися на мене посунула сила-силенна заможного, марнотного й цікавого люду. Села опустіли майже зовсім, і, якби імператор не видав спеціальних

зрідка, хіба що у виняткових випадках удається по субсидію до своїх підданців. Зате на війну, коли він накаже, вони зобов'язані виступати з власною зброєю та спорядженням. Прислуговувати мені поставили шістсот чоловік, яким призначили платню, достатню для їхнього прожитку, і нап'яли біля моїх дверей зручні намети. Триста кравців дістали наказ пошити мені вбрання тамтешнього фасону, шістьом найвизначнішим ученим країни було доручено навчити мене їхньої мови; і, нарешті, всіх коней з імператорських стаєнь — так само, як і коней вельмож та вартових, — часто виїжджували в моїй присутності, щоб вони призвичаїлися до мене. Усі ці накази негайно почали виконувати, і за три тижні я вже досяг чималих успіхів у вивченні ліліпутської мови.

Імператор не раз ушановував мене своїми візитами і сам залюбки допомагав моїм учителям. Невдовзі я вже міг сяк-так порозумітися з імператором. Перше речення, яке я вивчив, було прохання ласкаво повернути мені волю — його я повторював щодня, стоячи на колінах. Наскільки я міг зрозуміти, імператор відповідав, що на все свій час, що розв'язати цю справу він може тільки в згоді з державною радою і що я спершу повинен *люмос келмін песодемар лонемпосо*, тобто — присягтися жити в мирі з ним та його державою. Проте він обіцяв, що зі мною поводитимуться добре, і порадив заслужити скромною поведінкою його, імператора, прихильність, а також симпатію його підданців. Він висловив сподівання, що я не ображуся, коли він накаже спеціальним урядовцям обшукати мене: в мене, мовляв, напевно є зброя, і то, мабуть, дуже небезпечна, якщо вона відповідає розмірам такої величезної істоти. Я відказав, що його величність може заспокоїтись і що я раден роздягтися тут-таки перед ним і повивертати всі мої кишені. Усе це я переказав почасти словами, а почасти на мигах. Імператор відповів, що, згідно з законами держави, обшук провадитимуть двоє його урядовців, і додав, що зробити це вони, безперечно, зможуть лише з моєї згоди і з моєю допомогою; отже, покладаючись на мою шляхетність і справедливість, він з довірою передає їх мені в руки, а речі, відібрані в мене, мені повернуть, коли я вирушатиму додому, або ж заплатять за них стільки, скільки я сам призначу. Узявши в руки обох урядовців, я поклав їх спершу в кишені камзола, а потім в усі інші кишені, крім двох кишеньок для годинника та однієї, потайної, якої я не хотів давати на обшук, бо в ній лежало кілька дрібних речей, потрібних тільки мені. В одній з тих кишеньок був срібний годинник, а в другій — гаманець з кількома золотими монетами. Урядовці мали при собі пера, чорнило й папір і склали докладний список усього, що знайшли, а закінчивши роботу, попросили спустити їх на землю для доповіді імператорові.

Коли імператорові прочитали цей список, він, щоправда, висловлюючись дуже люб'язно, звелів мені здати деякі з зазначених речей.

Насамперед він назвав мою шаблю, і я зняв її разом з піхвами та всім, що було при ній.

Я казав уже про мою потайну кишеню, якої не помітили обшукувачі; у ній лежали окуляри (зір у мене досить слабкий, і тому я іноді ними користуюся), кишенькова підзорна труба та кілька дрібничок. Вони не становили для імператора ніякого інтересу, і тому я вважав, що маю право не показувати їх. До того ж, я боявся, щоб ці речі не попсували або не загубили, коли я зважуся їх віддати.

РОЗДІЛ III

Автор дуже своєрідним способом розважає імператора, його придворних дам та кавалерів. Опис придворних розваг ліліпутів. Авторові на певних умовах дають волю.

Моя лагідність і добра поведінка так вплинули на імператора та його двір, а також на військо і всю людність, що я почав сподіватися незабаром дістати волю. Я докладав усіх зусиль, щоб підтримувати це прихильне до себе ставлення. Тубільці поступово переставали боятися мене. Іноді я лягав долі й дозволяв п'ятьом-шістьом з них танцювати на моїй долоні; зрештою дійшло до того, що хлопчики та дівчатка не раз безбоязно гралися в піжмурки в моєму волоссі. Я добре підучився їхньої мови й міг уже розуміти їх і розмовляти з ними. Одного разу імператорові спало на думку розважити мене видовищем тамтешніх ігор, в яких ліліпути переважають усі відомі мені народи спритністю та пишнотою. Найбільше враження справили на мене канатні танцюристи, що виконували свої танці на тоненькій білій нитці в два фути завдовжки, натягненій на висоті дванадцяти дюймів від землі. На цих танцях я, з дозволу терплячого читача, спинюся трохи докладніше.

У змаганні беруть участь тільки кандидати на якусь високу посаду або ті, хто хоче здобути велику ласку при дворі, їх навчають цього мистецтва змалку, і вони не всі вельможного роду чи гарного виховання. Коли хтось, померши або потрапивши в неласку (що трапляється частенько), звільняє високу посаду, то п'ять чи шість кандидатів просять в імператора дозволу розважити його та двір танцями на канаті, і той, хто найвище підстрибне і не впаде, отримує посаду. Дуже часто навіть найголовніші міністри мусять показувати свою спритність і доводити імператорові, що вони не втратили своїх здібностей. Державний скарбник Флімнеп стрибав на туго натягненому канаті принаймні на дюйм вище за всіх інших вельмож імперії. Я сам бачив, як він кілька разів поспіль виконав сальто-мортале на дошці, прикріпленій до каната, не товщого за нашу звичайну англійську шворку. Мій приятель Релдресел, перший секретар таємної ради, посідає, як на мене (якщо я можу бути безстороннім), друге після скарбника

місце. Щодо інших визначних урядників, то вони досягли в цьому мистецтві майже такого самого рівня.

Під час цих розваг незрідка трапляються нещасливі випадки, про які потім довго згадують. Я на власні очі бачив, як два чи три претенденти зламали собі ноги. Та особливо небезпечними стають ці змагання тоді, коли з наказу імператора в них беруть участь міністри: намагаючись перевершити самих себе і своїх суперників, вони стрибають з таким запалом, що мало хто з них не падає двічі, а то й тричі.

Є в них ще одна розвага, яка влаштовується дуже зрідка і лише в присутності імператора, імператриці та першого міністра. Імператор кладе на стіл три тонкі шовкові нитки по шість дюймів завдовжки: одну — синю, другу — червону і третю — зелену. Ними нагороджують тих, кого імператор захоче відзначити особливою ласкою. Церемонія відбувається у великій тронній залі, де претенденти складають іспит на спритність, і дуже відрізняється від усього, що мені доводилося спостерігати в будь-якій країні Старого чи Нового Світу. Імператор бере в руки палицю й тримає її горизонтально, а претенденти, ідучи один за одним, то стрибають через неї, то пролазять попід нею, туди й назад, залежно від того, підіймає чи опускає палицю імператор. Буває, що другий кінець палиці доручають тримати першому міністрові, а іноді міністр тримає її сам. Хто виконує всі ці штуки найдовше і з найбільшою спритністю, той дістає в нагороду синю нитку; другий приз — червона нитка; третій — зелена, їх носять замість пояса, двічі оперезавшись круг стану, і нечасто трапляється вельможа, не прикрашений хоча б одним таким поясом.

За два-три дні перед моїм звільненням, коли я саме тішив імператорський двір різними витівками, до його величності прибув гінець з повідомленням, що кілька його підданців, проїжджаючи верхи поблизу місця, де мене знайдено, побачили на землі велику штуковину дуже дивної форми завбільшки з опочивальню його величності, з круглими краями й підвищенням посередині заввишки в зріст людини. То була не жива істота, як вони спершу подумали, бо предмет лежав на траві нерухомо, і декотрі сміливці кілька разів обійшли навколо нього. Ставши на плечі один одному, вони вибралися на плескатий і рівний верх тієї дивовижі, а постукавши в нього ногою, пересвідчилися, що всередині там порожнина. Вони насмілюються висловити припущення, що ця річ має належати Чоловікові-Горі, і, якщо буде на те воля його величності, беруться привезти її до столиці п'ятьма кіньми. Я відразу здогадався, про що йдеться, і дуже зрадів цій новині. Очевидно, діставшись до берега після аварії корабля, я був у такому стані, що навіть не завважив, як дорогою до того місця, де ліг і заснув, у мене загубився капелюх, якого я підв'язав під підборіддям, коли веслував у човні, і насунув аж на вуха, коли плив морем. Я не помітив, коли розв'язалася шворка, а потім вирішив, що капелюх пропав у морі.

Пояснивши призначення та природу капелюха, я попросив його величність дати розпорядження, щоб його якнайшвидше привезли мені. Наступного дня мені доставили капелюх, який був у не вельми гарному стані: в крисах вони пробили дві дірки, на півтора дюйма від краю, й зачепили за них два гачки. До тих гачків довгою мотузкою припрягли коней і волочили капелюха по землі не менш як півмилі. Проте понівечили його менше, ніж я побоювався, бо ґрунт у тій країні надзвичайно м'який і рівний.

Через два дні після цієї пригоди імператор звелів привести у готовність усе військо, розташоване в столиці та її околицях, і вигадав собі дуже оригінальну розвагу. Він попросив мене стати чимось на зразок Колоса Родоського* і якнайширше розставити ноги, що я й зробив. Потім він наказав своєму генералові, старому досвідченому вояку й великому моєму прихильникові, вишикувати військо зімкнутими лавами і провести його церемоніальним маршем піді мною: піхоту по двадцять чотири вояки в ряд, а кінноту по шістнадцять коней, — виставивши списи, б'ючи в барабани і широко розгорнувши прапори. У параді взяли участь три тисячі піхотинців і тисяча вершників.

Його величність наказав під страхом смертної кари, щоб кожен вояк під час параду поводився якнайчемніше щодо моєї особи.

Тим часом я подав імператорові стільки прохань про дарування мені волі, що його величність нарешті поставив це питання на обговорення в кабінеті міністрів, а потім і в державній раді, де ніхто не заперечував, окрім Скайреша Болголама, який чомусь став моїм смертельним ворогом, хоч я не дав йому навіть найменшого приводу для цього. Та, незважаючи на його опір, справу вирішили на мою користь, і імператор затвердив відповідну ухвалу. Відразу ж після цього з мене було знято ланцюги, і я дістав цілковиту свободу.

Сам імператор ушанував мене своєю присутністю на цій церемонії...

РОЗДІЛ IV

Опис Мілдендо, столиці Ліліпутії, та імператорського палацу. Розмова автора з головним секретарем країни про державні справи. Автор пропонує імператорові послуги у воєнних діях.

Здобувши волю, я насамперед попросив дозволу оглянути Мілдендо — столицю Ліліпутії. Імператор охоче задовольнив моє прохання, але суворо застеріг мене, щоб я не заподіяв шкоди ні людям, ні будівлям. Про мій намір відвідати місто населення повідомили відповідними оголошеннями.

А тепер головна моя мета — висвітлити лише ті пригоди та події, які сталися в цій імперії, і зокрема зі мною особисто, протягом майже дев'яти місяців мого перебування там.

* Колóс Родóський — велетенська (заввишки 35 м) статуя, побудована давніми греками на острові Родос.

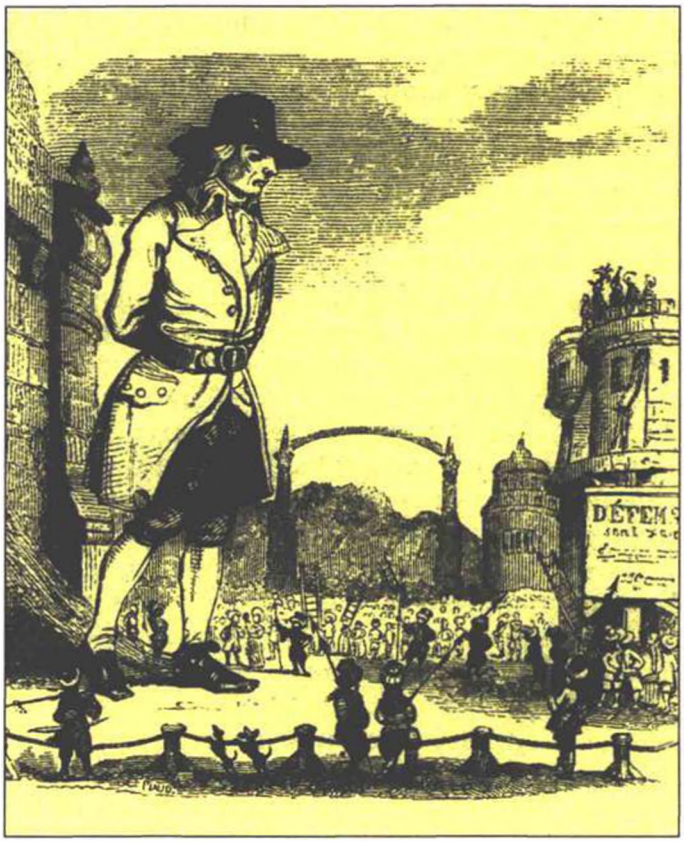

Гранвіль. Гуллівер у столиці Ліліпутії

Якось уранці, тижнів через два після мого звільнення, до мене приїхав Релдресел, головний секретар (так там його титулують) у таємних справах, якого супроводив лише один слуга. Він звелів кучерові спинитися віддалік, після чого звернувся до мене з проханням вислухати його, приділивши йому одну годину, на що я охоче погодився, зважаючи на його високу посаду та особисті якості, а також на ті добрі послуги, які він мені зробив, коли я клопотався за себе перед двором. Щоб краще чути, я хотів був лягти на землю, але він волів перебувати під час розмови в мене на долоні. Поздоровивши мене зі звільненням і згадавши, що в цьому була дещиця і його заслуги, він, проте, додав, що якби не теперішня ситуація при дворі, то мене не звільнили б так швидко.

— Хоча чужоземцеві може здатися, — сказав секретар, — нібито в нас усе гаразд, насправді над нами тяжать два лиха — гострі партійні чвари всередині країни і можливий напад надзвичайно могутнього зовнішнього ворога. Щодо першого лиха, то ви маєте знати, що близько сімдесяти місяців тому в нашій імперії утворилися дві ворожі партії, відомі під назвами *Тремексенів* і *Слемексенів*, тобто тих, що носять черевики з високими й низькими підборами, чим вони й відрізняються

одні від одних. І хоч є думка, що високі підбори більше відповідають нашим стародавнім звичаям, його величність звелів надавати урядові та всі інші посади, на які призначає корона, лише тим, хто носить низькі підбори, чого ви не могли не помітити, — як і того, що підбори його величності нижчі принаймні на один *дрер*, ніж у всіх придворних (дрер — приблизно одна чотирнадцята дюйма). Ненависть між обома партіями дійшла до такої міри, що члени однієї не можуть ні їсти, ні пити за одним столом з членами ворожої партії, ані навіть розмовляти з ними. Ми знаємо, що Тремексени, або Високі Підбори, переважають нас кількісно, хоча вся влада у наших руках. Одначе ми побоюємося, що його високість, спадкоємець трону, трохи симпатизує Високим Підборам. У всякому разі, кожен може помітити, що один з його підборів вищий за другий, і він через це навіть накульгує. І ось серед оцих міжусобиць нам загрожує напад війська з острова Блефуску, другої великої держави світу, майже такої самої великої й могутньої, як імперія його величності. І хоч ви стверджуєте, що в світі є інші королівства й держави, де живуть люди вашого зросту, та наші філософи не ймуть цьому віри: вони ладні радше припустити, що ви впали з Місяця чи якоїсь зірки. Адже безперечно, що сто чоловік таких, як ви, знищили б за найкоротший час усі плоди й усю худобу, що є у володіннях його величності. До того ж у нашій історії, яка нараховує вже шість тисяч місяців, згадується тільки про дві великі держави — Ліліпутію та Блефуску. І от, як я вже почав був говорити, ці дві могутні держави вже тридцять шість місяців перебувають у стані запеклої війни, і ось з якої причини. Усім відомо, що яйця перед тим, як їх їсти, розбивають з тупого кінця, і так ведеться споконвіку. Одначе, коли дід його величності ще хлопчиком, розбивши яйце за старовинним звичаєм, урізав собі пальця, його батько, тодішній імператор, видав указ, щоб усі підданці під страхом найсуворішої кари розбивали яйця тільки з гострого кінця. Цей закон так збурив населення, що відтоді в наших літописах згадується шість спричинених ним повстань, внаслідок яких один імператор позбувся голови, а другий — корони. Монархи Блефуску завжди підбурювали наш народ на заколоти, а коли ті заколоти придушували, вони давали у своїй імперії притулок вигнанцям. Загалом нараховують одинадцять тисяч чоловік, які воліли піти на страту, ніж погодитись розбивати яйця з гострого кінця. З приводу цієї полеміки видано сотні томів, але твори Тупоконечників давно заборонено і членів їхньої партії не дозволено приймати на службу. Протягом усіх цих чвар імператори Блефуску не раз подавали нам через своїх послів протести, звинувачуючи нас у релігійному розбраті та порушенні основного догмата нашого великого пророка Ластроґа, викладеного в п'ятдесят четвертому розділі «Бландекалу» (так називається їхній «Коран»). Та все це чистісіньке перекручення, бо насправді там сказано: «Усі істинно віруючі хай розбивають яйця з того кінця, з якого зручніше». А який кінець вважати за

зручніший — це, на мою скромну думку, має підказати кожному його сумління, або, в крайньому разі, вирішує найвищий суддя. А що вислані від нас Тупоконечники здобули великий вплив при блефускуанському дворі й мають сильну підтримку і заохочення з боку своїх однодумців на батьківщині, то між нашими двома імперіями почалася кривава війна, яка зі змінним успіхом точиться ось уже тридцять шість місяців. За цей час ми втратили сорок великих кораблів і набагато більше малих, а також тридцять тисяч наших найкращих вояків і моряків. Втрати ворога, як нам відомо, ще тяжчі, ніж наші. Але тепер ворог збудував новий численний флот і готується висадитися на нашому березі, тому його величність, покладаючи неабиякі надії на вашу силу та відвагу, і звелів мені викласти вам стан наших державних справ.

Я доручив головному секретареві передати його величності мою най-глибшу пошану й довести до відома імператора, що мені як чужоземцю не годиться втручатися в їхні партійні чвари, проте я ладен віддати життя, боронячи його та його державу від будь-якої ворожої навали.

РОЗДІЛ V

Автор надзвичайно дотепним способом запобігає ворожому нападові. Йому надають високий почесний титул. Приїздять посли імператора Блефуску і просять миру.

Імперія Блефуску — це острів, розташований на північний схід від Ліліпутії і відокремлений від неї лише протокою у вісімсот ярдів завширшки. Я ще не бачив цього острова, а довідавшись про наміри блефусців напасти на Ліліпутію, уникав з'являтися на березі, щоб мене не помітили з якогось ворожого корабля; в Блефуску про мене нічого не знали, бо на час війни будь-які зносини між двома імперіями було заборонено під страхом смерті й наш імператор наклав ембарго[7] на всі судна, хоч би куди вони прямували. Я пішов на північно-східний берег, звідки видно було Блефуску, ліг за пагорбом і, глянувши в свою кишенькову підзорну трубу, побачив з півсотні військових кораблів і силу-силенну інших суден, що стояли на якорях. Повернувшись додому, я звелів (на що мав повноваження) принести мені змоток найміцнішого канату і багато залізних брусів. Канат був з нашу шворку завгрубшки, а бруси — завбільшки як шпиця для плетіння. Я сплів канат утроє, щоб зробити його міцнішим, і з тією ж метою поскручував докупи по три залізні прутики, загнувши їхні кінці гачками. Причепивши п'ятдесят таких гачків до п'ятдесяти канатів, я знову подався на північно-східний берег. Там скинув камзол, черевики та панчохи і в самій шкіряній куртці ввійшов у воду за півгодини перед припливом. Спочатку я йшов убрід так швидко, як лише міг, а посередині проплив ярдів з тридцять, доки опинився на мілині; менш як за півгодини я дійшов до стоянки блефуського флоту.

Побачивши мене, вороги так перелякалися, що пострибали в море і вплав дісталися до берега, де їх зібралося не менш як тридцять тисяч. Тоді я взяв своє знаряддя, позачіпляв гачки за отвори, що були в носі кожного корабля, а шворки від них зв'язав докупи. Поки я порався з цим, вороги пускали тисячі стріл, і багато з них впиналися мені в руки та обличчя, завдаючи пекучого болю й заважаючи працювати. Та найдужче боявся я за очі, і напевне втратив би їх, якби раптом не згадав про надійний захист. Серед інших дрібничок у мене зберігалися в потаємній кишені окуляри — яких, як я вже казав, не помітили імператорські доглядачі. Я видобув їх, якнайміцніше приладнав на носі і в такому спорядженні знову сміливо взявся до роботи, незважаючи на ворожі стріли; багато їх влучали в скельця окулярів, але не завдали їм жодної шкоди.

Позачіплявши всі кораблі гачками і взявшись за зв'язані вузлом шворки, я спробував тягти кораблі за собою, однак жоден з них не зрушив з місця — їх не пускали якорі; отож мені лишалася ще дуже небезпечна частина справи. Не виймаючи гачків, я кинув шворки і рішуче перерізав ножем якірні канати, дістався при цьому ще сотні зо дві стріл у руки та обличчя; потім, узявши зв'язані докупи шворки з гачками, легко потяг за собою півсотні найбільших ворожих військових кораблів.

Блефусці, які не мали найменшого уявлення про мої наміри, спершу остовпіли. Вони бачили, як я перерізав канати, і вирішили, що я хочу або пустити судна у відкрите море, або ж порозбивати їх одне об одне. Але, помітивши, що весь флот злагоджено пливе слідом за мною, вони, охоплені розпачем, зняли такий лемент, що й описати не можна. Відійшовши на безпечну відстань, я на часинку спинився і повиймав стріли з рук та обличчя, а рани намастив згаданою вже маззю, якою мене лікували ліліпути, коли я тільки-но прибув до їхньої країни. Тоді зняв окуляри і, переждавши з годину, доки вода трохи спала, перебрів середину протоки і цілий та неушкоджений прибув зі своєю здобиччю до королівського порту Ліліпутії.

Коли я ступив на берег, великий монарх привітав мене безліччю похвал і тут-таки на місці нагородив титулом нардака, найвищою почесною відзнакою імперії.

Далі його величність висловив бажання, щоб я принагідно привів у його порти решту ворожих кораблів. Честолюбність монархів не має меж, і йому, напевно, заманулося не більше й не менше, як обернути всю імперію Блефуску на свою провінцію з призначеним від нього віце-королем і стратити вигнанців Тупоконечників, які знайшли собі там притулок. Примусивши всіх блефусців розбивати яйця з гострого кінця, він став би єдиним володарем цілого світу. Проте я намагався відрадити його від такого наміру, наводячи і численні політичні аргументи, і міркування справедливості, і врешті-решт просто відмовився бути знаряддям поневолення незалежного й відважного народу.

Відтоді його величність і ворожі до мене міністри затіяли інтригу проти мене, яка через два місяці мало не спричинила мою загибель. Ось як мало важать найбільші послуги монархам, коли на другу шальку терезів кладеться відмова догоджати їхнім примхам.

Тижнів через три після цих подій з Блефуску прибула поважна депутація, що покірливо просила миру, і незабаром було підписано договір на умовах, дуже вигідних для нашого імператора, але я не збираюся надокучати читачеві переліком тих умов...

РОЗДІЛ VII

Автор, діставши звістку про намір обвинуватити його в державній зраді, втікає до Блефуску. Як прийнято його там.

Перш ніж розповісти про мій від'їзд із Ліліпутії, слід, мабуть, сказати читачеві кілька слів про таємні підступи, що два місяці велися проти мене.

Якось увечері, саме коли я збирався відвідати імператора Блефуску, дуже таємно, в закритих ношах, прибув до мене один поважний придворний (якому я зробив дуже значну послугу, коли він був у великій неласці в його імператорської величності) і, не називаючи свого імені, зажадав побачення зі мною. Носіїв було відіслано і я, поклавши в кишеню камзола ноші разом з його ясновельможністю, звелів вірному слузі казати всім, що нездужаю і ліг спати, а сам увійшов до помешкання, замкнув двері, поставив своїм звичаєм ноші на стіл і сів біля них. Коли ми обмінялися привітаннями, я помітив велику заклопотаність на обличчі його ясновельможності і спитав, яка цьому причина. Тоді він попросив терпляче вислухати його, бо йшлося про мою честь і життя. Сказав він мені таке (я записав його мову одразу, як він пішов):

«Вам належить знати, що останнім часом кілька разів надзвичайно таємно скликали кілька засідань державної ради щодо вас, і два дні тому його величність ухвалив остаточне рішення.

Ви дуже добре знаєте, що Скайреш Болголам (*галбет*, тобто верховний адмірал) мало не з першого дня, як ви прибули сюди, став вашим запеклим ворогом. Я не знаю, як і чому виникла ця ворожнеча, але ненависть його особливо зросла після вашої великої перемоги над блефуспями, яка зовсім затьмарила його адміральську славу. Цей вельможа у спілці з лорд-канцлером скарбниці Флімнепом, про чию неприязнь до вас через ревнощі знають усі, з генералом Лімтоком, камергером Лелконом і верховним суддею Белмафом склали акт, у якому вас обвинувачують у державній зраді та інших злочинах, за які карають смертю».

Цей вступ так схвилював мене, що я, свідомий своїх заслуг і невинності, хотів уже перебити поважного гостя, але він попросив мене мовчати і мовив далі:

«На подяку за ваші для мене послуги, я, ризикуючи головою, здобув докладні відомості про ці засідання і копію обвинувального акта. Ось він:

Обвинувальний акт проти Квінбуса Флестріна
(Чоловіка-Гори)

Стаття I

Згідно із законом, виданим за правління його імператорської величності Келіна Дефара Плюна, всякий, хто ходитиме до вітру в стінах імператорського палацу, підлягає найтяжчій карі як за державну зраду; однак, незважаючи на це, згаданий вище *Квінбус Флестрін* зухвало порушив згаданий закон під приводом гасіння пожежі, яка спалахнула в покоях найяснішої імператриці, найлюбішої дружини його імператорської величності, і, як злостивець, зрадник і гаспид, випустивши сечу, погасив згадану вище пожежу у згаданих вище покоях згаданого вище імператорського палацу всупереч наявному щодо цього закону, всупереч обов'язкові та ін.

Стаття II

Що згаданий вище *Квінбус Флестрін*, привівши до імператорського порту флот імператора Блефуску і діставши від його імператорської величності наказ захопити також усі інші кораблі згаданої вище імперії Блефуску з тим, щоб обернути імперію Блефуску на нашу провінцію з призначеним від нас віце-королем і знищити та скарати смертю не тільки всіх Тупоконечників, що знайшли там собі притулок, а й усіх підданців тієї імперії, котрі не зречуться зараз же своєї тупоконечницької єресі, — згаданий вище *Флестрін*, як підступний зрадник його найласкавішої та найяснішої імператорської величності, просив увільнити його від виконання згаданого вище доручення, пославшись на своє небажання застосовувати силу у справах сумління та позбавляти згаданий вище народ свободи й життя.

Стаття III

Що, коли до його величності прибула відома депутація від двору Блефуску благати замирення, згаданий вище підступний зрадник *Флестрін* допомагав названим посланцям порадами, підмовляннями і розважаннями, хоч і добре знав, що вони служать монархові, який ще недавно був одвертим ворогом його імператорської величності і провадив відкриту війну зі згаданою вище величністю.

Стаття IV

Що згаданий вище *Квінбус Флестрін* всупереч обов'язкам вірнопідданця збирається відвідати двір та імперію Блефуску, діставши на це тільки усний дозвіл його імператорської величності, і під приводом згаданого вище дозволу насправді має намір по-зрадницькому й віроломно допомогти імператорові Блефуску, підбадьорити і підбурити

того, хто ще недавно був ворогом його імператорської величності і провадив проти нього відкриту війну.

Є там ще й інші статті, та я наводжу витяги лише з найважливіших. Треба визнати, що під час тривалих дебатів з приводу цього обвинувачення його величність виявив надзвичайну поблажливість до вас... Лорд-канцлер скарбниці і адмірал наполягали, щоб стратити вас найжахливішим і найганебнішим способом, підпаливши вночі будинок, де ви живете, тимчасом як генерал поведе на вас двадцятитисячне військо з отруєними стрілами, призначеними для ваших рук та обличчя. Інші пропонували дати таємний наказ декому з вашої обслуги, щоб вони просочили ваші сорочки та простирадла отруйним соком, від якого все тіло свербітиме так, що ви самі роздряпаєте його й сконаєте в невимовних муках. Генерал приєднався до цієї думки, і довго більшість була проти вас. Але імператор, вирішивши по змозі врятувати вам життя, привернув нарешті на свій бік камергера двору. Тоді ж таки Релдресел, головний секретар у таємних справах, який завжди виявляв до вас щиру приязнь, дістав від імператора наказ викласти своє розуміння справи, що він і зробив, цілком виправдавши вашу гарну думку про нього. Він погодився, що злочини ваші тяжкі, але й вони, мовляв, не виключають милосердя, цієї найбільшої чесноти монархів, якою так справедливо уславився його величність. Він сказав, що... коли його величність, зважаючи на ваші заслуги й слухаючись своєї милосердної вдачі, захоче зберегти вам життя, наказавши тільки виколоти вам обидва ока, то, на його скромну думку, така кара якоюсь мірою і задовольнила б правосуддя, і змусила б увесь світ захоплено вітати лагідність імператора й розум і великодушність тих, що мають за честь бути його радниками. Що втрата зору аж ніяк не зашкодить вашій фізичній силі, якою ви можете ще стати в пригоді його величності. Що сліпота ще й додасть вам відваги, бо ви не бачитимете небезпеки, — адже саме побоювання за очі найдужче заважало вам привести сюди ворожий флот. Для вас, мовляв, досить буде дивитися на все очима міністрів, бо так само чинять і найбільші монархи...

Через три дні до вас відрядять вашого приятеля головного секретаря, і він зачитає вам обвинувальний акт, а тоді відзначить велику поблажливість і ласкавість його величності та державної ради, завдяки яким вас засуджено тільки на осліплення. Його величність не має сумніву, що ви беззастережно й вдячно скоритеся присудові; двадцять хірургів його величності будуть присутні при виконанні вироку, щоб стежити за виконанням операції, яка полягатиме в тому, що вам пустять в очні яблука дуже гострі стріли, коли ви лежатимете на землі.

Гадаю, ваша розсудливість підкаже вам, яких саме заходів слід ужити, а я, щоб не викликати ні в кого підозри, мушу негайно повернутися додому так само таємно, як і прибув сюди».

І його ясновельможність поїхав, а я залишився вкрай стурбований та збентежений.

Врешті-решт я спинився на рішенні, за яке читач мене, мабуть, ганитиме, і не без причини. Адже ніде правди діти, очі свої, а отже, і волю, я зберіг лише завдяки власному поспіху й цілковитій недосвідченості. Якби я знав тоді натуру монархів і міністрів та їхнє ставлення до злочинців, винних ще менше за мене, так, як вивчив їх згодом, спостерігаючи придворне життя в інших державах, то радо й охоче скорився б такому легкому покаранню. Та я був молодий і нетерплячий, до того ж мав офіційний дозвіл його величності відвідати імператора Блефуску, і тому ще не минуло й три дні встановленого терміну, як я написав дружньому до мене головному секретареві листа, повідомляючи, що від'їжджаю згідно з одержаним мною дозволом.

Не чекаючи відповіді, я того ж таки ранку подався до морського берега, де стояв наш флот. Там я захопив великий військовий корабель, прив'язав до його носа канат, підняв якорі, роздягся, поклав у корабель свій одяг (разом з ковдрою, яку приніс під пахвою) і, тягнучи судно за собою, де вплав, а де вбрід, дістався до королівського порту Блефуску, де народ уже давно чекав на мене. Мені дали двох провідників, щоб показати дорогу до столиці, яка так само зветься Блефуску...

РОЗДІЛ VIII

Авторові випадає щаслива нагода покинути Блефуску і після деяких труднощів він повертається цілий і неушкоджений на батьківщину.

Через три дні по прибутті до Блефуску, вирушивши з цікавості на північно-східне узбережжя острова, я помітив за якихось півліги у відкритому морі щось схоже на перевернутий човен. Роззувшись і знявши панчохи, я пройшов убрід ярдів із двісті й виразно побачив, що то й справді човен — мабуть, буря відірвала його від якогось корабля.

Я сказав імператорові, що цей човен послала мені моя щаслива доля, щоб я спромігся дістатися до якогось місця, звідки зможу повернутися на батьківщину, і попросив його величність дати мені матеріали, щоб я належно обладнав це судно, а разом з тим і дозволити виїхати. Його величність спочатку по-дружньому відраджував мене від цього наміру, але зрештою зволив дати свою згоду.

...Я взяв з собою шістьох живих корів, двох бугаїв і стільки ж овець та баранів з наміром привезти їх до себе на батьківщину і взятися за їхнє розведення. Щоб прогодувати цю худобу в дорозі, я прихопив чималу в'язку сіна та мішок зерна.

Не втомлюватиму читача подробицями нашої загалом щасливої подорожі. Ми прибули в Даунс 13 квітня 1702 року.

Я пробув з дружиною та дітьми тільки два місяці, бо невгамовна жага бачити чужі країни штовхала мене на нові пригоди, і я не міг довше всидіти вдома. Я залишив дружині півтори тисячі фунтів готівкою і винайняв для неї гарний будинок у Редрифі. Решту свого майна, частково в грошах, частково в товарах, я взяв із собою, сподіваючись збільшити свої статки. Мій старший дядько Джон заповів мені маєток

біля Епінґа, який давав щось із тридцять фунтів прибутку на рік; стідьки ж я мав із заорендованої на тривалий термін корчми «Чорний бик» на Фетерлейн. Отже, я не боявся, що залишаю родину на утриманні парафії. Син мій Джонні, названий так на честь свого дядька, вже ходив до школи і був слухняним хлопчиком. Моя донька Бетті (вона тепер одружена і має дітей) училася тоді шити. Я попрощався з дружиною, сином та донькою, причому не обійшлося без сліз, і сів на купецький корабель «Пригода» місткістю в триста тонн, що прямував до Сурата під командою капітана Джона Ніколаса з Ліверпуля. Та опис цієї подорожі читайте далі, у другій частині моїх мандрів.

Переклад Миколи Іванова
за редакцією Ростислава Доценка

ЛЕКСИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ТЕКСТУ

1 **Ка́бельтов** — морська міра довжини (185,2 м).
2 **Лі́га** — морська міра відстані (5,56 км).
3 **Ми́ля** (морська) — міра довжини (1652 м).
4 **Дюйм** — англійська міра довжини (2,5 см).
5 **Ярд** — англійська міра довжини (близько 0,9 м).
6 **Фут** —англійська міра довжини (30,4 см).
7 **Емба́рго** — заборона виходу з порту.

Сатира в романі Джонатана Свіфта «Мандри Гуллівера»

Роман «Мандри Гуллівера» (зокрема, його перша частина) за першим враженням сприймається як смішна казка про велетня і маленьких чоловічків, але потім приходить розуміння, що книжка ця — про людину і суспільство. Сучасники письменника відразу зрозуміли алегорію (іносказання) твору. Мужнього Гуллівера, оточеного невдячними ліліпутами, вони порівняли зі Свіфтом при англійському королі, який опинився серед придворних і політиканів, з їхніми нескінченними чварами за королівські милості, нагороди, особисте збагачення.

У своєму романі Свіфт засобами сатири піддав гострій критиці англійську дійсність, політику тогочасного уряду, всі ті суспільні вади, з якими він не міг змиритися. Головним для Свіфта було «не розважати читача, а будити в ньому злість», як говорив сам автор, який з несправедливістю боровся за допомогою сміху, використовуючи сатиру, гумор, іронію.

У цілому жанр твору «Мандри Гуллівера» можна визначити як сатиричний роман-казку у формі розповіді героя про свої подорожі. У творі широко використано **сарказм** — їдке, дошкульне висміювання як вияв негативного, непримиренного ставлення до зображуваних явищ і окремих людей.

У період написання цієї книги Свіфт уже не вірив існуючим тоді в Англії партіям торі і вігів. Їх він сатирично зобразив у вигляді двох ворожих таборів — тремексенів і слемексенів; перші з них — прихильники високих підборів, другі — низьких. На всі урядові посади імператор Ліліпутії призначав тільки прихильників низьких підборів; у ньому співвітчизники

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Сатира (латин. *satira* від *satura* — суміш, всіляка всячина) — особливий спосіб художнього відображення дійсності, який полягає в різкому, осудливому осміянні негативного в житті — суспільних явищ, людських вад.
Гумор (латин. *humor* — волога, рідина; англ. *humour* — настрій, вдача) — зображення смішного в доброзичливому, жартівливому тоні.
Іронія (грец. *eironeia* — лукавство, удавання) — засіб гумору та сатири, заснований на приховано-глузливому, зневажливо-осудливому зображенні людини чи явища.

Свіфта впізнали короля Георга I, який правив Англією в 1714–1726 рр. А спадкоємець ліліпутського трону мав один високий підбор, другий — низький і тому навіть трохи накульгував; у ньому впізнали принца Уельського, який загравав з представниками і торі, і вігів, не знаючи, кому віддати перевагу.

Запекла боротьба між тупоконечниками і гостроконечниками (вони сперечалися, з якого кінця розбивати яйце) — це сатиричне змалювання постійних релігійних зіткнень між католиками і протестантами. Синя, зелена, червона нитки, за володіння якими так принизливо боролися ліліпутські можновладці, — це кольори англійських орденів Підв'язки, Бані та Святого Андрія, за нагородження якими англійські придворні були здатні на ганебні вчинки. Стосунки Ліліпутії та Блефуску разюче нагадували відносини між Англією і Францією, між якими точилася тривала війна.

Джонатан Свіфт продемонстрував прекрасне володіння усіма засобами сатири. Він викрив істинну сутність явищ політичного життя Англії XVIII століття. Те, що неможливо було сказати відверто, Джонатан Свіфт передавав алегоричними образами. Ліліпутія в його зображенні — це Англія. Усі вади, осміяні письменником у творі, відбивали недоліки англійської дійсності, які не хотіла помічати влада. Про це Дж. Свіфт сказав: «Сатира — своєрідне дзеркало, в якому кожний, хто дивиться в нього, бачить, як правило, обличчя всіх, крім свого власного».

Зміст Свіфтового роману — загальнолюдський: вигаданий світ ліліпутів можна поширити й на все людство з його вадами і недоліками.

Леся Українка писала: «Свіфт застеріг людей, він показав усю гидоту і жах застою, позбавленого ідеалів, повного безглуздого егоїзму життя».

Уже понад два століття безсмертний роман Джонатана Свіфта навчає людей любити правду і постійно боротися зі злом, як це робив сам всесвітньо відомий англійський письменник.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

Відтворіть дух епохи

1. У який час жив і писав свої твори Дж. Свіфт? Яким було його ставлення до державного устрою і суспільних порядків в Англії?

2. Наведіть приклади сатиричного зображення дійсності в романі Дж. Свіфта «Мандри Лемюеля Гуллівера».
3. Поясніть значення слів, ужитих Свіфтом у творі: «ліліпут», «тремексени», «слемексени», «Блефуску».
4. Які недоліки в житті своєї країни висміює автор, змальовуючи закони і звичаї Ліліпутії?
5. Як автор зображує ставлення до війни, висловлює протест проти її жахливих наслідків? Наведіть приклади з тексту.
6. Як висміяв Свіфт претензії правителів на світове панування? Визначте художній прийом, використаний автором для характеристики імператора Ліліпутії.
7. З якою метою в Ліліпутії влаштовують придворні розваги? Що висміює письменник, змальовуючи канатних танцюристів?
8. Над чим з англійської дійсності глузує Свіфт і які художні засоби використовує з цією метою?

Поміркуйте над прочитаним твором

9. Визначте жанрову і змістову специфіку роману Дж. Свіфта «Мандри Лемуеля Гуллівера».
10. Чому автор у своєму творі змалював подорожі Гуллівера до різних країн? З якою метою Свіфт використав прийом розповіді від першої особи — самого Гуллівера — про його перебування в різних країнах?
11. Які фантастичні елементи використав Свіфт у романі? Розкрийте підтекст казкового сюжету твору.
12. Яку роль виконують засоби комічного в романі Свіфта? Назвіть їх і наведіть визначення.
13. Чим відрізняється гумор від сатири? Визначте улюблений прийом Свіфта для викриття вад і недоліків у житті англійського суспільства.
14. Як Гуллівер потрапив до країни ліліпутів? Чому він на прояв ворожості не відповів силою?
15. Чому із часом змінилося ставлення ліліпутів до Чоловіка-Гори?
16. Розкажіть, які порядки панують при дворі імператора Ліліпутії. Розкрийте сутність використаних письменником засобів їх осміяння.
17. Чому ліліпути воювали з Блефуску? Які наслідки цієї війни?
18. Яку роль відіграв Гуллівер у війні Ліліпутії з Блефуску? Чому він відмовився підкорити сусідню країну?
19. Чи згодні ви з думкою, що причини описаної війни не варті виїденого яйця?
20. Яку мету переслідував Свіфт, зобразивши країну Ліліпутію? Визначте, що приховується за використаною алегорією, і наведіть ще приклади іносказання при зображенні в романі явищ суспільного життя.
21. Чи існують досі явища, висміяні Свіфтом? Чого може навчити сучасних читачів роман «Мандри Лемюеля Гуллівера», а від чого застерегти?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

22. Складіть план першої частини роману — про перебування Гуллівера в Ліліпутії і підготуйте короткий переказ змісту твору за складеним планом.
23. Знайдіть у творі приклади використання сатири, гумору, іронії.

Артур Конан ДОЙЛ

[1859–1930]

Жодні детективи не можуть зрівнятися в популярності з детективами Конана Дойла, і слід визнати: письменник цілком заслужив світову славу вже тільки тим, що створив безсмертний образ Шерлока Холмса.

С. Моем

Ім'я Артура Конана Дойла у свідомості читачів асоціюється передусім із постаттю Шерлока Холмса. Шістдесят творів, присвячених геніальному детективові та його другу лікареві Вотсону, читали і читають у всьому світі. А сам Шерлок Холмс став одним із тих небагатьох літературних героїв, які, вийшовши за межі художніх творів, увійшли в життя як реальні особи.

У Лондоні, за адресою Бейкер-стріт, 221-Б, де, як написав А. К. Дойл, мешкали містер Холмс і лікар Вотсон, створено меморіальний музей. На цю адресу надходить багато листів, а дехто навіть звертається до Шерлока Холмса з проханням допомогти в розв'язанні якоїсь заплутаної справи. В Англії, США, в інших країнах створено клуби і товариства шанувальників великого детектива під назвами, запозиченими із творів Конана Дойла: «Спілка рудих», «Баскервільські собаки» та ін. А нещодавно біля лондонської станції метро «Бейкер-стріт» з'явився бронзовий пам'ятник славетному героєві А. К. Дойла — Шерлоку Холмсу.

Артур Конан Дойл був шотландцем за народженням, ірландцем за національністю, англійцем за вихованням.

Коли в родині Чарлза і Мері Дойл, які жили в Единбурзі, столиці Шотландії, народився син, то

й батьки, і численні родичі вважали, що життя подарує цьому хлопчикові долю живописця. Адже і його дід, і батько були художниками. Підрісши, Артур справді чудово малював, але художником не став. Велику роль у становленні Дойла як письменника відіграла його мати, від якої син успадкував любов до життя, гострий інтерес до історії, культ лицарства та джентльменства і талант оповідача.

Навчання майбутній письменник почав у школі в Единбурзі, потім за бажанням батьків закінчив єзуїтський* коледж, однак сан священика і перспективи релігійної кар'єри його не приваблювали, оскільки це було несумісно із неприборканою енергією юнака, з його захопленням творами Майна Ріда і Вальтера Скотта, з мріями про різні пригоди та морські подорожі. У 1876 році Конан Дойл вступив до Единбурзького університету на медичний факультет, закінчив його у 1881 році з дипломом бакалавра медицини і ступенем магістра хірургії і відразу ж влаштувався корабельним лікарем на китобій «Надія», що плавав у Льодовитому океані, потім до берегів Африки.

Після морських мандрів Конан Дойл узявся за лікарську практику в містечку Саутсі, у 1885 році захистив докторську дисертацію, сподіваючись на те, що попереду в нього блискуче медичне майбутнє. Однак пацієнтів у нього було мало, жив він у великій скруті. Сам він про ті часи згадував з гумором: «У мене була кімната для очікування і кімната для прийому, причому я чекав у кімнаті для прийому, а в кімнаті для очікування не чекав ніхто».

І ось Артур Конан Дойл вирішує написати щось у дусі Едгара По про таємничі пригоди та їх розслідування. У 1886 році він надрукував повість «Етюд у багряних тонах». Тут уперше з'являються Шерлок Холмс і лікар Вотсон. Особливо всіх вразили надзвичайні розумові здібності детектива Холмса, майстерне використання ним дедуктивного** методу, що забезпечував успіх у розслідуванні найзаплутаніших життєвих ситуацій і загадкових злочинів.

Створюючи образ Шерлока Холмса, письменник «запозичив» деякі риси особистості в професора Джозефа Белла, унікальні здібності якого захопили Дойла під час навчання в університеті. Професор навчав студентів мистецтва активно спостерігати і шляхом дедукції робити правильні висновки: «Треба вміти за найдрібнішими деталями: за виразом обличчя, за формою рук і пальців, за плямами на одязі і взутті — читати біографію й думки людини». Дж. Белл пояснював, як розрізняти ходу різних людей, визначати, звідки родом людина за її мовою. Він наголошував, що найголовнішою ознакою розумної людини повинна бути спостережливість. Артур Конан Дойл створив образ детектива-мислителя, який вміє спостерігати і логічно розмірковувати. Ось деякі пояснення, які наводить герой (отже, і сам автор) з цього приводу:

---

* Єзуї́ти (від лат. *Iesus* — Ісус) — члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», заснованого у 1534 р. для зміцнення влади Папи Римського.

** Дедýкція (від лат. *deduco* — відводжу, виводжу) — метод дослідження, за яким окреме (деталь, факт) пізнається на основі знання загального (кінцевого) результату.

«Єдине, що заслуговує уваги, — низка міркувань від наслідків до причини. Це й призводить до успішного розв'язання справи».

«Мій метод ґрунтується на тому, що слід спостерігати дрібниці».

«Спостережливість — моя друга натура».

Артур Конан Дойл винаходить нову літературну форму — цикл оповідань з одним головним героєм. Збірки «Пригоди Шерлока Холмса» і «Записки про Шерлока Холмса» із захопленням сприймалися читачами. Дойл, крім оповідань про Шерлока Холмса, написав багато інших творів — історичних і науково-фантастичних. Щоб цілком присвятити себе написанню історичних романів, письменник вирішив покінчити із Шерлоком Холмсом.

В оповіданні «Остання справа Холмса» автор розповів про загибель свого героя від руки злочинця Моріарті. Читачі, які полюбили Шерлока Холмса, нізащо не хотіли з цим змиритися і наполягали, щоб письменник повернув світові містера Холмса. Дойл мужньо протримався кілька років і все ж таки підкорився вимогам своїх читачів, до того ж, сама англійська королева Вікторія просила його про це.

У 1902 році було надруковано повість «Собака Баскервілів». Автор пояснював, що ця пригода сталася ще до загибелі Шерлока Холмса. А з 1903 року Артур Конан Дойл почав друкувати цикл оповідань «Повернення Шерлока Холмса», в якому воскресив свого героя. Вийшло ще кілька збірок оповідань: «Його прощальний уклін», «Архів Шерлока Холмса», «Випадки із судової практики Шерлока Холмса», де знову в центрі уваги читачів постав славетний дует — Шерлок Холмс і лікар Вотсон. Сам автор зазначав: «Я перевіряю оповідання про Холмса їхнім впливом на юні голови і бачу, що вони дуже добре витримують таку перевірку».

Дедуктивний метод, яким наділив автор свого детектива-мислителя, став у нагоді і самому Дойлу — в розслідуванні справи Джорджа Ідалджі, якого безпідставно звинуватили в злочині. У результаті ретельного розслідування Конан Дойл не тільки спростував неправдиві звинувачення на адресу Ідалджі, а й викрив справжнього злочинця.

Артур Конан Дойл був людиною активною і дієвою, його бурхлива енергія виявилася в різноманітних захопленнях та уподобаннях. Він займався спортом, навіть брав участь у континентальному авторалі 1911 року. Він ніколи не стояв осторонь суспільних проблем свого часу, під час англо-бурської війни вирушив до Південної Африки, де очолив польовий шпиталь як головний хірург. Люди, які добре знали Дойла, відзначали широту його натури, живе зацікавлення справами людини і світу. Його називали «людиною великого серця і душі». Перед самою смертю Дойл знайшов у собі сили пожартувати: «За все життя у мене було стільки пригод, та найбільша і найдивніша чекає на мене тепер». Помер Артур Конан Дойл у 1930 році, і на його надгробку викарбували такі слова: «Вірний, як сталь, прямий, як клинок».

Твори Артура Конана Дойла про Шерлока Холмса дивують і захоплюють об'ємною картиною могутнього розуму, красою й дивовижною силою, з якою у Шерлока Холмса думка перетворюється в слово, слово — в дію, що відповідає найкращому прагненню до перемоги правди, справедливості

і добра. Саме цим Холмс приваблює до себе кожне нове покоління читачів. У цьому велич і самого творця образу великого детектива — Артура Конана Дойла.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що ви дізналися зі статті про Артура Конана Дойла, його літературну діяльність і місце в ній творів, героєм яких є Шерлок Холмс?
2. Як ви гадаєте, чому Шерлок Холмс набув великої популярності у читачів всього світу? Наведіть приклади, що є свідченням сприйняття цього літературного героя за реальну особу.
3. Перечитайте епіграф до статті про А. К. Дойла — слова відомого англійського письменника Сомерсета Моема. Висловіть власну думку стосовно наведеної оцінки детективів письменника.
4. Спробуйте пояснити сутність дедуктивного методу Шерлока Холмса.
5. Як вшановують пам'ять славетного детектива в Англії та інших країнах?
6. Які твори за жанром написав Артур Конан Дойл про славетний детективний дует Шерлока Холмса і лікаря Вотсона?
7. Що зазвичай покладено в основу детективних творів А. К. Дойла? Зачитайте зі вступної статті до розділу «Пригоди та фантастика» характеристику основних елементів «шерлок-холмсівського сюжету» і поясніть, яку роль у ньому відіграє фінал. Як ви вважаєте, що саме в кримінальних справах найбільше цікавило Шерлока Холмса?
8. Назвіть твори про Шерлока Холмса, які ви читали. Що ви дізналися з них про його звички, заняття і прийоми розслідування складних справ?
9. Чи дивились ви екранізації творів про Шерлока Холмса? Яке враження вони на вас справили?

СОБАКА БАСКЕРВІЛІВ

(Скорочено)

Розділ I

Містер Шерлок Холмс

Містер Шерлок Холмс сидів за столом і снідав. Звичайно він уставав досить пізно, якщо не вважати тих доволі частих випадків, коли йому зовсім не доводилося лягати. Я стояв на килимку біля каміна і вертів у руках ціпок, забутий нашим учорашнім відвідувачем, гарний товстий ціпок з набалдашником — із тих, що називаються «вагомим доказом». Трохи нижче набалдашника була прикріплена срібна пластинка шириною близько дюйма. На пластинці було написано: «Джеймсу Мортимеру, Ч.К.Х.О., від його друзів по ЧКЛ» і дата: «1884». За давніх часів із такими ціпками — солідними, важкими, надійними — ходили поважні домашні лікарі.

— Ну, Вотсоне, якої ви думки про нього?

Холмс сидів спиною до мене, і я гадав, що мої маніпуляції залишаються для нього непоміченими.

— Звідки ви знаєте, чим я зайнятий? Можна подумати, що у вас очі на потилиці!

— Що ні, то ні, проте переді мною стоїть начищений до блиску срібний кавник, — відповів він. — А справді, Вотсоне, що ви скажете про ціпок нашого відвідувача? Ми з вами проґавили його і не знаємо, навіщо він приходив. Обстежте ціпок і спробуйте відтворити за ним його власника, а я вас послухаю.

— По-моєму, — почав я, намагаючись у міру сил наслідувати метод мого приятеля, — цей лікар Мортимер — процвітаючий медик середнього віку, до того ж усіма шанований, оскільки друзі надають йому таких знаків уваги.

— Гаразд! — сказав Холмс. — Чудово!

— Крім того, я схильний гадати, що він сільський лікар, а отже, йому доводиться долати великі відстані пішки.

— А це чому?

— Тому що його ціпок, у минулому досить елегантний, настільки збитий, що я не уявляю собі його в руках міського лікаря. Товстий залізний наконечник зовсім стерся — очевидно, лікар Мортимер подолав із ним чимало миль.

Холмс і Вотсон. Кадр з телефільму

— Досить правильне міркування, — сказав Холмс.

— Знову ж напис: «Від друзів по ЧКЛ». Я гадаю, що літери «КЛ» означають «клуб», точніше за все, мисливський, членам якого він надавав медичну допомогу, за що йому і піднесли цей невеликий подарунок.

— Вотсоне, ви перевершили самого себе, — сказав Холмс, відкидаючись на спинку стільця і закурюючи сигарету.

Я вперше почув від Холмса таке визнання, і мушу сказати, що його слова зробили мені приємність. Крім того, я був гордий тим, що мені вдалося не тільки опанувати метод Холмса, а й застосувати його на ділі і заслужити цим похвалу мого друга.

Холмс узяв ціпок у мене з рук і кілька хвилин розглядав його неозброєним оком. Потім, явно зацікавившись чимось, відклав сигарету вбік, підійшов до вікна і знову став оглядати ціпок, але вже через збільшувальне скло.

— Не Бог що, але все ж цікаво, — сказав він, повертаючись на своє улюблене місце в куточку дивана. — Деякі дані тут, безумовно, є, і вони послужать нам підґрунтям для певних умовиводів.

— Невже я щось не помітив? — запитав я не без почуття самовдоволення. — Сподіваюся, я нічого серйозного не випустив?

— На жаль, дорогий мій Вотсоне, значна частина ваших висновків помилкова. Але зараз ви не настільки помиляєтеся. Ця людина, безумовно, практикує не в місті, і йому доводиться долати великі відстані пішки.

— Виходить, я був правий.

— У цьому відношенні — так.

— Але ж це не все?

— Ні, ні, дорогий мій Вотсоне, не все, геть не все. Наприклад, я б сказав, що подібний подарунок лікар скоріше за все може одержати від якоїсь лікарні, а не від мисливського клубу, а коли перед лікарнею стоять літери «ЧК», назва «Чаринг-Кросська» напрошується сама собою.

— Можливо, ви маєте рацію.

— Усе наближає до цього. І якщо ми візьмемо мій здогад за робочу гіпотезу, то в нас будуть додаткові дані для відтворення особистості нашого невідомого відвідувача.

— Гаразд. Припустімо, що літери «ЧКЛ» означають «Чаринг-Кросська лікарня». Яких же подальших висновків можна дійти?

— А вам нічого не спадає на думку? Ви ж знайомі з моїм методом. Спробуйте застосувати його.

— Висновок очевидний: перш ніж виїхати на село, ця людина практикувала в Лондоні.

— А що, коли ми підемо ще далі? Подивіться на це ось під яким кутом зору: чому йому був зроблений подарунок? Коли його друзі вирішили

піднести йому спільно цей ціпок на знак своєї прихильності? Очевидно, тоді, коли лікар Мортимер залишив лікарню, вирішивши зайнятися приватною практикою. Йому піднесли подарунок, це нам відомо. Припускається, що роботу в лікарні він змінив на сільську практику. Чи будуть наші висновки занадто сміливими, коли ми скажемо, що подарунок був зроблений саме в зв'язку із його звільненням?

— Це досить імовірно.

— Тепер відзначте, що він не міг перебувати в штаті консультантів лікарні, бо це доступно лише лікарю із солідною лондонською практикою, а такий лікар навряд чи виїхав би з міста. Тоді ким же він був? Якщо він працював там, не будучи штатним консультантом, виходить, йому відводилася скромна роль куратора[1], котрий живе при лікарні, тобто дещо більша, ніж роль практиканта. І він пішов звідти п'ять років тому — дивіться дату на ціпку. Отже, дорогий мій Вотсоне, ваш солідний літній домашній лікар зник, а замість нього перед нами постала досить симпатична людина років тридцяти, нечестолюбна, неуважна, яка ніжно любить свого собаку, що, як я приблизно прикидаю, більший від тер'єра, але менший від мастифа.

Я недовірливо розсміявся, а Шерлок Холмс відкинувся на спинку дивана і пустив під стелю маленькі, плавні кільця диму.

— Щодо останнього пункту, то тут вас ніяк не перевіриш, — сказав я, — але деякі дані про вік цієї людини і його кар'єру ми зараз відшукаємо.

Я зняв зі своєї маленької книжкової полиці медичний довідник і знайшов потрібне прізвище. Там виявилося кілька Мортимерів, але я відразу ж відшукав нашого відвідувача і прочитав уголос усе, що його стосувалося:

— «Мортимер Джеймс, із 1882 року член Королівського хірургічного товариства. Гримпен, Дартмур, графство Девоншир. З 1882 по 1884 рік — куратор Чаринг-Кросської лікарні. Сільський лікар приходів Тримпен, Торслі й Хай-Берроу».

— Жодного слова про мисливський клуб, Вотсоне, — з лукавою посмішкою сказав Холмс, — проте справді сільський лікар, як ви тонко помітили. Мої умовиводи правильні. Що ж стосується прикмет, то, якщо не помиляюся, я ужив наступні: симпатичний, нечестолюбний і неуважний. Це я знаю з досвіду: тільки симпатичні люди одержують прощальні подарунки, тільки найнечестолюбніші змінюють лондонську практику на сільську і тільки неуважні здатні залишити свій ціпок замість візитної картки, прочекавши понад годину у вашій вітальні.

— А пес?

— Був навчений носити ношу за хазяїном. Цей ціпок не з легких, пес брав його посередині і міцно стискав зубами, сліди яких видно дуже чітко. Судячи з відстані між мітками, для тер'єра такі щелепи занадто

широкі, а для мастифа вузькі. Можливо, що... Боже мій! Ну, звичайно ж, кокер-спанієль!

Говорячи це, Холмс спочатку походжав кімнатою, потім зупинився біля віконної ніші. У його останніх словах пролунало таке тверде переконання, що я здивовано глянув на нього.

— Послухайте, друже, чому ви в цьому впевнені?

— З тієї простої причини, що я бачу собаку біля наших дверей, а ось і дзвоник його хазяїна. Не йдіть, Вотсоне, прошу вас. Ви ж з ним колеги, і ваша присутність допоможе мені. Ось вона, вирішальна хвилина, Вотсоне! Ви чуєте кроки на сходах, ці кроки уриваються в наше життя, але що вони несуть із собою — добро чи зло, — невідомо. Що знадобилося людині науки, лікарю Джеймсу Мортимеру, від сищика Шерлока Холмса?.. Увійдіть.

Зовнішність нашого гостя здивувала мене, тому що я розраховував побачити типового сільського лікаря. Лікар Мортимер виявився досить високою, худою людиною з довгим носом, що стирчав, немов дзьоб, між сірими, близько посадженими очима, які яскраво поблискували за золотою оправою окулярів. Одягнений він був, як і личить людині його професії, але трохи неохайно: сильно зношений піджак, обтріпані штани. Він уже сутулився, незважаючи на молоді роки, і дивно витягав шию, доброзичливо придивляючись до нас. Зайшовши до кімнати, наш гість відразу ж побачив ціпок у руках Холмса і з радісним вигуком потягнувся до нього.

— Яке щастя! А я ніяк не міг згадати, де я його залишив, тут чи в пароплавній компанії. Втратити таку річ! Це було б просто жахливо!

— Подарунок? — запитав Холмс.

— Так, сер.

— Від Чаринг-Кросської лікарні?

— Так, від тамтешніх друзів до дня мого весілля.

— Ай-ай, як це кепсько! — сказав Холмс, похитуючи головою.

Лікар Мортимер здивовано закліпав очима.

— А що ж тут кепського?

— Тільки те, що ви порушили хід наших умовиводів. Виходить, подарунок був весільний.

— Так, сер. Я одружився і залишив лікарню, а разом із нею і всі надії на посаду консультанта. Треба було заводити власний будинок.

— Ну, от бачите, ми не так вже сильно й помилилися, — сказав Холмс. — А тепер, докторе Джеймс Мортимер...

— Що ви, що ви! У мене немає докторського ступеня, я всього лише скромний член Королівського хірургічного товариства. Якщо не помиляюся, я маю честь говорити з містером Шерлоком Холмсом, а не з...

— Ні, лікар Вотсон ось, перед вами.

— Вельми радий познайомитися, сер. Ваше ім'я часто згадується поруч з ім'ям вашого друга. Ви мене надзвичайно цікавите, містере

Холмс. Я ніяк не очікував, що у вас такий подовжений череп і так сильно розвинуті надбрівні дуги.

Шерлок Холмс посадив нашого дивного гостя в крісло.

— Ми з вами, очевидно, обоє ентузіасти своєї справи, сер, — сказав він. — Судячи з вашого вказівного пальця, ви віддаєте перевагу крученим цигаркам. Не соромтеся, запалюйте.

Лікар Мортимер вийняв із кишені тютюн і папір і з разючою спритністю згорнув цигарку.

Холмс сидів мовчки, але швидкі, ніби мимовільні погляди, які він кидав на нашого співрозмовника, ясно свідчили про те, що ця людина сильно зацікавила його.

— Я гадаю, сер, — почав він нарешті, — що ви зробили мені честь своїм вчорашнім і сьогоднішнім відвідуванням не тільки заради обстеження мого черепа?

— Ні, сер, звичайно, ні! Правда, я щасливий, що мені випала така нагода, але мене привело до вас зовсім не це, містере Холмс. Я людина аж ніяк не практична, а тим часом переді мною раптом постало одне надзвичайно серйозне і надзвичайно дивне завдання...

Розділ II

Прокляття роду Баскервілів

— У мене в кишені лежить один рукопис, — сказав лікар Джеймс Мортимер.

— Я помітив це, як тільки ви зайшли, — сказав Холмс.

— Рукопис вельми давній.

— Початок вісімнадцятого століття, якщо тільки не підробка.

— Звідки вам це відомо, сер?

— Розмовляючи зі мною, ви увесь час показуєте мені краєчок цього рукопису дюймів зо два шириною. Поганий же той експерт[2], котрий не зможе визначити дату документа з точністю до одного-двох десятиліть. Вам, можливо, доводилося читати мою невелику працю з цього питання? Я датую ваш рукопис тисяча сімсот тридцятим роком.

— Точна дата — тисяча сімсот сорок другий. — Лікар Мортимер вийняв рукопис із бічної кишені піджака. — Ця сімейна реліквія[3] була віддана мені на збереження сером Чарльзом Баскервілем, раптова і трагічна смерть якого так схвилювала весь Девоншир три місяці тому. Я вважав себе не лише лікарем сера Чарльза, а і його особистим другом. Це був чоловік владний, розумний, досить практичний і аж ніяк не фантазер, як я. І все ж таки він ставився до цього документа досить серйозно і був підготовлений до того кінця, який йому визначила доля.

Холмс простягнув руку, узяв рукопис і розправив його на колінах.

— Вотсоне, придивіться до написання літери «д». Це одна з тих особливостей, яка допомогла мені визначити дату документа.

Я глянув через його плече на пожовтілі аркуші з напівстертими рядками. Угорі сторінки було написано: «Баскервіль-хол», а нижче стояли великі, розгонисті цифри: «1742».

— Але, наскільки я зрозумів, ви прийшли порадитися зі мною з питання більш практичного і більш близького до нас за часом.

— Так, до болю близького! Воно не терпить зволікань, його слід розв'язати протягом доби. Рукопис зовсім короткий, і він має безпосереднє відношення до справи. З вашого дозволу, я прочитаю його вам.

Відкинувшись на спинку крісла, Холмс зімкнув кінчики пальців і з виглядом повної покірності долі заплющив очі. Лікар Мортимер повернувся до світла і високим скрипливим голосом почав читати нам наступну цікаву оповідь давніх часів:

— «Існує чимало свідчень про собаку Баскервілів, але, будучи прямим нащадком Гуго Баскервіля і багато наслухавшись про цього собаку від батька свого, а він — від мого діда, я поклав собі записати цю історію, не сумніваючись у її достовірності.

Під час Великого Повстання володарем маєтку Баскервіль був Гуго, того ж роду, і цього Гуго можна з цілковитою справедливістю назвати людиною неприборканою, нечестивою і безбожною. Сусіди пробачили б йому всі його гріхи, оскільки святі ніколи не водилися в наших місцях, але в натурі Гуго була схильність до нерозсудливих і жорстоких жартів. Трапилося так, що цей Гуго покохав (якщо можна так назвати його темну пристрасть) доньку одного фермера, землі якого лежали поблизу від маєтку Баскервілів. Але юна дівчина, відома своєю скромністю і чеснотами, жахалася одного його імені і всіляко його уникала. І ось одного разу, а було це в Михайлів день, Гуго Баскервіль відібрав зі своїх товаришів шістьох відчайдушних і безпутних, прокрався до ферми і, знаючи, що батько і брати дівчини відсутні, викрав її. Повернувшись в Баскервіль-хол, він сховав свою полонянку в одному з верхніх покоїв, а сам, за своїм звичаєм, почав бенкетувати з товаришами. Нещасна ледве не збожеволіла, чуючи спів, лементи і страшну лайку, що долинали знизу, бо, за свідченням тих, хто знав Гуго Баскервіля, він був настільки нестриманий на язик під хмелем, що, здавалося, подібні богохульні слова можуть спопелити людину, яка осквернила ними свої вуста. Зрештою жах довів дівчину до того, що вона наважилася на вчинок, від якого відмовився б і найспритніший і найсміливіший чоловік, а саме: вибралася на карниз, спустилася на землю по плющу, який обплітав (і досі обплітає) південну стіну замку, і побігла через болото до рідної домівки, що була від баскервільського маєтку за три милі.

Через якийсь час Гуго залишив гостей з наміром віднести своїй полонянці їжу і питво, а можливо, на думці в нього було і щось гірше, але побачив, що клітка спорожніла і пташка вилетіла на волю. І тоді ним оволодів диявол, бо збігши вниз сходами до бенкетної зали, він

вихопився на стіл, розметав фляги й тарелі і заприсягся привселюдно віддати тіло своє і душу силам зла, аби наздогнати утікачку. І доки співтрапезники його стояли, вражені люттю, що бушувала в ньому, один із них, найбезсердечніший чи найхмільніший, крикнув, що треба по сліду пустити собак. Почувши такі слова, Гуго вибіг із замку, наказав конюхам осідлати його ворону кобилу і спустити собак і, давши їм понюхати хустинку, загублену дівчиною, поскакав слідом за гавкітливою зграєю по залитому місячним сяйвом болоту.

Співтрапезники його якийсь час стояли мовчки, не зрозумівши відразу, чому здійнялася така метушня. Але ось до їх затуманеного винними парами розуму дійшло, яку чорну справу буде скоєно на просторах торф'яних боліт. Тут усі закричали: хто вимагав коня, хто пістолет, хто флягу вина. Потім, трохи отямившись, вони всією зграєю з тринадцяти осіб вихопилися на коней і приєдналися до погоні. Місяць сяяв яскраво, переслідувачі скакали усі в ряд тим шляхом, яким, на їхню думку, мала втікати дівчина, якщо вона мала намір добутися до рідної домівки.

Проїхавши милю або дві, вони зустріли пастуха з чередою і запитали його, чи не бачив він погоню. А той, як розповідають, спочатку не міг вимовити жодного слова від жаху, але потім усе ж зізнався, що бачив бідолашну дівчину і що слідами її неслися собаки. «Але я бачив і щось інше, — додав він. — Гуго Баскервіль проскакав повз мене на своїй вороній кобилі, а за ним мовчки гнався собака, і не дай мені Боже побачити колись такого страшного виплодка в себе за спиною!»

П'яні сквайри вилаяли пастуха і поскакали далі. Але незабаром мороз пройшов у них поза шкірою, бо вони почули тупіт копит, і слідом за тим ворона кобила, уся в піні, пронеслася повз них без вершника і з кинутим повіддям. Безпутні гуляки збилися до купи, охоплені жахом, потім рушили далі, хоча кожний з них, аби був він тут сам, без товаришів, із радістю повернув би свого коня назад. Вони повільно просувалися вперед і нарешті побачили собак. Уся зграя, яка здавна славилася чистотою породи і лютістю, жалібно верещала, тіснячись біля спуску до глибокого яру, деякі собаки, крадькома, відбігали убік, а інші, наїжившись і зблискуючи очима, поривалися пролізти у вузьку розпадину, що відкривалася перед ними.

Вершники зупинилися, як можна здогадатися, набагато тверезішими, ніж вони були, вирушаючи в погоню. Більшість із них не насмілювалися зробити вперед ні кроку, але троє найсміливіших або ж найп'яніших спрямували коней у глиб яру. І там їхнім поглядам відкрилася широка галявина, а на ній — два великих кам'яних стовпи, поставлених тут ще з незапам'ятних часів. Такі стовпи трапляються на болотах і досі. Місяць яскраво висвітлював галявину, посеред якої лежала бідолашна дівчина, що померла від страху і втрати сил. Але не від побаченого її бездиханного тіла і не від тіла Гуго Баскервіля,

яке лежало поруч, відчули троє відчайдушних гуляк, як волосся в них на голові стало дибки. Ні! Над Гуго стояло мерзенне чудовисько — величезний, чорної масті звір, подібний до собаки, але вищий і більший від усіх собак, яких коли-небудь доводилося бачити смертному. І це чудовисько в них на очах перервало глотку Гуго Баскервілю і, повернувши до них свою закривавлену морду, блиснуло палаючими очима. Тоді вони скрикнули, пройняті жахом, і, волаючи, помчалися щодуху по болотах. Один з них умер тієї ж ночі, не перенісши того, чому довелося бути свідком, а двоє інших до кінця днів своїх не могли оговтатися від такого тяжкого потрясіння.

Отака, діти мої, легенда про собаку, що заподіяв з тих самих пір стільки лиха нашому роду. І якщо я вирішив записати її, то лише в надії на те, що знане менше мучить нас, аніж недомовки чи домисли.

Чи є необхідність заперечувати, що багато хто з нашого роду вмирав смертю раптовою, страшною і загадковою? Тож хай не залишить нас Провидіння своєю невимовною милістю, бо воно не стане уражати безневинних, породжених після третього і четвертого коліна, яким загрожує помста, як сказано в Біблії. І цьому Провидінню доручаю я вас, діти мої, і заклинаю: остерігайтеся виходити на болото в нічний час, коли сили зла панують безроздільно.

(Написано рукою Гуго Баскервіля для синів Роджера і Джона; і наказую їм тримати все це в таємниці від сестри їхньої, Елізабет)».

Прочитавши цю дивну оповідь, лікар Мортимер зсунув окуляри на чоло й уп'явся в містера Шерлока Холмса. Той позіхнув і кинув недопалок у камін.

— Ну і що ж? — запитав він.

— А хіба це нецікаво?

— Цікаво — для любителів казок.

Лікар Мортимер вийняв із кишені складену вчетверо газету.

— Гаразд, містере Холмс. Тепер ми ознайомимо вас з більш сучасним матеріалом. Ось номер «Девонширської хроніки» від чотирнадцятого червня цього року. У ньому вміщено короткий звіт про факти, встановлені у зв'язку зі смертю сера Чарльза Баскервіля, що сталася за кілька днів до цієї дати...

— Ви ознайомили мене зі справою, що, безумовно, не позбавлена деякого інтересу, і я вам вельми вдячний за це, — сказав Шерлок Холмс. — Отже, це все, що повідомлялося про смерть сера Чарльза?

— Так.

— Тоді ознайомте мене з тими фактами, що не потрапили до друку. — Він відкинувся на спинку крісла, зімкнувши кінчики пальців, і набрав вигляду строгого і безстороннього судді.

— Мені ще ні з ким не доводилося говорити про це, — почав лікар Мортимер, явно хвилюючись. — Я багато про що змовчав під час

дізнання з тієї простої причини, що людині науки незручно підтримувати чутки, породжені марновірством. І я вважаю, що газета права: погіршувати і без того похмуру репутацію Баскервіль-холу — значить прирікати його на животіння без господаря. Керуючись цим, я визнав за краще про дещо змовчати, бо зайва відвертість не мала б користі. Але з вами я можу говорити відверто.

Торф'яні болота — місце надто безлюдне, тому більш-менш близькі сусіди намагаються частіше зустрічатися один з одним. Що стосується мене, то я проводив досить багато часу в товаристві сера Чарльза Баскервіля. Якщо не вважати містера Френкленда з Лефтер-холу та ще натураліста[4] містера Степлтона, у наших місцях протягом багатьох миль не зустрінеш жодної освіченої людини. Сер Чарльз любив самоту, але його хвороба зблизила нас, а загальні інтереси ще більше зміцнили цю близькість. Він привіз досить цінні матеріали з Південної Африки, і ми з ним провели багато приємних вечорів, обговорюючи порівняльну анатомію бушменів[5] і готтентотів[6].

Останнім часом мені з кожним місяцем ставало усе ясніше, що нерви сера Чарльза напружені до краю. Він вірив у легенду, що я вам прочитав, і, гуляючи своїми володіннями, не наважувався виходити на болота вночі. Вам це здасться безглуздим, містере Холмс, але сер Чарльз був твердо переконаний, що над його родом тяжіє страшне прокляття, і, справді, приклади, що він наводив з минулого своєї родини, були невтішні. Йому не давала спокою нав'язлива ідея про якусь примарну істоту, і він раз у раз запитував мене, чи не бачив я чогось дивного, коли ходив із візитами до хворих, і чи не чув собачого гавкоту. Останнє питання сер Чарльз задавав мені особливо часто, і його голос тремтів при цьому від хвилювання.

Пам'ятаю, як зараз, тижнів за три до трагічної події я під'їхав увечері до Баскервіль-холу. Сер Чарльз стояв біля дверей будинку. Я виліз із шарабана[7] і, підійшовши до нього, раптом помітив, що він дивиться кудись через моє плече з виразом граничного жаху в очах. Я круто обернувся і встиг тільки мигцем побачити наприкінці алеї якусь тварину завбільшки з велике чорне теля. Сер Чарльз був настільки схвильованим і нажаханим, що мені довелося піти туди, де вона майнула, і подивитися, куди вона поділася. Але там нічого не було.

Ця подія справила досить важке враження на мого друга. Я провів із ним весь той вечір, і ось тоді, вирішивши пояснити мені причину своєї тривоги, він і попросив мене взяти на збереження цей рукопис, з яким, як я гадав, треба ознайомити насамперед вас. Я згадав про цей випадок лише тому, що він набув певного значення в наступній трагедії, але тоді усе це видалося мені чистісінькою дурницею, котра ніяк не виправдовує хвилювання мого друга.

Сер Чарльз, на мою пораду, збирався до Лондона. Із серцем у нього було не все гаразд, а страх, що не давав йому ні хвилини спокою, явно

позначався на його здоров'ї, хоча причини цього страху були, на мій погляд, просто вигадані. Я розраховував, що кілька місяців міського життя оздоровлять сера Чарльза і він повернеться назад новою людиною. Такої ж думки був містер Степлтон, котрий виявляв завжди велику турботу про здоров'я нашого спільного друга. І ось в останню хвилину сталося це жахливе нещастя.

Лакей Берримор, який знайшов уночі тіло сера Чарльза, негайно послав до мене верхи конюха Перкінса. Я допізна засидівся за роботою і тому прибув у Баскервіль-хол швидко, якнайбільше за годину. Усі факти, виявлені під час дізнання, були мною перевірені і зіставлені один з одним. Я пройшов слідами сера Чарльза всю тисову алею, оглянув те місце біля хвіртки, де він, очевидно, зупинився, звернув увагу на зміну характеру його слідів, переконався, що, окрім них, на м'якому гравії видно тільки сліди Берримора, і, нарешті, ретельно обстежив тіло, до якого до мого приїзду ніхто не доторкався. Сер Чарльз лежав ниць, розкинувши руки, вчепившись пальцями в землю, і судома так спотворила його лице, що я не відразу міг упізнати труп. Фізичних пошкоджень на ньому не виявилося, але Берримор дав хибні показання. За його словами, на землі біля тіла не було видно ніяких слідів. Він просто не помітив їх, а я помітив. На невеликій відстані від сера Чарльза виднілися зовсім свіжі і чіткі...

— Сліди?

— Сліди.

— Чоловічі чи жіночі?

Лікар Мортимер якось дивно подивився на нас і відповів майже пошепки:

— Містере Холмс, це були відбитки лап величезного собаки!

Розділ III

Завдання

Зізнаюся, при цих словах мороз пішов у мене по спині. Судячи з того, як тремтів голос у лікаря, він сам був глибоко схвильований своєю розповіддю. Холмс подався всім тілом уперед, і в очах у нього спалахнули сухі, колючі іскорки — певна ознака інтересу, що прокинувся...

— Ах, коли б я сам там був! — вигукнув він. — ... Ах, лікарю Мортимер, лікарю Мортимер! Чому ж ви мене відразу не покликали? Який гріх на вашій совісті!

— Я не міг звернутися до вас, містере Холмс: адже тоді мені довелося б оприлюднити всі ці факти, а я вже пояснив, що мене утримувало від такого кроку. Крім того, крім того...

— Що ж ви вагаєтеся?

— Є певна царина, де неспроможний найпроникливіший і найдосвідченіший сищик.

— Ви натякаєте, що ми маємо справу з надприродною силою?

— Я цього не кажу.

— Не «кажу», але «думаю»?

— Відтоді як сталося це нещастя, містере Холмс, мені розповіли кілька випадків, які складно пов'язати з природним ходом речей.

— Наприклад?

— Я з'ясував, що дехто з місцевих жителів ще до трагічної смерті сера Чарльза бачив на болотах якусь дивну істоту, схожу на описи баскервільського демона і не схожу на жодну іншу тварину, відому науці. Усі, хто бачив її, твердили в один голос: це страшна сяюча примара непомірної величини. Я опитав цих людей, їх було троє: наш сусід, людина досить тверезих поглядів на речі, тутешній коваль і один фермер. Усі вони розповідають про дивовижну примару, майже слово в слово повторюючи опис того пса, про якого йдеться в легенді. Вірте мені, містере Холмсе, у всій нашій окрузі панує жах, виходити на болото вночі ніхто не наважується.

— І ви, людина науки, вірите, що це явище надприродне?

— Я сам не знаю, чому вірити.

Холмс знизав плечима.

— Досі моя розшукна діяльність минала в межах цього світу, — сказав він. — Я борюся зі злом у міру своїх скромних сил і можливостей, але повставати проти самого прабатька зла буде, мабуть, надто самовпевнено з мого боку. Проте ви не будете заперечувати, що сліди на гравії — річ досить реальна?

— Собаці, про якого говориться в оповіді, не можна відмовити в реальності, якщо він зміг загризти людину. І все ж у ньому було щось демонічне.

— Я бачу, ви остаточно перейшли на бік містиків[8], лікарю Мортимер. Тоді скажіть мені ось що. Якщо ви стали на таку точку зору, навіщо вам знадобився я? Ви говорите мені, що розслідувати обставини смерті сера Чарльза марна справа, і водночас просите мене взятися за це.

— Я ні про що таке вас не просив.

— Тоді чим же я можу допомогти вам?

— Порадою. Скажіть, як мені поводитись із сером Генрі Баскервілем, котрий приїде на вокзал Ватерлоо, — лікар Мортимер подивився на годинник, — рівно через годину з чвертю.

— Це і є спадкоємець?

— Авжеж. Після смерті сера Чарльза ми навели про нього довідки і з'ясували, що він господарює в себе на фермі, у Канаді. Судячи з відгуків, це прекрасний, достойний молодик. Я зараз говорю не як лікар, а як довірена особа і виконувач духівниці сера Чарльза.

— Інших претендентів на спадщину немає?

— Ні. Єдиний інший родич, про якого нам вдалося дещо довідатися, — це Роджер Баскервіль, молодший брат бідолашного сера Чарльза. Усіх братів було троє. Середній, що помер молодим, був батьком цього

Генрі. Молодший, Роджер, вважався в родині паршивою вівцею. Він успадкував баскервілівську деспотичність і був як дві краплі води схожий на портрет того самого Гуго Баскервіля. В Англії Роджер не вжився і був змушений поїхати до Центральної Америки, де і вмер у 1876 році від жовтої пропасниці. Генрі — останній нащадок роду Баскервілів. Через годину п'ять хвилин я зустрічаю його на вокзалі Ватерлоо. Він сповістив мене телеграмою, що сьогодні вранці приїжджає в Саутгемптон. Отже, містере Холмс, порадьте, як мені з ним бути?

— А чому б йому не поїхати відразу у свій родовий маєток?

— Авжеж, таке рішення напрошується само собою. Але згадайте, що всі Баскервілі, котрі жили там, кінчали трагічно. Я певен, аби у сера Чарльза була змога поговорити зі мною перед смертю, він заборонив би мені привозити останнього нащадка давнього роду в це страшне місце. І водночас не можна заперечувати, що благоденство всієї нашої похмурої, злиденної округи залежить від того, погодиться сер Генрі жити у своєму маєтку чи ні. Якщо Баскервіль-хол буде без господаря, усі почини сера Чарльза підуть прахом. Я побоююсь, що моя особиста зацікавленість у наших місцевих справах переважатиме, і тому звертаюся за порадою до вас.

Холмс замислився, згодом запитав:

— Ви вважаєте, що якась зла сила робить Дартмур небезпечним для Баскервілів. Правильно я вас зрозумів?

— У всякому разі, деякі дані для таких побоювань є.

— Так. Але якщо ваша теорія про надприродні сили правильна, то вони можуть згубити цю молоду людину не тільки в Девонширі, а й у Лондоні. Важко уявити собі диявола з такою вузько місцевою владою. Адже це не якийсь член окружного управління.

— Коли б вам довелося зіткнутися з усім цим самому, містере Холмс, ви б так не жартували. Виходить, по-вашому, серу Генрі байдуже, де бути — у Лондоні чи Девонширі? Порадьте, що мені робити?

— Раджу вам, сер, покликати кеб, взяти із собою свого спанієля, що скребеться біля вхідних дверей, і їхати на вокзал зустрічати сера Генрі Баскервіля.

— А потім?

— Потім ви будете чекати, поки я обміркую подальший план дій, а доти нічого йому не кажіть.

— Скільки вам буде потрібно часу на це?

— Одна доба. Я буду вам зобов'язаний, лікарю Мортимер, якщо ви приїдете сюди завтра о десятій годині ранку разом із сером Генрі Баскервілем. Мені конче необхідно познайомитися з ним.

— Гаразд, містере Холмс.

Він записав дату і годину побачення на манжеті і швидко вийшов із кімнати.

Розділ IV

Сер Генрі Баскервіль

Ми поснідали рано, і Холмс, одягнений у халат, приготувався до прийому відвідувачів. Наші клієнти не запізнилися ні на секунду — як тільки годинник пробив десяту, лікар Мортимер зайшов до кабінету в супроводі молодого баронета[9]. Останньому було років тридцять. Невеликого зросту, кремезний, міцний, він справляв враження досить жвавої, здорової людини. Вираз його обличчя видався мені впертим; карі очі сміливо дивилися на нас з-під густих темних брів. Коричневий костюм спортивного покрою і смаглява обвітрена шкіра свідчили про те, що ця людина аж ніяк не домосід і не білоручка, і водночас спокійна, упевнена постава видавала в ньому справжнього джентльмена.

— Сер Генрі Баскервіль, — представив його нам лікар Мортимер.

— Так, — сказав баронет. — І найцікавіше те, містере Холмс, що коли б мій друг не запропонував мені відвідати вас, я прийшов би до вас за власним бажанням. Ви, кажуть, умієте розгадувати різні ребуси, а я саме сьогодні вранці зіткнувся з таким, який мені не під силу.

— Сідайте, сер Генрі. Якщо я правильно вас зрозумів, то по приїзду до Лондона з вами трапилося щось не зовсім звичайне?

— Я не надаю цьому особливого значення, містере Холмс. Очевидно, наді мною хтось пожартував. Але сьогодні вранці я одержав ось цього листа, якщо тільки він заслуговує на таку назву.

Він поклав на стіл конверт, і ми почали розглядати його. Конверт виявився звичайним, із сірого паперу. Адреса — «Готель "Нортумберленд", серу Генрі Баскервілю» — була написана великими друкованими літерами; на поштовому штемпелі стояло: «Чаринг-Кросс» — і час відправлення — вечір попереднього дня.

— Хтось знав, що ви зупинитеся в готелі «Нортумберленд»? — запитав Холмс, кинувши допитливий погляд на нашого гостя.

— Ніхто не знав. Я вирішив, де зупинитися, тільки після зустрічі з лікарем Мортимером.

— Але лікар Мортимер, мабуть, сам там зупинився?

— Ні, я живу в знайомих, — сказав лікар. — Ніхто не міг знати, що ми поїдемо саме до цього готелю.

— Гм! Виходить, вашими пересуваннями хтось надто цікавиться.

Холмс вийняв з конверта складений учетверо аркуш паперу, розгорнув його і поклав на стіл. Посередині сторінки була одна-єдина фраза, складена з підклеєних одне до одного друкованих слів. У ній говорилося наступне: «Якщо розум і життя дорогі вам, тримайтеся подалі від торф'яних боліт». Слова «торф'яних боліт» були написані від руки, чорнилом.

— Отже, містере Холмс, — сказав сер Генрі Баскервіль, — можливо, ви поясните мені, що все це означає і хто виявляє такий інтерес до моїх справ?

— А що скажете ви, лікарю Мортимер? Цього разу тут начебто немає нічого надприродного?

— Так, сер, але, можливо, лист надісланий людиною, котра переконана, що вся ця історія цілком надприродна.

— Яка історія? — різко запитав сер Генрі. — Ви, джентльмени, очевидно, інформовані про мої справи набагато краще, ніж я сам?

— Ми ознайомимо вас із усім, сер Генрі. Без цього ви не підете звідси, повірте моєму слову, — сказав Шерлок Холмс. — А зараз займімося цим досить цікавим документом, складеним і опущеним у поштову скриньку вчора ввечері. Вотсоне, є в нас учорашній «Таймс»?

— Он там, у кутку.

— Можу я вас потурбувати? Дайте, будь ласка, ту сторінку, де передова стаття. — Він швидко пробіг її очима. — «Свобода торгівлі»... Чудова передовиця! Дозвольте мені зачитати вголос один абзац: «Якщо хто-небудь намагатиметься довести вам, що та галузь промисловості, у якій ви особисто зацікавлені, перебуває під захистом протекційних тарифів, тримайтеся подалі від таких людей, бо розум має вам підказати, що подібна система зрештою підірве наш імпорт і порушить нормальне життя нашого острова, інтереси якого дорогі усім нам». Що ви про це скажете, Вотсоне? — вигукнув Холмс, радісно потираючи руки. — Блискуча думка, чи не правда?

Лікар Мортимер подивився на Холмса, як дивляться турботливі лікарі на важкохворих пацієнтів, а сер Генрі Баскервіль звів на мене здивований погляд своїх карих очей.

— Я не вельми розбираюся в таких питаннях, як тарифна політика, — сказав він, — але мені здається, що ми трохи відхилилися від нашої теми.

— Навпаки! Ми йдемо по гарячих слідах, сер Генрі. Вотсон знайомий із моїм методом краще від вас, але боюся, що зміст прочитаного уривка випав навіть з його уваги.

— Так, зізнаюся, я не бачу ніякого зв'язку між ним і листом.

— А зв'язок, дорогий мій Вотсоне, настільки тісний, що, по суті, одне скомпоноване з другого. «Якщо», «вам», «тримайтеся подалі від», «розум», «життя», «дорогі». Невже ви не здогадуєтеся, звідки взяті ці слова?

— Ах, хай йому чорт! Звичайно, ви праві. Який блискучий здогад! — вигукнув сер Генрі.

— Якщо ви все ще сумніваєтеся, то погляньте на слова «тримайтеся подалі від» — вони вирізані підряд.

— Гм... Так, дійсно!

— Знаєте, містере Холмс, я навіть не уявляв, що такі речі можливі! — сказав лікар Мортимер, здивовано дивлячись на мого друга. — Здогад про те, що слова вирізані з газетного тексту, це ще туди-сюди. Але безпомилково назвати газету, і мало того — вказати статтю, з якої вони взяті, це перевершує всяку уяву! Як ви здогадалися?

— Я гадаю, лікарю, що ви можете відрізнити череп негра від черепа ескімоса?

— Зрозуміло, можу.

— Яким чином?

— Адже це мій коник! Різниця між тим і іншим зовсім очевидна. Надбрівні дуги, лицьовий кут, будова щелепи...

— А в мене теж є свій коник. На мою думку, різниця між боргесом на шпонах, яким набираються передовиці «Таймса», і сліпим шрифтом дешевеньких вечірніх газеток не менш очевидна, ніж різниця між вашими неграми й ескімосами. Знання шрифтів — одна з елементарних вимог до сищика, хоча мушу зізнатися, що в дні своєї юності я якось переплутав «Лідського Меркурія» з «Ранковими вістями». Але передовицю «Таймса» ні з чим не переплутаєш, і ці слова могли бути вирізані тільки звідти. А оскільки лист був відправлений учора, усе свідчило про те, що нам слід було насамперед зазирнути до вчорашнього номера.

— Виходить, містере Холмс, — сказав сер Генрі Баскервіль, — хтось склав цей лист, вирізавши ножицями...

— Манікюрними ножицями, — перебив його Холмс. — Ви звернули увагу, які в них короткі кінці? Для того, щоб вирізати слова «тримайтеся подалі від», довелося зробити два надрізи.

— Цілком правильно. Хтось вирізав ці слова ножицями з короткими кінцями і наклеїв їх...

— Гуміарабіком[10], — підказав Холмс.

— ...і наклеїв їх гуміарабіком на папір. Але чому ж тоді слова «торф'яних боліт» написані від руки?

— Тому що автор листа не знайшов їх у газеті. Всі інші слова досить звичайні, їх можна зустріти в будь-якому тексті, а ці трапляються порівняно рідко.

— Досить правдоподібне пояснення. А що ще вам удалося тут вичитати, містере Холмс?

— Дещо вдалося, хоча автор докладав усі старання для того, аби знищити найменший доказ. Як ви самі можете переконатися, адреса написана великими друкованими літерами. Але така газета, як «Таймс», рідко потрапляє до рук простих людей. Отже, звідси випливає, що лист був складений освіченою людиною, котра намагалася видати себе за неосвічену і навмисно змінила почерк, очевидно, побоюючись, аби ви не впізнали його, якщо не зараз, то згодом. Крім того, зверніть увагу, що слова наклеєні нерівно, деякі з них виступають над рядком. Наприклад, слово «життя» сидить зовсім не на місці. Це вказує на недбалість автора листа, а можливо, і на хвилювання або поспіх.

— Ми, здається, потрапили до царини здогадів, — зауважив лікар Мортимер.

— Скажіть краще, до царини, де зважуються всі можливості, аби вибрати з них найбільш правдоподібну. Таке наукове використання сили уяви, яка завжди працює у фахівців на твердій матеріальній основі. Ви, зрозуміло, назвете це просто здогадом, але я майже певен, що адреса писалася в якомусь готелі.

— Чому ви так гадаєте?

— Обдивіться конверт уважніше, і ви побачите, що тому, хто писав, не поталанило з письмовим приладдям. Перо двічі запнулося на одному слові, і його довелося тричі вмочити в чорнильницю, щоб написати таку коротку адресу. Виходить, чорнила було мало, на самому дні. Власні перо і чорнильницю рідко доводять до такого стану; а щоб і те й інше відмовлялося служити — це вже виняток. Але, як ви знаєте, у готелях інших пер та інших чорнильниць майже не буває. Так, я, майже не вагаючись, скажу, що коли б нам удалося обстежити всі кошики для паперів у всіх готелях поблизу від Чаринг-Кросса і знайти там залишки порізаної передовиці «Таймса», ми відразу знайшли б автора цього дивного послання... А тепер, сер Генрі, розкажіть, чи не трапилося з вами чогось незвичайного відтоді, як ви приїхали до Лондона.

— Дивлячись, що ви вважаєте гідним вашої уваги.

— Усе те, що так чи інакше виходить за межі звичайного укладу життя.

Сер Генрі посміхнувся.

— Майже все моє дитинство і юність минули в Сполучених Штатах і Канаді, тому англійський уклад життя мені ще в новинку. Проте навряд чи у вас вважається звичайним, коли в людини раптом пропадає один черевик.

— У вас зник один черевик?

— Друже мій, — вигукнув лікар Мортимер, — та ваш черевик просто куди-небудь засунули! Він знайдеться. Чи варто турбувати містера Холмса такими дрібницями!

— Але ж містер Холмс запитує, чи не трапилося зі мною чогось незвичайного.

— Цілком правильно, — сказав Холмс. — Мене цікавить кожна дрібниця, якою б вона не була безглуздою. Виходить, у вас пропав черевик?

— Так, але, можливо, його справді кудись засунули. Учора ввечері я виставив черевики за двері, а вранці там виявився лише один. Від коридорного мені так і не вдалося домогтися зрозумілої відповіді. Прикро те, що я купив цю пару всього лише напередодні, на Стренді, і навіть не встиг обновити її.

— Ви віддали чистити нові черевики? Навіщо ж це?

— Вони були світло-коричневі. Тому я звелів почистити їх темною ваксою. А тепер, джентльмени, — рішуче заговорив баронет, — досить

мені міркувати про те, чого я досі толком не знаю. Час вам дотримати своє слово і пояснити мені, до чого всі ці розмови.

— Законна вимога, — погодився Холмс. — Лікарю Мортимер, по-моєму, ви мусите самі все розповісти серу Генрі, як розповідали нам.

Підбадьорений цим проханням, наш учений друг вийняв з кишені рукопис і газету та повторив слово в слово свою вчорашню розповідь. Сер Генрі слухав із глибокою увагою, час від часу перериваючи лікаря здивованими вигуками.

— Та-ак, гарна мені дісталася спадщина! — сказав він, коли довга оповідь була закінчена. — Про собаку я, звичайно, чув ще в дитинстві. Цю легенду любили розповідати в нашій родині, хоча досі я не надавав їй ніякого значення. А щодо смерті дядька, то в мене так усе переплуталося в голові, що я ще нічого не можу зрозуміти. Так, по-моєму, ви самі не знаєте, до кого тут треба було звертатися — до священика чи до полісмена.

— Цілком правильно.

— А тепер ще цей лист, що я одержав. Він, вочевидь, якось пов'язаний із загальним перебігом подій.

— Так, судячи з нього, хтось знає набагато краще від нас про те, що відбувається на торф'яних болотах, — сказав лікар Мортимер.

— І цей «хтось», очевидно, прихильний до вас, — сказав Холмс, — якщо він попереджає вас про небезпеку.

— А можливо, навпаки — комусь вигідно відлякати мене від Баскервіль-холу?

— Це теж не виключено... Я вам вельми вдячний, лікарю Мортимер, за таке цікаве і складне для мене завдання. Але тепер, сер Генрі, треба вирішувати: чи можна вам їхати в Баскервіль-хол чи не можна?

— А чому б мені туди не поїхати?

— Очевидно, це небезпечно.

— Звідки ж ця небезпека виходить — від нашого сімейного страховища чи від людей?

— Ось це ми і маємо з'ясувати.

— Як би там не було, але відповідь моя буде така: ні пекельні сили, ні людські підступи не утримають мене тут. Я поїду в дім своїх предків. Це рішення остаточне. — Його темні брови зійшлися в одну лінію, смагляве обличчя почервоніло. Баскервілівська неприборканість явно давалася взнаки й у цьому останньому нащадку їхнього роду. — Я ще не встиг обміркувати те, що мені довелося почути від вас. Не так легко відразу все засвоїти і негайно вирішити, як бути далі. Мені б хотілося побути годину на самоті і поміркувати про все на дозвіллі. Знаєте що, містере Холмс? Зараз о пів на дванадцяту, і я вирушаю прямо до себе в готель. А що, коли ви і ваш друг, лікар Вотсон, приїдете до нас поснідати годині о другій? До того часу я все ж щось надумаю.

— Вас це влаштовує, Вотсоне?

— Цілком.

— Тоді ми приїдемо. Викликати вам кеб[11]?

— Ні, я краще прогуляюся, треба отямитися після нашої розмови.

— Я із задоволенням приєднаюся до вас, — сказав його супутник.

— Отже, о другій годині ми побачимося. До зустрічі, усього найкращого.

Ми чули, як наші відвідувачі зійшли вниз сходами і зачинили за собою вхідні двері. Холмс миттєво змінився — від його млявості не залишилося і сліду, він знову став людиною дії.

— Одягайтеся, Вотсоне, хутчіш! Не можна згаяти ні секунди.

Знімаючи на ходу халат, він швидко пішов до себе і через дві-три хвилини повернувся вже в сюртуку.

Ми збігли сходами вниз на вулицю. Мортимер і Баскервіль ще виднілися попереду, кроків за двісті від нас. Вони йшли в напрямку до Оксфорд-стріт.

— Наздогнати їх?

— Ні, друже мій! Якщо вам зі мною не нудно, то мені з вами і поготів. Наші друзі мають рацію: прогулятися такого ранку — одне задоволення.

Він додав кроку, і відстань між нами і нашими недавніми відвідувачами невдовзі скоротилася наполовину. Зберігаючи цю дистанцію, ми завернули за ними на Оксфорд-стріт, потім на Ріджент-стріт. Біля одного з магазинів сер Генрі і лікар Мортимер зупинилися, розглядаючи вітрину, і Холмс зупинився теж. За секунду він раптом задоволено гмикнув, і, простеживши за напрямком його уважного погляду, я побачив, що кеб, який стояв по той бік вулиці й у вікні якого видно було пасажира, повільно рушив уперед.

— Ось його нам і треба, Вотсоне! Ходімо. Спробуємо хоча б розгадати цю людину.

Тієї ж миті переді мною в бічному вікні кеба майнула густа чорна борода, і чиїсь очі зміряли нас пронизливим поглядом. Відкрилося верхнє віконечко, пасажир щось гукнув кебмену, і кеб стрімко помчав по Ріджент-стріт. Холмс оглянувся в пошуках вільного екіпажа, але марно — вільних не було. Тоді він кинувся в гущу вуличного руху за кебом, що швидко зникав з наших очей.

— Ах, чорт! — блідий від досади, ледве вимовив він, виринувши з вуличного потоку. — От не пощастило! Так, я сам в усьому винен, Вотсоне! Вотсоне! Якщо у вас є хоч крапля порядності, ви занесете у свої аннали[12] цю мою помилку поряд із моїми успіхами.

— Що це за людина?

— Не знаю.

— Спостерігач?

— Так, очевидно, за Баскервілем хтось стежить від часу його приїзду до Лондона. Інакше звідки стало відомо, що він зупинився в

готелі «Нортумберленд»? Я розсудив так: якщо його вистежували першого дня, то будуть вистежувати і надалі. Ви, напевно, звернули увагу, що я двічі підходив до вікна, поки доктор Мортимер читав свою легенду?

— Так, пам'ятаю.

— Мені було цікаво, чи не вештається хтось біля будинку, але ніяких підозрілих осіб я не помітив. Ми маємо справу з розумною людиною, Вотсоне. Це все досить серйозно, і хоча мені досі ще не ясно, які тут діють сили — добрі чи злі, — я проте безперестану відчуваю чиєсь стороннє втручання, чийсь точний розрахунок. Коли наші нові друзі пішли, я негайно ж кинувся за ними навздогін, сподіваючись, що тут мені і трапиться їхня невловима тінь. А цей хитрун не зважився йти пішки і взяв кеб, щоб у міру потреби тягтися позаду або ж обганяти їх, залишаючись при цьому непоміченим. Його методи мають ще ту вигоду, що коли б вони теж сіли в кеб, він би поїхав за ними. Але все-таки одне уразливе місце в цьому методі є.

— Кебмен?

— Саме так.

— Шкода, що ми не помітили його номера!

— Дорогий мій Вотсоне! Мені, щоправда, нічим похвалитися цього разу, але невже ви припускаєте хоч на мить, що я не помітив номера? Будь ласка: дві тисячі сімсот чотири. Втім, зараз це нам ні до чого.

— Не бачу, що ви могли ще зробити.

— Побачивши його, я мав би негайно повернути в протилежну сторону, не поспішаючи взяти кеб і на певній відстані їхати за першим. А ще краще було б поїхати прямо до готелю і чекати подальших подій там. Цей таємничий незнайомець провів би Баскервіля до дверей, і ми за допомогою його ж власного методу могли б простежити, куди він потім подінеться. А тепер наш супротивник надто спритно скористався моєю недоречною поспішністю, що видала нас із головою і збила мене зі сліду.

Під час цієї розмови ми повільно йшли по Ріджент-стріт, а лікар Мортимера та його супутник уже зникли з наших очей.

— Тепер не має ніякого сенсу спостерігати за ними, — сказав Холмс. — Їхня тінь зникла і більше не з'явиться. Треба подивитися, які козирі в нас у руках, і сміливо бити ними. Ви добре роздивилися лице цієї людини в кебі?

— Лице — ні, а бороду роздивився.

— Я теж... а звідси випливає, що борода була, цілком імовірно, фальшива. Коли розумна людина береться за таку ризиковану справу, їй потрібна борода для маскування. Зайдімо сюди, Вотсоне.

Холмс завернув до однієї з розсильних контор цього району, начальник якої зустрів його з розкритими обіймами.

— Ага, Вілсоне, я бачу, ви не забули, як мені поталанило допомогти вам у тій маленькій справі!

— Що ви, сер, хіба це забудеш? Я вам зобов'язаний своїм чесним ім'ям, а може, й життям.

— Ви перебільшуєте, друже! До речі, Вілсоне, мені пам'ятається, у вас був хлопчина на ім'я Картрайт, що виявив велику кмітливість під час розслідування вашої справи.

— Так, сер, він і зараз у мене працює.

— Чи не можна його покликати? Дякую вам. І ще будьте люб'язні розміняти мені ось ці п'ять фунтів.

На поклик начальника з'явився чотирнадцятилітній підліток із жвавим, розумним обличчям. Він став перед нами, із благоговінням дивлячись на знаменитого сищика.

— Дайте мені «Путівник по готелях», — сказав Холмс. — Дякую. Дивіться, Картрайте, ось це назви двадцяти трьох готелів у районі Чаринг-Кросса. Бачите?

— Так, сер.

— Ви обійдете їх усі по черзі.

— Так, сер.

— І для початку будете давати швейцарам по шилінгу. Ось вам двадцять три шилінги.

— Так, сер.

— Ви скажете, що вам потрібно подивитися сміття, викинуте вчора з кошиків. Поясните, що одну дуже важливу телеграму помилково доставили не за тією адресою і вам велено її розшукати. Зрозуміло?

— Так, сер.

— Але насправді ви шукатимете порізану ножицями сторінку газети «Таймс». Ось потрібна сторінка. Зможете відрізнити її від інших?

— Так, сер.

— Швейцари будуть, звичайно, відсилати вас до коридорних, ви і їм дасте по шилінгу. Ось вам ще двадцять три шилінги. У двадцятьох випадках із двадцяти трьох, імовірно, виявиться, що сміття з кошиків викинуто або спалено. Але в трьох інших готелях вам покажуть купу паперів, серед яких ви і пошукаєте цю сторінку. Шансів на вдачу надто мало. Про всяк випадок даю вам ще десять шилінгів. До вечора телеграфуйте мені, на Бейкер-стріт, як у вас посувається справа... А тепер, Вотсоне, нам із вами залишилося тільки запросити по телеграфу про кебмена номер дві тисячі сімсот чотири, після чого ми зазирнемо в якусь картинну галерею на Бонд-стріт і згаємо там час, що залишився до сніданку.

Розділ V

Три обірвані нитки

Шерлок Холмс мав дивну здатність позбавлятися від думок про справи. Він увесь поринав у споглядання полотен сучасних бельгійських художників і за дві години, очевидно, жодного разу не згадав

про дивну історію, в яку через обставини було втягнуто й нас. Усю дорогу від картинної галереї до готелю «Нортумберленд» він говорив тільки про живопис, незважаючи на те, що поняття його в цій галузі відрізнялися крайньою примітивністю.

— Сер Генрі Баскервіль очікує вас нагорі, — сказав нам черговий у вестибюлі. — Він просив відразу ж провести до нього гостей.

Дійшовши до верхньої площадки, ми зіткнулися там із сером Генрі Баскервілем. Він вибіг на сходи весь червоний від гніву, тримаючи в руках старий, запилений черевик. У нього навіть язик заплітався з люті, і коли нарешті до нього вернулася мова, то відразу збився на явний американський акцент, чого ми вранці за ним не помітили.

— За кого мене мають у цьому готелі — за дурника, чи що? — закричав сер Генрі. — Не дозволю із собою жартувати! Якщо цей йолоп не знайде мого черевика, я влаштую скандал! У мене теж є почуття гумору, містере Холмс, але на цей раз тутешні жартівники трішки переборщили.

— Усе ще розшукуєте свою пропажу?

— Так, розшукую і не заспокоюся, поки не знайду.

— Але, по-моєму, ви говорили про новий світло-коричневий черевик?

— Так, сер. А тепер така ж історія з чорним. У мене всього-на-всього три пари взуття — нова світло-коричнева, стара чорна і лаковані черевики, що зараз на мені. Учора ввечері пропав один коричневий черевик, а сьогодні поцупили і чорний. Ну, знайшли? Відповідайте ж! Що ви на мене так витріщились?

На сходах з'явився схвильований коридорний, німець:

— Ні, сер. Я в усіх запитував, ніхто нічого не знає.

— Тож, слухайте: або ви відшукаєте до вечора мій черевик, або я піду до управляючого і заявлю йому, що негайно виїжджаю звідси.

— Черевик знайдеться, сер... Обіцяю вам, що знайдеться... Хвилинку терпіння, сер...

Ми вельми приємно провели час за сніданком, лише мимохідь торкнувшись тих питань, що звели нас чотирьох разом. І Холмс тільки тоді довідався про подальші плани Баскервіля, коли вся наша компанія перейшла до нього в номер.

— Я поїду в Баскервіль-хол.

— Коли?

— Наприкінці тижня.

— Я вважаю ваше рішення правильним, — сказав Холмс. — Тепер я вже не маю жодних сумнівів, що в Лондоні за вами встановлено стеження. Але в такому великому місті важко з'ясувати, що це за люди і що їм від вас потрібно. Якщо вони діють із поганими намірами, вам загрожує небезпека, якій ми не в силах запобігти. Лікарю Мортимер, ви знаєте, що сьогодні вранці, коли ви від мене вийшли, за вами стежили?

Лікар Мортимер так і підскочив на місці.

— Стежили? Хто?

— Ось цього я, на жаль, не можу сказати. Серед ваших сусідів або знайомих у Дартмурі є хтось з широкою чорною бородою?

— Немає... утім, зачекайте... Ну, звичайно... У лакея сера Чарльза, Берримора, широка чорна борода.

— Гм! А де він зараз?

— У Баскервіль-холі. Будинок залишений під його опіку.

— Треба перевірити, чи дійсно він там, а не в Лондоні.

— Як же це зробити?

— Дайте мені телеграфний бланк. «Чи готові приїзду сера Генрі». Адресуємо так: «Баскервіль-хол, містеру Берримору»... Отже, сер Генрі, я теж вважаю, що вам треба без усіляких зволікань їхати в Девоншир, але з одним застереженням: вас в жодному разі не можна відпускати туди самого.

— Лікар Мортимер повертається разом зі мною.

— Але в лікаря Мортимера багато часу забирає практика, та й жити він буде за кілька миль від Баскервіль-холу. Ні, лікар при всім бажанні не зможе вам допомогти. Ви маєте взяти із собою вірну людину, сер Генрі, таку, яка увесь час буде при вас.

— Містере Холмс, невже ви погодитеся поїхати самі?

— Якщо справа дійде до кризи, я якось вирвуся до вас, але, ви самі розумієте, моя велика практика і постійні запити, що сиплються на мене з усіх боків, не дозволяють мені їхати з Лондона на невизначений час. Зараз, наприклад, одна із найшанованіших осіб в Англії перебуває під тиском шантажистів, і відвернути реальну катастрофу зможу тільки я. Ні, мені ніяк не можна їхати в Дартмур.

— Кого ж ви порадите замість себе?

Холмс поклав руку мені на плече:

— Якщо за це візьметься мій друг, то ось вам людина, на яку можна покластися у важку хвилину, у чому я переконався на власному досвіді.

Ця пропозиція звалилася на мене, як сніг на голову, але Баскервіль, не чекаючи моєї відповіді, уже гаряче тряс мені руку.

— Лікарю Вотсон, як це люб'язно з вашого боку! — вигукнув він. — Ви ж бачите, у якому я становищі, а обставини справи відомі вам не гірше, ніж мені. Якщо ви поїдете в Баскервіль-хол і поживете там зі мною, я цього ніколи не забуду!

— Я із задоволенням поїду до Баскервіль-хола, — відповів я, — і не пошкодую витраченого часу.

— Ви будете надсилати мені докладні звіти, — сказав Холмс. — У найкритичніший момент — а він неминуче настане — я буду керувати вашими діями. Гадаю, що від'їзд можна призначити на суботу.

Ми підвелися, збираючись відкланятися, як раптом Баскервіль скрикнув і з торжествуючим виглядом витяг з-під шафи, що стояла в кутку, світло-коричневий черевик.

— Ось вона, моя пропажа!

— Нехай і інші загадки розв'яжуться так само просто! — сказав Шерлок Холмс.

— Але все ж це надто дивно, — зауважив лікар Мортимер. — Я ще перед сніданком обшукав усю кімнату.

— І я теж, — сказав Баскервіль. — Обнишпорив усі куточки. Черевика ніде не було.

— Виходить, коридорний поклав його туди, поки ми снідали.

По дорозі на Бейкер-стріт Холмс сидів у кебі мовчки і, судячи з його нахмурених брів і напруженого погляду, так само, як і я, намагався звести в єдину систему всі ці дивні і, здавалося б, не пов'язані один з одним факти. Решту дня і вечір він провів у себе в кабінеті, поринувши в густі клуби тютюнового диму й у міркування.

Перед самим обідом нам подали дві телеграми. У першій було написано:

«Щойно повідомили Берримор вдома. Баскервіль».

У другій:

«Обійшов двадцять три готелі на жаль порізаної сторінки "Таймса" не знайшов. Картрайт».

— От і обірвалися відразу дві нитки, Вотсоне. Немає нічого кращого від таких справ, де всі ніби змовилися проти тебе. Ось тоді й починаєш входити в азарт. Ну що ж, підемо іншим слідом.

— У вас ще є в запасі кебмен, що віз цього незнайомця.

— Цілком правильно. Я запросив його прізвище й адресу в Реєстраційній конторі і не здивуюся, якщо зараз ми одержимо відповідь на моє запитання.

Дзвінок, що задеренчав, сповістив про те, що навіть перевершило всі сподівання Холмса, бо в дверях кабінету з'явився високий чоловіяга — очевидно, не хто інший, як сам кебмен.

— Мені сказали в конторі, що ось за цією адресою довідувалися про номер дві тисячі сімсот чотири, — почав він. — Я сьомий рік їжджу і ніколи ніяких скарг не чув. Вирішив сам зайти, нехай мені в очі скажуть, у чому я провинився.

— Ви ні в чому не провинилися, голубе, — сказав Холмс. — Навпаки, я заплачу вам півсоверена[13], якщо відповісте на моє запитання.

— От не знаєш, де знайдеш, де втратиш! — посміхнувся кебмен. — А що ви зволите, сер?

— Насамперед ваше прізвище й адресу на випадок, якщо ви мені знову знадобитеся.

— Джон Клейтон, проживаю в Боро, Тарпі-стріт, номер три. Кеб стоїть у Шиплі-Ярді, біля вокзалу Ватерлоо.

Шерлок Холмс записав усе це.

— А тепер, Клейтоне, розкажіть мені про вашого пасажира, що спостерігав за цим будинком сьогодні о десятій годині ранку, а потім вистежував двох джентльменів на Ріджент-стріт.

Кебмен із подивом втупився в Холмса і, очевидно, трохи злякався.

— Що ж вам розповісти, коли ви і самі не гірше від мене усе знаєте! — відповів він. — Мій пасажир сказав мені, що він сищик, і велів не базікати про це.

— А коли він заявив вам про це?

— Коли розплачувався.

— А ще щось він говорив?

— Сказав своє прізвище.

Холмс кинув на мене переможний погляд.

— Своє прізвище? Досить необережно з його боку! То як же його звати?

— Його звуть, — сказав кебмен, — містер Шерлок Холмс.

Відповідь кебмена буквально вбила мого друга. За своє життя я не бачив у нього такого приголомшеного виразу обличчя. Хвилини дві він не міг вимовити ні слова, потім голосно розреготався.

— Удар, Вотсоне! Влучний удар! — сказав він. — Рапіра в руках супротивника, що не поступається мені ні у швидкості, ні в точності. Цього разу він обвів мене навколо пальця. Виходить, його звуть Шерлок Холмс, чи не так?

— Так, сер, він сам так сказав.

— Блискуче! Тепер розкажіть мені, де ви взяли цього пасажира і що було далі.

— Він покликав мене о пів на десяту ранку на Трафальгар-сквері. Сказав: «Я сищик», — і пообіцяв мені дві гінеї[14], якщо я буду точно виконувати його накази і ні про що не буду розпитувати. Ну що ж, від таких грошей не відмовляються. Я підвіз його до готелю «Нортумберленд» і зупинився там. Потім звідти вийшли двоє джентльменів, викликали кеб з біржі і поїхали кудись сюди, на вашу вулицю.

— Ось до цього самого будинку, — сказав Холмс.

— Можливо. Це вже мого сідока треба запитати, йому краще знати. Він велів мені зупинитися приблизно посеред кварталу, і ми прочекали там ще години півтори. Потім ті двоє джентльменів пройшли повз нас, і ми рушили за ними по Бейкер-стріт, завернули на...

— Це я знаю, — сказав Холмс.

— А як виїхали на Ріджент-стріт, він підняв верхнє віконечко і крикнув: «Женіть до вокзалу Ватерлоо!» Я стьобнув свою кобилу, і через десять хвилин ми були на місці. Тут він дав мені дві гінеї — не обдурив! — і пішов до вокзалу. А наостанок обернувся і сказав: «Вам, мабуть, цікаво знати, кого ви возили? Шерлока Холмса». Ось як це все було.

— Так, розумію. І більше ви його не бачили?

— Ні, більше не бачив.

— А тепер опишіть мені зовнішність цього містера Шерлока Холмса.

Кебмен почухав потилицю:

— Не так це легко. Років йому буде близько сорока, зросту середнього, нижче вас дюйма на два, сер. Одягнений чисто, борода чорна, лопатою, а лице бліде. Більше, мабуть, нічого не зможу вам сказати.

— Колір очей який?

— Не примітив...

— Більше нічого не запам'ятали?

— Нічого, сер.

— Ну гаразд. Ось ваші півсоверена. А другу половину одержите, якщо дізнаєтеся про цю людину щось іще. Всього найкращого.

— Доброго здоров'я, сер. Дякую вам.

Джон Клейтон вийшов посміхаючись, а Холмс знизав плечима і з розчарованою посмішкою повернувся до мене.

— Третя нитка теж не витримала, — сказав він. — Справа занадто погана, Вотсоне. Кепська й небезпечна. І що більше я про неї думаю, то менше і менше вона мені подобається. ... Я буду вельми радий, якщо ви повернетеся на Бейкер-стріт здоровим і непошкодженим.

Сер Генрі Баскервіль і лікар Мортимер завершили усі свої справи до призначеного дня, і ми вирушили, як і було домовлено, у Девоншир. Проводжаючи мене на вокзал, містер Шерлок Холмс усю дорогу давав мені напутні вказівки і поради.

— Я не буду говорити вам, кого я підозрюю і які будую здогади, Вотсоне, щоб у вас не виникла упереджена думка, — сказав він. — Мені потрібні факти, викладені найдокладнішим чином, а вже зіставляти їх я буду сам.

— Обіцяю не осоромитися.

— Зброю ви взяли?

— Так, думаю, це буде не зайвим.

— Безумовно. Тримайте револьвер при собі і вдень і вночі і не ослабляйте своєї пильності ні на секунду.

Наші друзі уже встигли запастися квитками першого класу і чекали нас на платформі...

Розділи VI—XIII

[Прибувши до маєтку Генрі Баскервіля, Вотсон відразу ж починає діяти за настановами Холмса. Разом з баронетом він з'ясовує, що слуга Берримор нічого підступного не вчиняв проти сера Генрі, а його дивні нічні блукання пов'язані з біглим каторжником Селденом, який виявився братом місіс Берримор, і заради дружини Берримор носив Селдену їжу на болота, де той переховувався. Від слуги Вотсон дізнався, що серу Чарльзу якась жінка надіслала листа з проханням чекати її біля хвіртки о десятій годині вечора. За двома літерами «Л. Л.», що збереглися на обгорілому аркуші листа, Вотсон встановив, що це — Лора Лайонс, і відвідав її в Кумб-Тресі. Вона підтвердила, що дійсно надсилала листа серу Чарльзу, але на зустріч з ним не ходила.

Вотсон познайомився також з найближчими сусідами сера Генрі — натуралістом Степлтоном та його сестрою, які мешкали на фермі Мерріпіт-хауз, і містером Френклендом з Лефтер-холу.

Про всі новини Вотсон інформує Холмса в листах і звітах. Він повідомляє своєму другові, що баронет почав виявляти зацікавленість до міс Степлтон, на що негативно реагує її брат, і це дивує Вотсона. Однак Степлтон вибачається за брутальність своєї поведінки і запрошує на наступну п'ятницю сера Генрі і Вотсона до себе на обід.

Вотсон запримітив, що на болотах переховується якась людина, і він вирушає туди, де бачив здаля незнайомця. На його великий подив це був Шерлок Холмс, який пояснив, що зосередив свою увагу на спостереженні за тим, що відбувається на болотах. Надалі друзі діють разом. Холмс розповідає Вотсону деякі новини про Степлтона, про те, що той видає свою дружину за сестру. Вони стають свідками загибелі каторжника Селдена, який з криком жаху від когось утікав. Холмс і Вотсон відвідують Лору Лайонс і з розмови з нею переконуються, що Степлтон обманув цю жінку, використав її довіру у своїх підступних планах. У маєтку сера Генрі Холмс, роздивляючись портрети представників роду Баскервілів, звернув увагу на один з них, а саме — Гуго Баскервіля, на якого був дуже схожий Степлтон. Містер Холмс складає план, як діяти далі. Він запрошує з поліції Лондона Лестрейда, повідомляє серу Генрі, що вони з Вотсоном повернуться додому, а баронету радить йти на обід до Степлтона.]

Розділ XIV

Собака Баскервілів

У присутності візника, найнятого в Кумб-Тресі, не можна було говорити про справу, і ми, незважаючи на усе своє хвилювання, розмовляли про якісь дрібниці. Я полегшено зітхнув, коли осторонь від дороги з'явився котедж Френкленда, від якого залишалося дві-три милі до Баскервіль-холу і до того місця, де мала розігратися заключна сцена трагедії. Не доїжджаючи до будинку, ми розплатилися з візником біля воріт, відправили його назад у Кумб-Тресі, а самі пішли в напрямку до Мерріпіт-хаузу.

— Ви зі зброєю, Лестрейд?

— Я бачу, ви налаштовані досить серйозно, містере Холмс. А що від нас тепер потрібно в цій грі?

— Потрібне терпіння. Будемо чекати.

— Справді, місця тут не вельми веселі! — Сищик повів плечима, дивлячись на похмурі схили пагорбів і туман, який озером розливався над Гримпенською трясовиною. — А он десь горить вогник.

— Це Мерріпіт-хауз — кінцева мета нашої подорожі. Тепер попрошу вас ступати якомога тихіше і говорити пошепки.

Ми обережно крокували стежкою, що вела до будинку, але ярдів за двісті від нього Холмс зупинився.

— Далі не треба, — сказав він. — Ось ці валуни послужать нам прекрасною ширмою.

Я підкрався навшпиньки до низької кам'яної огорожі, що оточувала хирлявий садок Степлтонів, і, пробираючись у її тіні, дійшов до того місця, звідки можна було зазирнути в незавішене вікно.

У кімнаті було двоє чоловіків — сер Генрі і Степлтон. Вони сиділи один навпроти одного за круглим столом, до мене в профіль, і палили сигари. Перед ними стояли чашки з кавою і вино. Степлтон жваво говорив про щось, але баронет сидів блідий і слухав його неуважно. Йому, імовірно, не давала спокою думка про швидке повернення додому лиховісними болотами.

Але ось Степлтон встав і вийшов з кімнати, а сер Генрі підлив собі вина в склянку і відкинувся на спинку стільця, попихкуючи сигарою. Я почув скрип дверей, потім похрущування гравію на стежині. Кроки наближалися до мене. Виглянувши із-за стіни, я побачив, що натураліст зупинився біля невеликого хліва в кутку саду. Дзвякнув ключ у замку, і у хліву почулася якась метушня. Степлтон пробув там не більше двох хвилин, знову дзвякнув ключем, пройшов повз мене і зник у будинку. Я побачив, що він повернувся до свого гостя; обережно пробравшись до товаришів, я розповів їм усе це.

— Виходить, жінка не з ними? — запитав Холмс, коли я скінчив.

— Ні.

— Тоді де ж вона? Адже, крім кухні і їдальні, усі вікна темні.

— Їй-право, не знаю.

— Дивіться, Вотсоне, туман суне прямо на нас.

— А це недобре?

— Гірше не вигадати! Туман — єдине, що може порушити мої плани. Але сер Генрі там не затримається. Уже десята година. Тепер усе — і наш успіх, і навіть його життя — залежить від того, чи вийде він перш, аніж туман доповзе до стежини, чи ні.

У міру того, як туман насувався на нас, ми відступали усе далі і далі, поки не опинилися за півмилі від будинку.

— Ми занадто далеко відійшли, — сказав Холмс. — Це вже ризиковано: його можуть наздогнати перш, ніж він дійде до нас. Ну, хай як буде, залишмося тут.

Він опустився на коліна і приклав вухо до землі.

— Слава Богові! Здається, йде!

У тиші боліт почулись швидкі кроки. Пригнувшись за валунами, ми напружено вдивлялися в мутно-сріблисту стіну, що підступала до нас. Кроки усе наближалися, і ось із туману, немов розгорнувши перед собою завісу, виступив той, кого ми чекали. Побачивши над собою чисте зоряне небо, він із подивом озирнувся по боках. Потім швидко пішов по стежині, поминув нас і почав підніматися нагору пологим схилом, що починався відразу за валунами. На ходу він раз у раз озирався через плече, очевидно, побоюючись чогось.

— Тсс! — шепнув Холмс і клацнув курком револьвера. — Дивіться! Ось воно!

У гущавині туману, що наповзав на нас, почувся мірний, дрібний тупіт.

Стоячи поруч із Холмсом, я мигцем глянув йому в лице — бліде, схвильоване, з палаючими при місячному світлі очима. І раптом воно змінилося: погляд став зосереджений і суворий, рот відкрився від здивування. У ту ж секунду Лестрейд скрикнув від жаху й упав ниць на землю. Я випростався і, майже паралізований тим видовищем, що з'явилося перед моїми очима, потягнувся ослабілою рукою до револьвера. Так! Це був собака, величезний, чорний, як смола. Але такого собаки ще ніхто з нас, смертних, не бачив. З його розкритої пащі виривалося полум'я, очі метали іскри, по морді і загривку переливався мерехтливий вогонь. Ні в чийому розпаленому мозку не могло б виникнути бачення страшнішого, огиднішого, ніж ця пекельна істота, що вискочила на нас із туману.

Чудовисько неслося по стежині величезними стрибками, принюхуючись до слідів нашого друга. Ми опам'яталися лише після того, як чудовисько промайнуло повз нас. Тоді і я, і Холмс вистрілили одночасно, і оглушливе ревіння, яке пролунало слідом за цим, переконало нас, що бодай одна з куль влучила в ціль. Однак собака не зупинився і продовжував мчати вперед. Ми бачили, як сер Генрі озирнувся, мертвотно-блідий при світлі місяця, підняв у жаху руки і завмер у цій безпомічній позі, не зводячи очей з чудовиська, яке наздоганяло його.

Але голос собаки, який завив від болю, розсіяв усі наші страхи. Хто уразливий, той і смертний, і якщо він поранений, виходить, його можна й убити. Боже, як біг у ту ніч Холмс!

Ми мчали по стежині і чули невпинні крики сера Генрі і глухе ревіння собаки. Я встиг у ту хвилину, коли собака кинувся на свою жертву, повалив її на землю і вже примірювався схопити за горло. Але Холмс усадив йому в бік одну за одною п'ять куль. Собака завив востаннє, люто клацнув зубами, звалився на спину і, судорожно смикнувши всіма чотирма лапами, завмер. Я схилився над ним, задихаючись від бігу, і приставив дуло револьвера до цієї страшної світної морди, але стріляти мені не довелося — велетенський собака був мертвий.

Сер Генрі лежав непритомний на стежині. Ми зірвали з нього комірець, і Холмс подякував долі, переконавшись, що він не поранений і що наша допомога приспіла вчасно. А потім повіки сера Генрі здригнулися і він слабко поворухнувся. Лестрейд просунув йому між зубами шийку фляги з коньяком, і через секунду на нас глянули двоє зляканих очей.

— Боже мій! — прошепотів баронет. — Що це було? Де воно?

— Його вже немає, — сказав Холмс. — Із примарою, що переслідувала ваш рід, покінчено назавжди.

Чудовисько, що лежало перед нами, воістину могло кого завгодно злякати своїми розмірами і міццю. Це був не чистокровний шукач і не чистокровний мастиф, а, очевидно, помісь — сухорлявий, страшний пес завбільшки з молоду левицю. Його величезна паща усе ще світилася блакитнуватим полум'ям, глибоко посаджені дикі очі були обведені вогненними колами. Я доторкнувся до цієї світної голови і, віднявши руку, побачив, що мої пальці теж засвітилися в темряві.

— Фосфор, — сказав я.

— Атож, і якийсь особливий препарат, — підтвердив Холмс, потягнувши носом. — Без запаху, щоб у собаки не зникло чуття. Пробачте нас, сер Генрі, що ми піддали вас такому страшному випробуванню. Я готувався побачити собаку, але ніяк не очікував, що це буде таке чудовисько. До того ж нам перешкодив туман, і ми не змогли влаштувати псу гідну зустріч.

— Ви врятували мені життя.

— Піддавши його спочатку небезпеці. Ну як, можете встати?

— Дайте мені ще один ковток коньяку, і тоді усе буде гаразд. Ну ось! Тепер з вашою допомогою я встану. А що ви хочете робити далі?

— Поки залишимо вас тут — ви вже досить натерпілися за сьогоднішній вечір, — а потім хтось із нас повернеться з вами додому.

Баронет спробував звестися, але не зміг. Він був блідий, як полотно, і тремтів усім тілом. Ми повели його до валуна. Він сів там, усе ще тремтячи, і затулив лице руками.

— А тепер нам доведеться піти, — сказав Холмс. — Треба скінчити почату справу. Дорога кожна хвилина. Склад злочину тепер перед нами, залишається лише схопити злочинця.

— Б'юся об заклад, вдома його вже не виявиться, — продовжував Холмс, швидко крокуючи поруч з нами стежиною. — Він не міг не чути пострілів і зрозумів, що гру програно.

— Ну що ви! Це було далеко від будинку, до того ж туман приглушає звуки.

— Можете не сумніватися, що він кинувся слідом за собакою, адже його треба було відтягнути від тіла. Ні, ми його вже не застанемо! Але про всякий випадок треба обнишпорити всі куточки.

Вхідні двері були відчинені навстіж, і, вбігши в будинок, ми швидко оглянули кімнату за кімнатою, на подив старезного слуги, що зустрів нас у коридорі. Світло горіло тільки в їдальні, але Холмс узяв звідти лампу й обійшов з нею всі куточки в будинку. Чоловік, якого ми шукали, зник безслідно. Проте на другому поверсі двері однієї зі спалень виявилися замкненими.

— Там хтось є! — крикнув Лестрейд.

У кімнаті почувся слабкий стогін і шерех. Холмс ударив ногою трохи вище від замка, і двері розчинилися навстіж. Тримаючи револьвери напоготові, ми ввірвалися туди.

Але нахабного негідника, за яким ми полювали, не виявилося й тут. Замість нього перед нашими очима постало щось таке дивне і несподіване, що ми завмерли на місці.

Ця кімната мала вигляд маленького музею. Посередині зводилася товста підпірка, підведена під трухляві балясини стелі. І біля цієї підпірки стояла людина, прив'язана до неї простирадлами, які вкутували її з голови до ніг, так що першої миті навіть не можна було розібрати, хто це — чоловік чи жінка. За мить ми зірвали ці пута, вийняли кляп, і до наших ніг упала місіс Степлтон. Голова її схилилася на груди, і я побачив червоний рубець у неї на шиї від удару батогом.

Місіс Степлтон розплющила очі.

— Він врятувався? — запитала вона. — Він утік?

— Від нас він нікуди не втече, пані.

— Ні, ні, я не про чоловіка. Сер Генрі... врятувався?

— Авжеж.

— А собака?

— Убитий.

У неї вирвався довгий подих полегшення.

— Слава Богові! Слава Богові! Негідник!

— Так, пані, у вас немає ніяких підстав бажати йому добра, — сказав Холмс. — То скажіть же, де його шукати.

— Він може сховатися тільки в одному місці, більше йому нікуди подітися, — відповіла вона. — У самому серці трясовини є острівець, на якому був колись рудник. Там він і тримав свого собаку, і там у нього усе було приготовлено на той випадок, якщо доведеться тікати.

Холмс посвітив у вікно лампою. Туман, мов біла вата, липнув до скла.

При такому тумані про погоню годі було й думати. Ми залишили Лестрейда повновладним господарем Мерріпіт-хаузу, а самі разом із сером Генрі повернулися в Баскервіль-хол...

До ранку туман розсіявся, і місіс Степлтон провела нас до того місця, де починалася стежина, що веде через трясовину.

На очі нам потрапив лише єдиний доказ, що не ми перші йдемо по цьому небезпечному шляху. На купині, порослій болотною травою, лежало щось темне. Потягнувшись туди, Холмс відразу пірнув по пояс у твань, і коли б не ми, навряд чи йому вдалося б колись відчути під ногою тверду землю. Він тримав у руці старий чорний черевик. Усередині була мітка: «Мейєрс. Торонто».

— Задля такої знахідки варто прийняти грязьову ванну. Ось він, зниклий черевик нашого друга!

— Кинутий поспіхом Степлтоном?

— Цілком правильно. Він дав собаці понюхати його, коли наводив на слід сера Генрі, і так і утік з ним, а потім кинув. Тепер ми, принаймні, знаємо, що до цього місця він добрався благополучно.

Але більше нам нічого не вдалося довідатися, хоча здогадів було багато...

Розділ XV

Погляд назад

Був кінець листопада. Непогожим, мрячним вечором ми з Холмсом сиділи біля палаючого каміна в кабінеті на Бейкер-стріт. Від часу трагедії, що завершила нашу поїздку в Девоншир, мій друг устиг розслідувати дві досить серйозні справи. Холмс був у чудовому настрої, і, користуючись цим, я вирішив вивідати в нього деякі подробиці загадкової баскервільської історії.

У ці дні в Лондоні саме були сер Генрі і лікар Мортимер, котрі готувалися до далекої подорожі, яку лікарі рекомендували баронету для зміцнення розхитаної нервової системи. Ранком вони зробили нам візит, так що в мене був гарний привід завести розмову на потрібну тему.

— З погляду людини, котра іменувала себе Степлтоном, події розгорталися як по писаному, — почав Холмс, — але нам усе це здавалося надзвичайно складним, бо ми не мали тоді ні найменшої уяви, чим він керується у своїх діях, і знали лише деякі факти. Відтоді у мене було дві розмови з місіс Степлтон, і все роз'яснилося. Думаю, що тепер загадок уже немає!

Наведені довідки остаточно переконали мене, що родинний портрет не брехав і що ця людина справді з роду Баскервілів. Він виявився сином того Роджера Баскервіля, молодшого брата сера Чарльза, якому довелося втікати до Південної Америки, де він і одружився, і після нього залишився син, що носив батьківське прізвище. Цей відомий вам молодчик одружився з Беріл Гарсіа, однією з красунь Коста-Ріки, розтратив казенні гроші і, змінивши прізвище на Ванделер, утік до Англії, де незабаром відкрив школу в східній частині Йоркширу. Справи школи йшли усе гірше і гірше, а кінець у неї був зовсім безславний. Подружжя Ванделерів змінили прізвище і з тих пір стали Степлтонами. Згодом Степлтон разом із залишками свого майна і новими планами на майбутнє перебрався на південь Англії. Тепер ми дійшли до того періоду його життя, що виявився настільки цікавим для нас. Він, очевидно, дізнався, що його і великий маєток відділяє всього лише два життя. Коли він зібрався в Девоншир, його плани були, імовірно, ще досить туманні, але недобрий задум визрівав — недарма він із самого початку видав свою дружину за сестру. Думка скористатися нею як принадою оволоділа ним відразу, хоча він, можливо, ще й не уявляв собі, як усе складеться надалі. Його метою було — привласнити маєток; заради цього він не соромився в засобах і йшов на будь-який ризик. Отже, для початку треба було оселитися якнайближче до Баскервіль-холу, а потім зав'язати дружні стосунки із сером Чарльзом та з іншими сусідами.

Баронет сам розповів йому переказ про собаку і, таким чином, ступив на свій смертний шлях. Степлтон, якого я, як і раніше, називатиму так,

знав, що в старого хворе серце і що сильне потрясіння може вбити його. Усе це він чув від лікаря Мортимера. Крім того, йому стало відомо, що сер Чарльз — людина марновірна і надає великого значення цій похмурій легенді. Гнучкий розум Степлтона негайно підказав йому спосіб, яким можна убити баронета і залишитися самому поза підозрами.

Виробивши план дій, Степлтон розпочав його здійснення з усією витонченістю, властивою його натурі. Пересічний злочинець задовольнився б у такому разі просто злим собакою, але у Степлтона сяйнула геніальна думка — зробити з нього виплодок пекла. Він купив цього пса в Лондоні, вибравши найбільшого і найлютішого з усіх, які там були. Потім приїхав з ним у Девоншир по північній лінії і подолав чималу відстань пішки через болота, щоб провести його додому непомітно. Під час своїх екскурсій за метеликами він знайшов шлях у глиб Гримпенської трясовини, а надійнішого місця для собаки не можна й вигадати. Він посадив його там на ланцюг і став чекати зручного випадку.

Сер Чарльз перейнявся дружніми почуттями до Степлтона і послав його як свого посередника до місіс Лори Лайонс. Видавши себе за холостяка, Степлтон зовсім підкорив цю сердешну жінку і дав їй зрозуміти, що одружиться з нею. Та незабаром з'ясувалося, що треба діяти невідкладно: сер Чарльз зібрався до Лондона на настійну вимогу лікаря Мортимера, з яким Степлтон для годиться погоджувався. Не можна було втрачати ні хвилини, інакше жертва могла вислизнути. Степлтон змусив місіс Лайонс написати серу Чарльзу листа, в якому вона благала старого дати їй можливість побачитися з ним напередодні його від'їзду з Баскервіль-холу. Потім під пристойним приводом він умовив її не ходити на побачення, і ось довгоочікуване настало.

Повернувшись увечері з Кумб-Тресі, Степлтон устиг збігати по собаку, змазав його цією пекельною сумішшю і привів на те місце, куди мав вийти старий. Собака, нацькований хазяїном, перескочив через хвіртку і помчав за бідолагою баронетом, що з криком кинувся втікати тисовою алеєю. Уявляю собі, яке це було жахливе видовище! Навкруги темрява, і в цій темряві за тобою мчить щось величезне зі світною мордою і вогненними очима. Серце в баронета не витримало, і він упав мертвий наприкінці алеї. Собака гнався за ним вузькою смужкою дерну, і тому на доріжці не залишилось ніяких слідів, окрім людських. Коли сер Чарльз упав, собака, імовірно, обнюхав його, але не зачепив мерця й утік. Ось ці сліди й помітив лікар Мортимер. Степлтон підкликав свого пса і поквапився повести його назад, у глиб Гримпенської трясовини. Ось і все, що стосується смерті сера Чарльза Баскервіля...

Цілком можливо, що спочатку Степлтон навіть не підозрював про існування спадкоємця в Канаді. Але він дізнався про це від лікаря Мортимера, який повідомив його і про день приїзду Генрі Баскервіля.

Насамперед йому спало на думку, чи не можна спекатися цього молодого канадця в Лондоні до того, як він приїде в Девоншир. Дружині Степлтон більше не довіряв. Залишати її надовго саму він теж не наважувався: так можна було зовсім утратити над нею владу. Довелося їхати в Лондон разом. Вони зупинилися, як я потім з'ясував, у готелі «Мексборо», на Кревен-стріт, куди Картрайт теж заходив у пошуках порізаної сторінки «Таймса». Степлтон тримав дружину під замком у номері, а сам, приклеївши фальшиву бороду, ходив за лікарем Мортимером — на Бейкер-стріт, на вокзал, у готель «Нортумберленд». Місіс Степлтон підозрювала про плани чоловіка, але вона відчувала такий страх перед ним — жах, породжений його жорстокістю, що не наважувалася написати серу Генрі про небезпеку, яка загрожує йому. Якби лист потрапив до рук Степлтона, хто б міг гарантувати їй життя? Зрештою, як нам уже відомо, вона вчинила хитро: вирізала потрібні слова з газети і написала адресу зміненим почерком.

Степлтону необхідно було будь-що роздобути якусь річ з туалету сера Генрі на той випадок, якщо доведеться пускати собаку по його сліду. Діючи, як завжди, швидко і сміливо, він не забарився, і ми можемо не сумніватися, що і коридорний і покоївка в готелі одержали щедру винагороду за надану йому допомогу. Та ба! Перший черевик виявився ненадіваним, а отже, був непридатний. Він повернув його і замість того вкрав інший. Із цього факту я зробив дуже важливий висновок. Мені стало зрозуміло, що у справі задіяно справжнього собаку, бо тільки цим можна було пояснити старання Степлтона одержати старий черевик.

Наступного ранку, коли наші друзі завітали до нас, Степлтон стежив за ними віддалік, сидячи в кебі. У його спритності і зухвалості ми могли переконатися того ранку, коли він так спритно втік від нас і потім назвався моїм же ім'ям, добре усвідомлюючи, що я доберуся до цього кебмена. І тоді Степлтон зрозумів: у Лондоні розраховувати на успіх нічого, бо за цю справу взявся я.

Отже, Степлтони повернулися в Девоншир, а незабаром туди прибули і ви із сером Генрі.

За Степлтоном треба було установити стеження. Але коли б я стежив за ним, перебуваючи у вашому товаристві, він би відразу насторожився. Довелося обдурити усіх, у тому числі і вас. Я сказав, що залишуся в Лондоні, а сам поїхав слідом за вами. Поневіряння, яких мені довелося зазнати, зовсім не такі й страшні, як вам здається. Утім, подібні дрібниці не можуть завадити нашій роботі. Я жив, власне, у Кумб-Тресі, а печеру на болотах відвідував лише тоді, коли було потрібно бути ближче до місця дії. Картрайт приїхав у Девоншир разом зі мною і, походжаючи всюди під виглядом сільського хлопчика, надав мені велику допомогу. Крім того, він постачав мене їжею і чистою білизною і стежив за вами, коли я був зайнятий Степлтоном. Так що,

як бачите, усі нитки були в мене в руках. Ви вже знаєте, що ваші звіти негайно пересилалися з Бейкер-стріт у Кумб-Тресі. Я чимало з них почерпнув, особливо з того, де повідомлявся єдиний справжній епізод з біографії Степлтонів. Після цього мені вже неважко було установити особистість їх обох, і я зрозумів, із ким маю справу.

На той час, коли ви відшукали мене в печері на болотах, картина злочину стала остаточно ясна, але передавати цю справу до суду було передчасно. Навіть невдалий замах Степлтона на сера Генрі, що закінчився загибеллю злощасного каторжника, не давав прямих доказів. Залишався єдиний вихід: схопити його на місці злочину, виставивши сера Генрі як принаду. Баронет мав іти один, нібито без ніякої охорони. Так ми і зробили і ціною важкого потрясіння, пережитого нашим другом, не тільки завершили розслідування, а й довели Степлтона до загибелі. Піддавши свого клієнта такому випробуванню, я, звичайно, цілком заслужив на докір за погане ведення справи, але хто міг знати заздалегідь, яке страшне, приголомшливе видовище постане перед нашими очима, хто міг передбачати, що вночі буде туман і собака вискочить із нього просто на нас! Ми досягли своєї мети дорогою ціною, але обидва лікарі — і фахівець з нервових хвороб і лікар Мортимер — запевняють мене, що сер Генрі незабаром одужає...

От і все, дорогий мій Вотсоне. А якщо вам потрібний детальніший звіт про цю надзвичайну справу, мені доведеться зазирнути у свої записи. Але я, здається нічого істотного не випустив.

— Невже Степлтон сподівався, що сер Генрі теж помре від страху, побачивши це опудало?

— Собака був зовсім диким, окрім того, він тримав його надголодь. Коли б сер Генрі не вмер на місці, то, в усякому разі, таке страшне видовище могло б паралізувати його сили і він не вчинив би ніякого опору.

— Так, мабуть. Тепер залишається тільки одне запитання. Коли б Степлтон довів свої права на володіння Баскервіль-холом, як би йому вдалося пояснити той факт, що він, спадкоємець, жив під чужим прізвищем та ще й так близько від маєтку? Невже це не викликало б підозр?

— Він міг знайти три виходи. Перший: поїхати до Південної Америки, установити там свою особистість у британському консульстві і зажадати спадщину звідти, не приїжджаючи до Англії. Другий: пробити все це в Лондоні, попередньо змінивши себе до невпізнанності. І третій: видати за спадкоємця підставну особу, забезпечивши його всіма необхідними документами, а собі виговорити за це певну частину доходів. Знаючи Степлтона, ми можемо не сумніватися, що той або інший вихід із становища був би знайдений. А тепер, друже мій, звернімося думками до предметів більш приємних. Кілька тижнів такої важкої праці дають нам право на вільний вечір. Я замовив квитки в оперу...

Переклад Миколи Дмитренка

ЛЕКСИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ТЕКСТУ

[1] **Кура́тор** (від латин. *curo* — піклуюсь) — особа, якій доручено загальний нагляд за діяльністю кого-небудь (чого-небудь).

[2] **Експе́рт** (від латин. *expertus* — досвідчений) — фахівець, що робить експертизу, тобто ретельну перевірку, дослідження якоїсь справи.

[3] **Реліквія** — 1) предмет релігійного поклоніння; 2) річ, яку особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле.

[4] **Натураліст** (від латин. *natura* — природа) — людина, яка займається дослідженням природи; природознавець.

[5] **Бушме́ни** (англ. *bushman*, від голланд. *bosjesman*, буквально — лісова людина) — найдавніше корінне населення Південної й Східної Африки.

[6] **Готтенто́ти** — південноафриканське плем'я, споріднене з бушменами.

[7] **Шараба́н** — легкий однокінний двоколісний візок; кабріолет.

[8] **Мі́стика** — віра в існування надприродних, таємничих сил і в можливість людини спілкуватися з ними; схильність до віри в надприродне й таємниче; щось загадкове, непояснюване.

[9] **Баронет** — спадковий дворянський титул в Англії.

[10] **Гуміара́бік** — в'язка речовина, що витікає з аравійських та африканських акацій, використовується як клей.

[11] **Кеб** — візницький однокінний екіпаж в Англії.

[12] **Анна́ли** (від латин. *annus* — рік) — записи по роках найважливіших подій.

[13] **Соверен** — англійська золота монета.

[14] **Гіне́я** — англійська золота монета, що була в обігу в 1663–1817 рр.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Коли була написана повість «Собака Баскервілів»? Розкажіть, з чого вона починається.
2. Про що йдеться в другому розділі повісті — «Прокляття роду Баскервілів»? Перекажіть зміст давньої легенди про собаку Баскервілів і поясніть, як її сприймав сер Чарльз.
3. Знайдіть у коментарі до тексту значення слів «реліквія», «містика» і прокоментуйте бесіду лікаря Мортимера з Холмсом про причину смерті Чарльза Баскервіля.
4. Хто такий Генрі Баскервіль? Розкажіть, які дивні події сталися з ним у Лондоні.
5. З чого почав розслідування Шерлок Холмс? Поясніть, чому п'ятий розділ повісті має назву «Три обірвані нитки».
6. Чому Шерлок Холмс пропонує лікарю Вотсону їхати разом з баронетом до його маєтку? Зачитайте, які вказівки і поради Холмс дає своєму другові.
7. Розкажіть, що ви дізналися про слуг Берриморів і сусідів сера Генрі.
8. Як ви гадаєте, чому Шерлок Холмс переховувався на болотах, не повідомивши про це Вотсона?
9. Зачитайте опис собаки, який переслідував сера Генрі. Що було в ньому незвичайного? Яку роль в історії з собакою зіграв Степлтон?
10. Зробіть висновок, як взаємно доповнювали один одного Шерлок Холмс і лікар Вотсон у розплутуванні складної інтриги і злочинних намірів

Степлтона. Чи правомірно їх назвали «класичним детективним дуетом»? Свою думку обґрунтуйте.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

11. Складіть план послідовних дій Шерлока Холмса у розслідуванні баскервільської історії.
12. Підготуйте повідомлення про дедуктивний метод Шерлока Холмса, спираючись на текст.

УЗАГАЛЬНЮЄМО Й ПІДСУМОВУЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Що таке пригодницька література? Які жанри в ній переважають?
2. Хто такий Джонатан Свіфт і чим він уславився у світовій літературі?
3. Яким за жанром і структурою є твір Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»? Яку роль у ньому відіграють казкові, фантастичні елементи?
4. Чому романи Джонатана Свіфта «Мандри Гуллівера» і Даніеля Дефо «Робінзон Крузо» посіли виняткове місце у світовій літературі? У чому секрет популярності цих творів?
5. Наведіть визначення термінів «гумор» та «сатира». Поясніть, яку роль вони відіграють у романі Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера». Як сам письменник пояснює, що таке сатира? Якої ви думки про цей вислів?
6. Які засоби і прийоми сатири використовує Дж. Свіфт у своєму творі?
7. Що висміює Дж. Свіфт з англійської дійсності у своєму романі?
8. Якими якостями наділяє письменник головного героя твору Гуллівера?
9. Які ідеї відстоює Дж. Свіфт у романі «Мандри Гуллівера»?
10. Що ви знаєте про зародження та подальше поширення детективу у світовій літературі?
11. Що нового привніс у розвиток детективної літератури Артур Конан Дойл?
12. Яким було ставлення самого письменника до створеного ним образу детектива-мислителя Шерлока Холмса?
13. Що завжди становить основу детективних творів А. К. Дойла?
14. На чому ґрунтується сюжет повісті А. К. Дойла «Собака Баскервілів»?
15. Які художні засоби використовує Артур Конан Дойл для характеристики персонажів своїх детективних творів?
16. Розкрийте сутність дедуктивного методу Шерлока Холмса та наведіть приклади його застосування у повісті «Собака Баскервілів».
17. Коли саме Шерлок Холмс зрозумів, що злочинцем є Степлтон?
18. Чому мешканці краю і представники роду Баскервілів вірили в існування містичної істоти — надзвичайного собаки?
19. На яких засадах ґрунтувалася співпраця детективного дуету — Шерлока Холмса і лікаря Вотсона? Яке враження ці герої справили на вас?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Напишіть твір на одну з тем:
«Його величність Сміх у романі Джонатана Свіфта "Мандри Гуллівера"»;
«Чим приваблює читачів образ детектива-мислителя Шерлока Холмса».

Н. І. ДОРОФЕЄВА
С. П. КАСЬЯНОВА

Краса чистих людських взаємин

Кожна людина має певне уявлення про найцінніші властивості особистості і здатна пояснити, що вона найбільше за все цінує в людях, яким людським якостям надає перевагу.

У більшості творів художньої літератури увага авторів зосереджена на зображенні різноманітних людських взаємин. Читачів завжди приваблюють благородні вчинки, герої, які за будь-яких обставин залишаються людьми мужніми, чесними, чуйними, здатними прийти на допомогу тим, хто потрапив у біду, підтримати їх у складних життєвих ситуаціях, відгукнутися на прохання близьких і навіть незнайомих людей. Письменники майстерно розкривають особливості людських характерів, мотиви вчинків різних персонажів, причини непорозумінь, шляхи їх подолання.

Проблема людських взаємин розглядається в багатьох літературних творах різних жанрів — романах, повістях, оповіданнях, новелах. Саме такій проблемі присвячено вміщені до цього розділу підручника прозові твори малої форми — новела О. Генрі «Останній листок» та оповідання Джеймса Олдріджа «Останній дюйм». Із жанром оповідання ви вже знайомились у попередніх класах, розглядаючи його змістову та художню специфіку на прикладах творів Антона Чехова, Джека Лондона та інших майстрів цього жанру. Американський письменник О. Генрі виявив особливий хист у написанні різноманітних новел — як гостросюжетних на соціальну тематику, так і гумористичного характеру.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Новела (італ. *novella*, від латин. *novellas* — новітній) — невеликий за обсягом прозовий твір про незвичайну життєву подію з динамічним, напруженим сюжетом та несподіваним фіналом.

Новелам властиві лаконізм, яскравість і влучність художніх засобів, зведення до мінімуму кількості персонажів. Автори концентрують увагу на змалюванні незвичайних життєвих обставин, в які потрапили головні герої, на висвітленні їхніх настроїв і переживань. Характерні ознаки цього жанру малої прози ви визначатимете, аналізуючи й обговорюючи новелу О. Генрі «Останній листок».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Пригадайте, які твори ви вивчали або читали самостійно про красу чистих людських взаємин — вміння дружити, допомагати іншим, бути вірним.
2. Що таке новела? У чому своєрідність цього жанру?

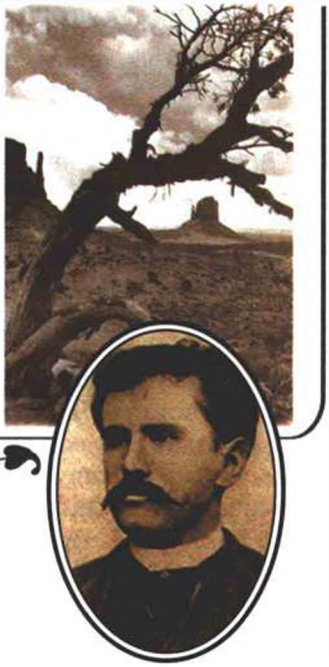

Треба прагнути бути людиною, незважаючи на всю жорстокість навколишнього світу, і це можливо.

О. Генрі

О. ГЕНРІ

[1862–1910]

Американський письменник О. Генрі (Вільям Сідні Портер) увійшов у літературу як майстер короткого оповідання та гостросюжетної новели з динамічною дією і несподіваною розв'язкою. Народився він в Грінзборо в родині лікаря. Схильність до літератури успадкував від матері, яка захоплювалась мистецтвом і писала вірші, та від діда, редактора місцевої газети.

Після смерті матері вихованням Вільяма займалася його тітка Евеліна Портер, у приватній школі якої хлопець провчився до 1876 року. Одним з її улюблених завдань було — скласти продовження оповідання, початого нею. За спогадами однокласників, Вільям краще за всіх вигадував незвичайні кінцівки. Однак навчання в школі йому довелося покинути й піти працювати до свого дядька в аптекарському магазині; там він здобув диплом фармацевта. У 1882 році у Вільяма з'явилися грізні ознаки туберкульозу, і друзі, сім'я Холлів, відвозять його на ранчо у Техасі, де він намагався навчитися всього, що вміли мешканці Заходу, і навіть пройшов почесний обряд «посвячення в ковбої». Самостійно він опанував іспанську, німецьку і французьку мови, вдосконалював англійську, зокрема захопився вивченням лексики і читанням тлумачного словника Вебстера. У 1884 році

родина Холлів продає ранчо, і Вільям Портер переїжджає до Остіна, працює то креслярем, то клерком, то касиром банку, а весь вільний час присвячує читанню книжок. У 1887 році Вільям Портер познайомився й одружився з Етол Естес, яка підтримувала його в перших літературних спробах. Майбутній письменник поки що писав гуморески і надсилав їх в різні редакції. У 1889 році він отримав перший гонорар за публікації в місцевій газеті. І того ж року народилася його донька, яку назвали Маргарет Ворз.

У 1894 році Вільям Портер став редактором і видавцем газети «Ролінг Стоун». Більшість коротких оповідань, опублікованих у ній, являли собою пародії на відомі літературні штампи. Чимало з них своїми темами, героями і стилем стали попередниками майбутніх популярних новел письменника. Через брак коштів газета проіснувала лише один рік. Наприкінці 1894 року ревізія виявила у банку, де Вільям Портер працював касиром, нестачу, і його звинуватили в розтраті, за що він мав постати перед судом. Спочатку він переховувався в Новому Орлеані, потім виїхав до Гондурасу. Враження від перебування у цій тропічній країні Портер використав для написання оповідань з пригодницькою фабулою, з яскравими замальовками природи, культури та побуту мешканців Латинської Америки. Згодом, за порадою видавця з Нью-Йорка, двадцять із цих оповідань він переробив і об'єднав у книзі «Королі і капуста».

Дізнавшись про тяжку хворобу дружини, Вільям повернувся до Остіна. Відразу ж після смерті Етол його заарештували і в березні 1898 року засудили до п'яти років ув'язнення. Працюючи у в'язниці аптекарем, Портер користувався довідником Естена Оссіана Генрі; він узяв собі його прізвище та першу літеру його імені. Так з'явився псевдонім О. Генрі. Ним письменник уперше підписався під оповіданням «Різдвяний подарунок Свистуна Діка», гонорар за який був використаний для придбання подарунка доньці. Вийшовши на волю, О. Генрі деякий час жив у Піттсбурзі, а в 1902 році переїхав у Нью-Йорк.

О. Генрі видав десять збірок новел. Вершина його творчості — новели про Нью-Йорк, об'єднані у збірці «Чотири мільйони»; у них зображено життя мешканців чотирьохмільйонного міста. Популярні також й інші збірки новел О. Генрі: «Серце Заходу», «Палаючий світильник», «Дороги долі», «Ділові люди». Герої цих творів — люди найрізноманітніших професій і соціальних верств.

Симпатії автора — завжди на боці «маленької людини», часто невдахи. Життєві випробування герої новел О. Генрі переносять мужньо і зберігають у своїй душі кращі людські якості — здатність любити своїх близьких, співчувати чужій біді. Письменник відкрив своєрідний психологічний закон «ланцюгової реакції добра»: добрі вчинки одного героя породжують добрі дії інших людей. О. Генрі стверджував, що в людині відкриваються найкращі якості тоді, коли вона робить щось добре заради іншого. Він не переставав повторювати: «У кожного із вас є величезні скарби, які ви мало цінуєте».

О. Генрі також збагатив жанр новели введенням двох розв'язок. Причому друга розв'язка доповнює першу або протиставляється їй. У цьому

можна переконатись на прикладі новели «Останній листок», в якій яскраво відтворено красу людських взаємин.

Сьогодні О. Генрі — один з найпопулярніших письменників у світі.

Першим перекладачем творів О. Генрі українською мовою був Остап Вишня; у 1924 році вийшла в його перекладі збірка новел О. Генрі. Твори О. Генрі перекладали також В. Мисик, М. Дмитренко, О. Логвиненко, О. Терех та інші.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що вас вразило у життєвій і творчій долі американського письменника О. Генрі?
2. Коли Вільям Портер розпочав писати оповідання?
3. Розкажіть, як Вільям Портер склав свій псевдонім.
4. Із чого складається творчий доробок О. Генрі? Наведіть назви збірок новел письменника.
5. Перечитайте епіграф до статті про життєвий і творчий шлях О. Генрі та поміркуйте над його змістом.
6. Поясніть, що означає «ланцюгова реакція добра» в новелах О. Генрі.
7. Якими рисами наділені головні герої новел О. Генрі?
8. Чим збагатив О. Генрі жанр новели?
9. Які твори О. Генрі ви читали або які екранізації їх дивилися? Поділіться своїми враженнями.
10. Які українські перекладачі сприяли тому, що ми маємо змогу читати новели О. Генрі рідною мовою?

ОСТАННІЙ ЛИСТОК

В невеличкому районі на захід від площі Вашингтона вулиці показилися й розбились на вузькі смужки, що називаються проїздами. Ці проїзди утворюють химерні кути й повороти. Там одна вулиця перетинає навіть сама себе разів зо два. Якомусь художникові пощастило відкрити надзвичайно цінні властивості цієї вулиці. Уявімо собі, що збирач боргів з рахунком за фарби, папір та полотно, йдучи цим маршрутом, раптом стрічає самого себе, коли він уже повертається назад, не діставши в оплату жодного цента!

Отож люди мистецтва незабаром налетіли в старий чудернацький Грінвіч-Вілідж у пошуках вікон, що виходять на північ, гостроверхих дахів XVIII століття, голландських мансард[1] і низької квартирної платні. Потім вони притягли туди з Шостої авеню[2] кілька олов'яних кухлів та одну-дві жаровні й утворили «колонію».

Студія Сью і Джонсі містилася на горищі присадкуватого триповерхового цегляного будинку. Джонсі — пестливе від Джоанна. Одна дівчина приїхала з штату Мен, друга — із штату Каліфорнія. Вони познайомилися за табльдотом[3] у місцевому «Дельмоніко»*, ресторанчику на Восьмій вулиці, поба-чили, що їхні погляди на

* Дорогий ресторан у центрі Нью-Йорка.

мистецтво, салат з листя цикорію та широкі рукави цілком збігаються, і вирішили найняти спільну студію.

Це було в травні. А в листопаді холодний, невидимий прибулець, якого лікарі називають Пневмонією[4], почав бродити по колонії, торкаючись то одного, то другого своїми крижаними пальцями. По Іст-Сайду цей зарізяка розгулював сміливо, ішов швидко, вражаючи десятки жертв, але тут, у лабіринті вузьких, поросших мохом проїздів, насилу переставляв ноги.

Містера Пневмонію не можна було назвати благородним старим джентльменом. Для цього підтоптаного, задишкуватого бовдура з червоними кулацюрами мініатюрна дівчина, недокрівна від каліфорнійських зефірів[5], навряд чи була тією дичиною, на яку дозволялося полювати. Проте він напосівся на неї, і тепер Джонсі, нездатна й поворухнутись, лежала на фарбованому залізному ліжку, дивлячись крізь невеличкі шибки голландського вікна на глуху стіну сусіднього мурованого будинку.

Одного ранку заклопотаний лікар порухом кошлатої сивої брови запросив Сью в коридор.

— У неї один шанс... ну, скажімо, з десяти, — повідомив він, збиваючи ртуть у термометрі. — І цей шанс полягає в тому, щоб вона хотіла жити. Та коли люди починають діяти в інтересах гробаря, то вся фармакопея[6] — марнота. Ваша маленька подруга вже вирішила, що ніколи не одужає. Які в неї були наміри на майбутнє?

— Вона... вона хотіла намалювати коли-небудь Неаполітанську затоку, — сказала Сью.

— Намалювати? Дурниці! Чи нема у неї чогось такого, про що справді варто було б думати, наприклад, якогось хлопця?

— Хлопця? — перепитала Сью голосом, схожим на звук натягнутої струни. — Хіба хлопець вартий... ні, докторе, нічого такого немає.

— Ну, тоді це просто занепад сил, — підсумував лікар. — Я зроблю все, що тільки може наука, знаряддям якої я є. Але коли мій пацієнт починає рахувати карети в своїй похоронній процесії, я скидаю з цілющої сили ліків п'ятдесят процентів. Якщо вам удасться, щоб вона хоч раз спитала, який буде цієї зими новий фасон рукавів у пальтах, я зможу поручитися, що в неї буде один шанс не з десяти, а з п'яти.

Коли лікар пішов, Сью вибігла в майстерню й плакала в японську паперову серветку, аж доки та геть не розмокла. Потім узяла креслярську дошку і, насвистуючи веселий мотивчик, незалежно ввійшла до кімнати.

Джонсі, майже непомітна під ковдрою, лежала, повернувшись обличчям до вікна. Сью перестала насвистувати, подумавши, що Джонсі заснула.

Вона прилаштувала дошку й почала малюнок тушшю — ілюстрацію до журнального оповідання. Молоді художники мусять мостити

свій шлях у Мистецтво, малюючи ілюстрації до журнальних оповідань, які молоді автори пишуть для того, щоб вимостити собі шлях у Літературу.

Малюючи героя оповідання, ковбоя із штату Айдахо в елегантних штанях, з моноклем[7], Сью почула тихий шепіт, що повторився кілька разів. Вона швидко підійшла до ліжка.

Очі у Джонсі були широко розплющені. Дівчина дивилась у вікно й лічила — лічила в зворотному порядку:

— «Дванадцять», — мовила вона і трохи згодом: — «одинадцять», — потім: — «десять» і «дев'ять», — а тоді, майже одночасно: — «вісім» і «сім».

Сью стривожено подивилась у вікно. Що там лічити? Адже перед очима лише порожніє безмежно похмуре подвір'я та глуха стіна цегляного будинку на відстані двадцяти футів. До половини тієї стіни видряпався старезний плющ, вузлуватий і підгнилий біля коріння. Холодний подих осені струсив з нього листя, й було добре видно, як майже голі галузки рослини чіпляються за потріскані цеглини.

— Що там таке, серденько? — спитала Сью.

— Шість, — ледь чутно мовила Джонсі. — Тепер вони падають швидше. Три дні тому їх було майже сто. Аж голова боліла рахувати. А сьогодні вже легко. Он іще один упав. Тепер лишилося тільки п'ять.

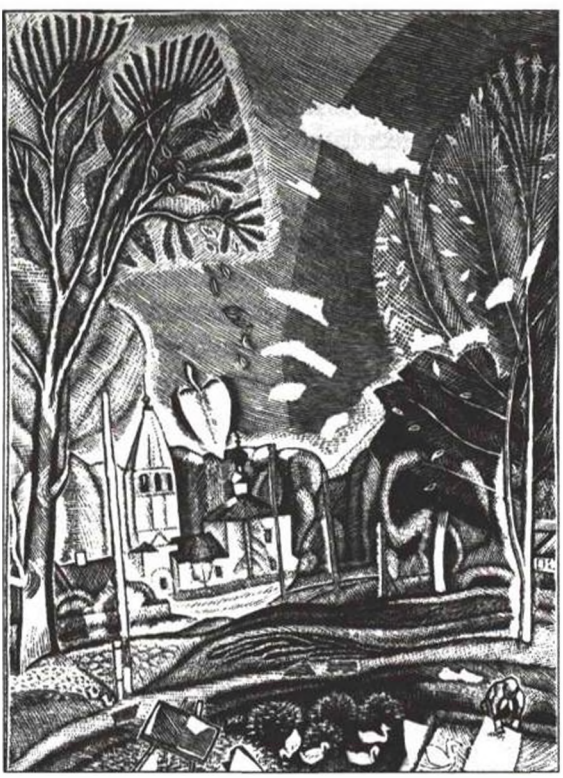

Г. Захаров. Осінній листопад

— П'ять чого, серденько? Скажи своїй Сьюді.

— Листків. На плющі. Коли впаде останній, я помру. Я знаю це вже три дні. Хіба лікар нічого тобі не сказав?

— Таких дурниць я ще ніколи не чула, — пирхнула Сью, чудово вдаючи зневагу. — Яке відношення має листя старого плюща до твого одужання? А ти ж, капосне дівчисько, так любила цей плющ! Не будь дурненькою. Бо ж іще сьогодні вранці лікар мені казав, що твої шанси одужати, та й то скоро... стривай, як же він сказав?.. Він сказав, що в тебе десять шансів проти одного! А це майже стільки, як у кожного з нас у Нью-Йорку, коли їдеш у трамваї або проходиш повз новий будинок. Спробуй-но тепер з'їсти бульйону і дай твоїй Сьюді докінчити малюнок, щоб можна було продати його редакції і купити своїй хворій дівчинці портвейну, а собі, ненажері, свинячих котлет.

— Не треба більше купувати вина, — мовила Джонсі, не відриваючи погляду від вікна. — Он іще один полетів. А бульйону я не хочу. Залишилось усього чотири листочки. Я хочу, поки не стемніло, побачити, як одірветься останній. Тоді помру і я.

— Джонсі, люба, — сказала Сью, схиляючись над ліжком, — ти можеш пообіцяти мені, що заплющиш очі й не дивитимешся у вікно, поки я закінчу роботу? Я повинна здати ці малюнки завтра. Мені потрібне світло, інакше я опустила б штору.

— А чи не могла б ти малювати в другій кімнаті? — холодно спитала Джонсі.

— Краще я побуду біля тебе, — відповіла Сью. — До того ж я не хочу, щоб ти весь час дивилась на ті дурні листки.

— Тоді скажи мені, коли закінчиш, — заплющуючи очі, попросила Джонсі, бліда й непорушна, мов повалена статуя, — бо я хочу побачити, як упаде останній листок. Я стомилася чекати. Стомилася думати. Мені хочеться розслабитись, ні за що не триматися й полетіти — дедалі нижче й нижче — як один з отих нещасних, виснажених листків.

— Спробуй заснути, — порадила Сью. — Мені треба покликати сюди Бермана, щоб намалювати з нього відлюдька-золотошукача. Я вийду на хвилинку, не більше. А ти лежи й не рухайся, поки я не повернуся.

Старий Берман був художником і жив на першому поверсі під ними. Йому вже перевалило за шістдесят, і борода в нього, як у скульптури Мікеланджело «Мойсей», кільцями спускалася з його голови сатира[8] на тіло карлика. В мистецтві Берман був невдахою. Сорок років тримав він у руках пензель, але й на крок не наблизився до своєї Музи, щоб хоч торкнутися краю її мантії. Він весь час збирався створити шедевр[9], але навіть не почав над ним роботи. Уже кілька років, як він не малював нічого, крім якоїсь мазанини — вивісок та реклам. На шматок хліба він заробляв, позуючи тим молодим художникам з колонії, які не могли платити натурникові-професіоналу. Він занадто багато пив і ще не облишив балачок про свій майбутній шедевр. Що ж

до всього іншого, то це був буркітливий дідок, який нещадно знущався з усякої делікатності, в кому б вона не виявлялась, і дивився на себе як на сторожового пса, спеціально поставленого захищати двох молодих художниць у студії нагорі.

Сью застала Бермана, від якого дуже тхнуло ялівцівкою[10], в його тьмяно освітленій комірчині внизу. В кутку стояв мольберт[11] з підрамником, на якому було натягнуто чисте полотно, що вже двадцять п'ять років чекало перших штрихів шедевра. Сью розповіла старому про химери Джонсі й про свої побоювання відносно того, як би її подруга, легенька й тендітна, немов листок, не відлетіла від них, коли зв'язок із світом у неї ще послабшає.

Старий Берман з червоними очима, які помітно сльозилися, галасливо виявив свою зневагу, знущаючись із таких ідіотських вигадок.

— Що, — кричав він з жахливим німецьким акцентом, — хіба ще є такі дурні, щоб умирати через листя, яке осипається з клятого плюща? Вперше чую. Ні, не хочу позувати для вашого йолопа відлюдька! Як це ви дозволяєте їй забивати голову такими дурницями? Ах, маленька бідолашна міс Джонсі!

— Вона дуже хвора й зовсім знесилена, — сказала Сью, — а від високої температури ще наче й схибнулася, бо в голові у неї повно всяких химер. Гаразд, містере Берман, якщо не хочете позувати мені, то й не треба. Просто я думаю, що ви гидкий старий... старий базіка.

— Ви справжня жінка! — загорлав Берман. — Хто каже, що я не хочу позувати? Ану вперед. Я йду з вами. Півгодини я намагаюся пояснити, що готовий позувати. Боже мій! Тут зовсім непідходяще місце хворіти такій гарній дівчині, як міс Джонсі. Колись я намалюю шедевр, і ми всі виберемося звідси. Їй-бо, виберемося!

Джонсі спала, коли вони піднялися нагору. Сью опустила штору аж до підвіконня й знаком веліла Берманові пройти в другу кімнату. Там вони зупинилися біля вікна й з острахом подивилися на плющ. Потім мовчки перезирнулись. Надворі вперто йшов холодний дощ із снігом. Берман у старій синій сорочці, зображаючи відлюдька-золотошукача, всівся на перекинутому догори дном чайнику, що правив за скелю.

Наступного ранку, прокинувшись після короткого сну, Сью побачила, що Джонсі не зводить сумних, широко розплющених очей із опущеної зеленої штори.

— Підніми її, я хочу подивитися, — пошепки наказала Джонсі.

Сью стомлено послухалась.

Неймовірна річ! Цілу ніч періщив дощ і шаленів рвучкий вітер, а на цегляній стіні ще виднів листок плюща. Один-єдиний. Темно-зелений біля стебла, але з жовтизною тління й розкладу по зубчастих краях, він хоробро тримався на галузці за двадцять футів від землі.

— Це останній, — мовила Джонсі. — Я думала, він неодмінно впаде вночі. Я чула, який був вітер. Сьогодні він упаде, тоді й я помру.

— Та Бог з тобою! — сказала Сью, схиляючись змученим обличчям над подушкою. — Подумай хоч би про мене, якщо не хочеш думати про себе. Що буде зі мною?

Джонсі не відповіла. Душі, яка лаштується вирушити в далеку таємничу подорож, усе на світі стає чуже. Невідчепна думка про смерть опановувала Джонсі дедалі дужче в міру того, як одна по одній слабшали ниточки, що зв'язували її з подругою і всім земним.

День повільно минув, але навіть у присмерку вони бачили на тлі цегляної стіни, що самотній листок плюща тримається на своїй ніжці. А потім, коли настала ніч, знову зірвався північний вітер, знов у вікна періщив дощ, тарабанячи по низьких голландських карнизах.

Коли розвидніло, Джонсі безжально звеліла підняти штору.

Листок плюща був ще на своєму місці.

Джонсі лежала й довго дивилась на нього. А потім озвалася до Сью, яка на газовій плитці розігрівала для неї курячий бульйон.

— Я була поганим дівчиськом, — сказала Джонсі. — Щось примусило цей останній листок залишитись там, де він є, щоб показати, яка я була противна. Це гріх — хотіти вмерти. Тепер ти можеш дати мені трохи бульйону й молока з портвейном... Або ні, принеси спочатку дзеркало, потім обклади мене подушками — я сидітиму й дивитимусь, як ти готуєш їсти.

Через годину вона сказала:

— Сьюді, я сподіваюсь намалювати коли-небудь Неаполітанську затоку.

Удень прийшов лікар, і Сью, проводжаючи його, знайшла привід вийти в коридор.

— Шанси рівні, — сказав лікар, потискуючи худеньку тремтячу руку Сью. — Гарний догляд — і ви виграєте. А тепер я повинен навідатися ще до одного хворого, тут унизу. Його прізвище Берман, здається, він художник. Теж пневмонія. Він старий, немічний, а хвороба в тяжкій формі. Надії ніякої, але сьогодні його заберуть до лікарні, там йому буде зручніше.

Наступного дня лікар сказав Сью:

— Небезпека минула. Ви перемогли. Тепер харчування й догляд — і більше нічого не треба.

А надвечір того ж дня Сью підійшла до ліжка, де лежала Джонсі, умиротворено плетучи дуже синій і зовсім не потрібний вовняний шарф, і однією рукою — разом з подушками та плетивом — обняла подругу.

— Мені треба щось тобі розповісти, біле мишенятко, — сказала вона. — Сьогодні в лікарні від запалення легенів помер містер Берман. Він хворів тільки два дні. Позавчора вранці двірник знайшов старого в його кімнаті безпорадного від страждань. Його черевики й одяг геть промокли й були холодні як лід. Ніхто не міг збагнути, куди він ходив такої жахливої ночі. Потім знайшли ліхтар, який ще горів, драбину,

перетягнуту в інше місце, кілька розкиданих пензлів і палітру, на якій було змішано зелену та жовту фарби. А тепер подивись у вікно, люба, на останній листок плюща. Тебе не дивувало, що він ні разу не затремтів і не колихнувся від вітру? Ах, сонечко, це і є шедевр Бермана, він намалював його тієї ночі, коли впав останній листок.

Переклад Миколи Дмитренка

ЛЕКСИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ТЕКСТУ

1 **Мансáрда** — приміщення на горищі з похилою стелею або стіною.
2 **Авéню** (англ. *avenue*) — авеню, проспект, широка вулиця, зазвичай обсаджена деревами (особливо у США).
3 **Тáбльдот** (англ. *table d'hote*) — стіл для харчування у готелях, пансіонах і ресторанах, коли сніданок, обід і т. ін. подають у певний час за єдиним для всіх меню.
4 **Пневмонія** — запалення легенів.
5 **Зефір** — вітер.
6 **Фармакопéя** — збірка загальнодержавних стандартів і положень, якими керуються фармацевти (аптекарі) при виготовленні, перевірці, зберіганні ліків.
7 **Моноκль** — кругле оптичне скло для одного ока.
8 **Сатúр** — божество в античній міфології.
9 **Шедéвр** (фр. *chef-d'œuvre*) — зразковий твір, що є найвищим досягненням мистецтва, майстерності.
10 **Ялівцівка** — наливка з ягід ялівцю (вічнозеленого чагарнику).
11 **Мольбéрт** — дерев'яний верстат для живопису.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Доведіть, що твір О. Генрі «Останній листок» є новелою.
2. Визначте основну проблему новели О. Генрі «Останній листок».
3. Назвіть персонажів новели О. Генрі і розкажіть, що ви про них дізналися.
4. Що все своє життя збирався створити художник Берман? Чи вдалося йому здійснити свій задум?
5. Знайдіть у тексті новели художні деталі та поясніть їх значення.
6. Якими прийомами та засобами автор досягає напруження сюжету новели?
7. Як ви розумієте назву новели О. Генрі?
8. Чи можна говорити про гуманізм художнього твору, якщо герой гине?
9. Яке враження справила на вас новела О. Генрі «Останній листок»?
10. Перечитайте в Коментарі тлумачення слова «шедевр». Якої ви думки про шедевр Бермана і його вчинок?

У моїх книжках головна тема завжди одна й та сама — вибір. Вибір шляху, вибір дії, вибір світогляду.

Дж. Олдрідж

Джеймс ОЛДРІДЖ

[нар. 1918]

Народився Джеймс Олдрідж 1918 року в невеличкому селищі австралійського штату Вікторія в родині корінного лондонця, який працював редактором місцевої газети. Дитячі роки, проведені в містечку Суон Хілл, куди переїхала родина, стали справжньою життєвою школою для хлопця. Батькового заробітку ледь вистачало, а Джеймсові (він був п'ятою дитиною), як усім хлопчакам, хотілося рибалити, веслувати, їздити верхи, тому він підробляв у вихідні. Олдріджу пощастило вступити до спеціального комерційного коледжу в Мельбурні. Щоб мати можливість навчатися, він до ночі працював у редакції газети вантажником, помічником верстальника, виконував будь-яку допоміжну роботу, здійснив свої перші журналістські спроби. Йому захотілося побачити світ, зокрема Англію — землю батьків.

У 1938 році Олдрідж вступив до Лондонської економічної школи. Провчився один рік і вирішив повернутися до журналістики. Це бажання провело його дорогами Іспанії, де він був військовим кореспондентом, по фронтових укріпленнях Фінляндії, де він був уже кореспондентом кількох англійських газет; побував Олдрідж і в бліндажах діючих частин радянської армії. Воєнні нариси та репортажі Джеймса Олдріджа мали відверто

публіцистичний* характер, бо журналістові було важко приховати в собі письменника, і за скупими рядками репортерських матеріалів відчувалися співчуття, переживання, захоплення героями.

Саме поєднанням правдивості, як найважливішої ознаки справжнього журналіста, і масштабності мислення художника вирізняються перші романи Джеймса Олдріджа «Справа честі» і «Морський орел». У них письменник зосереджує увагу на причинах та наслідках поведінки людини під час Другої світової війни. Автор прагне віднайти джерела героїзму і патріотизму в англійців, греків, італійців, представників інших народів. І в кожному своєму наступному творі Олдрідж розширює палітру виражальних засобів.

У 1951 році Олдрідж стає одним з керівників міжнародної організації «Письменники за мир».

Оповідання та новели Джеймса Олдріджа, зібрані у книзі «Золото і пісок», побачили світ у 1960 році. В багатьох з них відображено події та враження, які сам письменник переживав у дитинстві.

Оповідання «Останній дюйм» присвячене проблемі людського взаєморозуміння. Батько намагається подолати відчуження зі своїм сином. З усіх засобів, за допомогою яких можна відновити стосунки із сином, батько як пілот обрав те, що йому найближче — підкорення неба. Ця стихія дає людині відчуття свободи, польоту, простору, але й відповідальності за літак, за людей. Драматичні обставини, у які потрапляє Бен із сином, вносять зміни у їхні стосунки і навіть змінюють їхні характери. Автор звертає увагу на те, що хлопчик не просто виконує команди батька, обставини змушують його приймати рішення і знаходити вихід з важкої ситуації.

Джеймс Олдрідж переконливо показує, що у складних обставинах людина виявляє кращі риси характеру і стверджує вчинками свою спроможність долати «останній дюйм» на шляху до мети і до взаєморозуміння з іншими людьми.

* Публіцистика — рід літератури, що висвітлює актуальні проблеми сучасності.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про Джеймса Олдріджа як письменника.
2. Яке значення у творчій долі Олдріджа мала журналістська діяльність?
3. Перечитайте епіграф до статті про Дж. Олдріджа і поміркуйте, чи можна вважати ці слова творчим гаслом письменника.
4. Якій проблемі автор присвятив оповідання «Останній дюйм»?

ОСТАННІЙ ДЮЙМ

(Скорочено)

Добре, коли після двадцяти років роботи льотчиком ти і в сорок ще відчуваєш задоволення від польоту; добре, коли ти ще можеш радіти з того, як артистично точно посадив машину: легенько натиснеш ручку, піднімеш невеличку хмарку куряви й плавно відвоюєш останній дюйм над землею!

Але з польотами на ДС-3, коли, бувало, піднімеш у повітря стареньку машину за будь-якої погоди і летиш над полями навмання, вже покінчено. Робота в Канаді добре загартувала його. Не дивно, що він закінчив своє льотне життя над пустелею Червоного моря, літаючи на «Фейрчальді» нафтоекспортної компанії «Тексєгипто», яка мала право на розвідку нафти по всьому єгипетському узбережжю.

Але й це все було вже в минулому. Компанія Тексєгипто відмовилась від дорогих спроб знайти велике нафтове родовище...

Отак він і залишився з порожніми руками, коли не брати до уваги байдужу дружину, якій він не був потрібен, та десятирічного сина, що народився надто пізно і, — Бен розумів десь у глибині душі, — чужого їм обом, самотнього, неприкаяного хлопчика, який у десять років розумів, що мати ним не цікавиться, а батько — стороння людина, яка не знає, про що з ним говорити, різка й небагатослівна в ті лічені хвилини, коли вони бували разом.

От і ця хвилина не була кращою за інші. Бен узяв з собою хлопчика на «Остер», який страшенно кидало на висоті двох тисяч футів над узбережжям Червоного моря, і чекав, що сина ось-ось закачає.

— Коли тебе занудить, — сказав Бен, — нагни голову нижче, щоб не забруднити всю машину.

— Добре. — Хлопчик мав дуже нещасний вигляд.

— Боїшся?

Маленький «Остер» нещадно кидало в розпеченому повітрі то в один, то в другий бік, але переляканий хлопчина все ж не губився і, відчайдушно смокчучи цукерку, розглядав прилади, компас, рухливий авіагоризонт.

— Трохи, — відповів хлопець тихим і несміливим голоском, не схожим на грубуваті голоси американських дітей. — А літак не зламається від цих поштовхів?

Бен не вмів заспокоювати сина, він сказав правду.

— Якщо машину не доглядати, вона неодмінно зламається.

— А ця... — почав хлопчик, але його дуже нудило, і він не закінчив.

— Ця в порядку, — роздратовано сказав батько. — Цілком справний літак.

Хлопчик опустив голову і тихенько заплакав.

Бен пожалкував, що взяв з собою сина. Всі великодушні поривання у них в сім'ї завжди закінчувались невдачею, їм обом давно бракувало цього почуття — черствій, плаксивій, провінціальній матері і різкому, нервовому батькові. Якось під час одного з таких нападів великодушності Бен спробував повчити хлопчика вести літак, і хоч син виявився дуже кмітливим і досить швидко засвоїв основні правила, кожен окрик доводив хлопця до сліз...

— Не плач! — наказував йому тепер Бен. — Нічого тобі плакати. Підведи голову, чуєш, Деві!.. Підведи зараз же!

Але Деві сидів похнюпившись, а Бен більше й більше жалкував, що взяв його, і сумовито поглядав на величезну мертву пустелю узбережжя Червоного моря, котра розстилалася під крилом літака, — суцільну смугу на тисячу миль, якою відокремлювалися ніжно розмиті акварельні фарби суходолу від бляклої зелені моря.

— Сядь прямо, — сказав він Деві, — коли хочеш навчитися, як іти на посадку.

Він знав, що тон у нього різкий, і сам завжди дивувався, чому не вміє розмовляти з хлопчиком. Деві підвів голову. Він ухопився за дошку управління і нахилився вперед. Бен торкнув важіль газу, почекав, доки зменшиться швидкість, а потім з силою потягнув рукоятку тримера[1], яка була дуже незручно приладнана в цих маленьких англійських літаках угорі ліворуч, майже над головою. Рантовий поштовх пригнув голову хлопчика вниз, але він зразу ж підвів її і почав дивитись поверх опущеного носа машини на вузьку смугу білого піску вздовж затоки, схожої на коржа, кинутого у цю прибережну пустку. Батько вів літак прямо туди.

— А як ти знаєш, звідки віє вітер? — запитав хлопчик.

— По хвилях, по хмаринці, чуттям! — крикнув йому Бен.

Але він уже й сам не знав, чим керується, коли веде літак. Не думаючи, він знав з точністю до одного фута, де посадити машину. Доводилося бути точним: гола смуга не давала йому жодної зайвої п'яді[2], і опуститись на неї міг тільки дуже маленький літак. Звідси до найближчого населеного пункту було сто миль, а довкола — мертва пустеля.

— Найголовніше — це правильно розрахувати, — сказав Бен. — Коли вирівнюєш літак, треба, щоб відстань до землі була шість дюймів. Не фут і не три, а рівно шість дюймів! Якщо вище — стукнешся під час посадки, і літак буде пошкоджено. Надто низько — наскочиш на горбик і перекинешся. Головне — останній дюйм.

Деві кивнув. Він уже знав. Він бачив, як в Ель-Бабі, де вони брали напрокат машину, одного разу перекинувся такий «Остер». Учень, який літав на ньому, загинув.

— Бачиш! — закричав батько. — Шість дюймів. Коли він почне сідати, я беру назад ручку. Тягну її на себе. Отак! — сказав він, і літак торкнувся землі легко, мов сніжинка. — Останній дюйм! — Бен зразу ж вимкнув мотор і натиснув на ножні гальма. Ніс літака задерся вгору, а гальма не дали йому зануритись у воду — до неї лишилося шість чи сім футів.

Двоє льотчиків повітряної лінії, які відкрили цю бухту, назвали її Акулячою — не через форму, а через її мешканців. У ній завжди водилася сила-силенна великих акул. Вони запливали сюди з Червоного моря, ганяючись за косяками оселедців і кефалі, які час від часу шукали собі тут захистку. Бен і прилетів сюди, власне, заради акул, а

тепер, коли потрапив у бухту, зовсім забув про хлопчика і тільки часом давав йому розпорядження: допомогти розвантажувати речі, закопати мішок з продуктами в мокрий пісок, змочити пісок морською водою, подавати інструменти і всякі дрібниці, потрібні для акваланга і камер...

— Затягни на мені цей ремінь! — звелів він Деві.

На спині в нього був важкий акваланг. З двома його двадцятикілограмовими циліндрами із стисненим повітрям він зможе пробути більше години на глибині тридцять футів. Глибше опускатися й не треба. Акули цього не роблять.

— І не кидай у воду каміння, — сказав батько, піднімаючи циліндричний водонепроникний кіноапарат і витираючи пісок з його ручки. — А то всю рибу поблизу сполохаєш. Навіть акул. Дай мені маску!

Деві передав йому маску із скляним забралом.

— Мене не буде хвилин двадцять. Потім я піднімусь, і ми поснідаємо, бо сонце вже високо. Ти поки що обклади камінням колеса машини і посидь під крилом у затінку. Зрозумів?

— Зрозумів, — відповів Деві...

Взявши в рот трубку й опустивши вниз кіноапарат, щоб той своєю вагою тягнув його на дно, Бен зник під водою.

Бен, притулившись спиною до корала, мучився з клапаном, що регулює подачу повітря. Він опустився неглибоко, не більше як на двадцять футів, але клапан працював нерівномірно, і йому доводилося із зусиллям втягувати повітря. А це дуже втомлювало і було не зовсім безпечно.

Акул було багато, але вони трималися на відстані. Вони ніколи не підпливали так близько, щоб на них можна було як слід націлити об'єктив. Доведеться після обіду приманити їх до себе. Для цього він взяв у літак пів кінської ноги; загорнута в целофан, вона лежала закопана в піску.

— Цього разу, — сказав він собі, шумно випускаючи пухирці повітря, — я вже назнімаю їх не менше як на три тисячі доларів...

— А хто-небудь знає, що ми тут? — спитав Деві спітнілого від сну батька, коли той знову збирався спуститися під воду.

— Чому ти запитуєш?

— Не знаю. Просто так.

— Ніхто не знає, що ми тут, — сказав Бен. — Ми дістали в єгиптян дозвіл летіти в Хургалу. Вони не знають, що ми залетіли так далеко. І не повинні знати. Це ти запам'ятай.

— А нас можуть знайти?

Бен подумав, що хлопчик боїться, чи не звинуватять їх у чомусь недозволеному. Діти завжди бояться, що їх спіймають на гарячому.

— Ні, прикордонники нас не знайдуть. З літака вони навряд чи помітять нашу машину. А суходолом ніхто сюди не добереться, навіть на «віллісі»[3]. — Він показав на море. — І звідти ніхто не прийде: там рифи...

— Невже ніхто-ніхто про нас не знає? — тривожно запитав хлопчик.

— Я ж кажу, що ні! — роздратовано відповів батько. Але раптом зрозумів, хоч і пізно, що Деві непокоїть не страх бути піймaним, він просто боїться лишитися сам. — Ти не бійся, — промовив Бен грубувато, — нічого з тобою не станеться!

— Зривається вітер, — сказав Деві, як завжди тихо і надто серйозно.

— Знаю. Я пробуду під водою лише півгодини. Потім піднімусь, заряджу нову плівку і опущуся ще хвилин на десять. Займись тут чим-небудь. Шкода, що ти не захопив з собою вудочки.

«Треба було йому про це нагадати», — подумав Бен, занурюючись у воду разом із принадою з конини. Принаду він поклав на добре освітлену коралову гілку, а камеру встановив на виступі. Потім він міцно прив'язав м'ясо телефонним дротом до корала, щоб акулам важче було його відірвати.

Закінчивши цю справу, Бен відступив у невелику нішу на якихось десять футів від принади, щоб захистити себе ззаду. Він знав, що акул не доведеться довго чекати.

У сріблястому просторі, там, де корали переходили в пісок, їх було вже п'ять. Він мав рацію. Акули прийшли зразу ж, почувши запах крові. Бен завмер, а коли видихав повітря, то притискував клапан до корала за спиною, щоб пухирці повітря, лопаючись, не сполохали акул.

— Підходьте! Ближче! — заохочував він риб.

Але їх і не треба було запрошувати.

Вони кинулись прямо на шматок конини. Попереду йшла знайома плямиста акула-кішка, а за нею дві чи три акули тієї ж породи, але менші. Вони не пливли і навіть не ворушили плавниками; вони летіли вперед з великою швидкістю, наче сірі ракети. Підійшовши до м'яса, акули трохи звернули вбік, на ходу одриваючи шматки.

Він зняв на плівку все: наближення акул до цілі, якусь дерев'яну манеру роззявляти пащу, наче в них боліли зуби, пожадливий пакосний укус — найогидливіше видовисько, яке йому доводилось бачити в житті.

— Ах ви гади! — сказав він, не розкриваючи губів.

Як і кожен підводник, він їх ненавидів і дуже боявся, але не міг не захоплюватись ними.

Вони з'явилися знов, хоч ролик його плівки був уже майже цілком використаний. Отже, йому доведеться піднятись на сушу, перезарядити камеру і швидше повернутися назад. Бен глянув на камеру і пересвідчився, що плівка кінчилась. Підвівши очі, він побачив, що вороже настроєна акула-кішка пливе просто на нього.

— Геть! Геть! Геть! — загорлав Бен у трубку.

Кішка на ходу повернулася на бік, і Бен зрозумів, що вона зараз кинеться на нього. Тільки в цю мить він помітив, що руки і груди в нього вимазані кров'ю від кінського м'яса. Бен прокляв свою необережність. Але докоряти собі було безглуздо і пізно, і він почав відбиватися від акули кіноапаратом.

Кішка випередила його, і камера тільки злегка ковзнула по ній. Бокові різці з розмаху схопили праву руку Бена, ледве не зачепили грудей і пройшли крізь його руку, наче бритва. Від страху і болю Бен почав розмахувати руками; кров його зразу ж скаламутила воду, але він уже нічого не бачив і тільки відчував, що акула зараз нападе знов. Одбиваючись ногами, Бен посувався назад і раптом відчув, що його різонуло по ногах. Судорожно кидаючись, він заплутався в гіллястих заростях; Бен тримав трубку в правій руці, боячись випустити її. І тої миті, коли він побачив, що на нього напала ще одна акула, трохи менша, він ударив її ногами і сам одкинувся назад. Бен ударився спиною об надводний край рифу, якось викотився з води і, весь у крові, повалився на пісок, як сніп...

Опам'ятавшись, Бен одразу ж згадав усе, що сталося, хоч і не розумів, чи довго він був непритомний і що було потім; усе тепер, здавалося, вже не корилося його владі.

— Деві! — закричав він.

Десь зверху почувся приглушений голос хлопця, але в очах у Бена було темно — він знав, що ще не минув шок. Але він побачив сина, його нахилене, сповнене жаху обличчя і зрозумів, що був без пам'яті лише кілька секунд. Рухатись він майже не міг.

— Що мені робити? — кричав Деві. — Бачиш, що з тобою сталося?

Бен заплющив очі, щоб зібратися з думками. Він знав, що вже не зможе вести літак: руки горіли, як у вогні, і були важкі, наче свинець, ноги не рухались, а в голові стояв туман.

— Деві, — ледве-ледве вимовив Бен із заплющеними очима, — що у мене з ногами?

— У тебе руки... — почув він невиразний голос Деві, — руки зовсім порізані, просто жах!

— Знаю! — сердито сказав Бен, не розтуляючи зубів. — А що в мене з ногами?

— Ноги в крові, теж порізані...

— Дуже?

— Дуже, але не так, як руки. Що мені робити?

Тоді Бен глянув на руки і побачив, що права майже зовсім одірвана, — він бачив м'язи, сухожилля, крові майже не було. Ліва була схожа на шматок пожованого м'яса і сильно кровоточила; він зігнув її, підтягнув кисть до плеча, щоб зупинити кров, і застогнав від болю.

Бен знав, що справи його дуже погані. Але тут же зміркував, що треба щось робити: коли його не стане, хлопець залишиться сам, і про це страшно було навіть думати. Це було ще гірше, ніж його власне становище. Хлопця не скоро знайдуть у цій спаленій сонцем країні, якщо взагалі його знайдуть.

— Деві, — сказав він рішуче, ледве володіючи недоладними думками, — слухай-но... Візьми мою сорочку, розірви і перев'яжи мені праву руку. Чуєш?

— Чую.

— Міцно обв'яжи мені ліву руку вище ран, щоб зупинити кров. Потім якось прив'яжи кисть до плеча. Так міцно, як тільки зможеш. Зрозумів? Перев'яжи обидві руки.

— Зрозумів.

— Перев'яжи дуже міцно. Спочатку праву руку, але закрий рану. Зрозумів? Ти зрозумів...

Бен не почув відповіді, тому що знову знепритомнів; цього разу він був без пам'яті довше і опам'ятався тоді, коли хлопчик перев'язував йому ліву руку. Серйозне, напружене, бліде личко сина скривилось від жаху, але він з відчайдушною мужністю старався виконати своє завдання.

— Це ти, Деві? — сказав Бен, чуючи сам, як невиразно вимовляє слова. — Послухай, хлопчику, — говорив він через силу, — я тобі повинен сказати все відразу, на випадок, якщо знов знепритомнію. Перебинтуй мені руки, щоб я не втрачав надто багато крові. Приведи в порядок ноги і витягни мене з акваланга. Він мене душить.

— Я хотів тебе витягнути, — сказав Деві сумним голосом. — Не можу, не знаю як.

— Ти мусиш мене витягнути, ясно? — прикрикнув Бен за своєю звичкою, але тут же зрозумів, що єдина надія врятуватись і хлопчикові і йому — це примусити Деві самостійно думати, впевнено робити те, що він повинен зробити. Треба якось переконати в цьому хлопчика. — Я тобі скажу, синку, а ти постарайся зрозуміти. Чуєш? — Бен ледве чув сам себе і на секунду навіть забув про біль. — Тобі, бідоласі, доведеться все робити самому, так уже сталося. Не сердься, коли я на тебе гримну. Тут уже не до образ. На це не треба зважати, зрозумів?

— Зрозумів, — Деві перев'язував ліву руку і не слухав його.

— Молодець! — Бен хотів підбадьорити дитину, але це в нього якось не виходило. Він ще не знав, як підійти до хлопчика, але розумів, що це необхідно. Десятирічна дитина мала виконати надзвичайно складну справу. Якщо вона хоче вижити. Але все повинно йти по порядку.

— Дістань у мене з-за пояса ніж, — сказав Бен, — і переріж усі ремінці акваланга. — Сам він не встиг скористатися ножем. — Бери тонку пилку: так буде швидше. Не поріжся.

— Добре, — сказав Деві, підводячись. Він подивився на свої вимазані в кров руки і позеленів. — Якщо можеш хоч трохи підвести голову, я витягну один ремінь, я його розстебнув.

— Гаразд, постараюсь.

Бен трошки підвів голову і сам здивувався, як важко йому навіть поворухнутися. Спроба ворухнути шиєю знесилила його, і він знепритомнів; цього разу він провалився в чорну безодню нестерпного болю, який, здавалося, ніколи не вгамується. Повільно прийшов до пам'яті і відчув навіть полегкість.

— Це ти, Деві?.. — запитав звідкись здалеку.

— Я зняв з тебе акваланг, — почувся тремтячий голос хлопчика. — Але в тебе на ногах усе ще тече кров.

— Не звертай уваги на ноги, — сказав він, розплющуючи очі.

Бен трошки підвівся, щоб подивитись, в якому він стані, але побоявся знову знепритомніти. Він знав, що не зможе сісти, а тим більше звестись на ноги, і тепер, коли хлопчик перев'язав йому руки, верхня половина тулуба в нього була скута. Найгірше ще попереду, і йому треба було все обміркувати.

Довго вибиралися вони по схилу — Деві тягнув, а Бен відштовхувався п'ятами, на мить втрачаючи свідомість і знову вертаючись до тями. Двічі він зривався вниз, але нарешті вони дісталися до машини. Бену пощастило навіть сісти, притулившись спиною до хвостової частини літака, і оглянутись. Та сидіти було справжнім пеклом, і зомлівав він усе частіше. Його тіло, здавалося, роздирали тепер на дибі.

— Як справи? — запитав він хлопця; той задихався, знесилений від напруження. — Ти, видно, зовсім змучився.

— Ні! — крикнув Деві сердито. — Я не втомився!

Його тон здивував Бена: батько ніколи ще не чув у голосі хлопця ні протесту, ні тим більше люті. Виявляється, обличчя його сина могло приховувати ці почуття. Невже можна роками жити з сином і не розглядіти його обличчя? Але зараз він не міг дозволити собі роздумувати про це. Він усе добре усвідомлював, але дух захоплювало від нападів болю. Шок минав. Правда, Бен дуже ослаб, відчував, як з його лівої руки сочиться кров, і не міг поворухнути ні рукою, ні ногою, ні навіть пальцем (якщо в нього ще лишилися пальці). Деві самому доведеться підняти літак у повітря, вести його і посадити на землю.

— Тепер, — сказав Бен, ледве ворушачи в роті пересохлим язиком, — треба навалити каміння біля дверцят літака. — Передихнувши, він казав далі: — Якщо навалити високо, ти зможеш втягнути мене до кабіни. Візьми каміння з-під коліс.

Деві зразу взявся до роботи: він почав складати уламки коралів біля лівих дверцят — з того боку, де сидить пілот.

— Не там складай, — обережно промовив Бен. — Біля правих дверцят. Якщо я полізу з цього боку, мені заважатиме рульове управління.

Хлопчик підозріливо глянув на батька, але тут же з великим завзяттям узявся знову за каміння. Коли Деві пробував підіймати надто важкі брили, Бен казав йому, щоб він не напружувався.

— У житті можна зробити все, що завгодно, Деві, — промовив він кволим голосом, — якщо не надірвешся. Не надривайся.

Він не пам'ятав, щоб раніше давав синові такі поради.

— Так, але ж скоро вже смеркне, — сказав Деві, скінчивши роботу.

— Смеркне? — розплющив очі Бен. Було незрозуміло, чи то він задрімав, чи знову знепритомнів. — Це не присмерк. Це віє хамсин[4].

— Ми не можемо летіти, — сказав хлопчик. — Ти не зумієш вести літак. Краще й не пробувати.

— Е, — заперечив Бен з тією навмисною лагідністю, від якої йому ставало ще сумніше, — вітер сам донесе нас додому!

Вітер міг віднести їх куди завгодно, тільки не додому; а коли він подме надто сильно, вони не побачать під собою ні посадочних знаків, ні аеродромів — нічого.

— Рушаймо, — знову сказав він хлопчикові, і той з новою силою взявся тягнути його, а Бен відштовхувався, доки не опинився на саморобних східцях з коралової брили біля дверцят. Тепер лишалося найважче, але відпочивати не було часу.

— Обв'яжи мені груди рушником, лізь у літак і тягни, а я буду відштовхуватись ногами.

Ех, коли б він міг рухати ногами! Видно, щось сталося у нього з хребтом; він тепер був майже певен, що кінець кінцем усе-таки помре. Головне вижити до Каїра і показати хлопцеві, як посадити літак. Цього буде досить. Тільки на це він надіявся, це була його найдальша мета.

І ця надія допомогла йому забратися в літак, він вповз у кабіну зігнувшись, напівсидячи, майже непритомний. Потім спробував сказати хлопцеві, що треба зробити, але не зміг вимовити й слова. Хлопця охопив страх. Обернувшись до нього, Бен відчув це і зробив ще одне зусилля.

— Ти не бачив, витягнув я з води кіноапарат чи залишив його в морі?

— Він унизу, біля води.

— Піди принеси його. І маленьку сумку з плівкою. — Тут Бен пригадав, що заховав зняту плівку в літак, щоб уберегти її від сонця. — Не треба плівки. Візьми тільки апарат.

Слова його звучали буденно, і повинні були заспокоїти наляканого хлопця. Бен відчув, як гойднувся літак, коли Деві, стрибнувши на землю, побіг по апарат. Він знову почекав — цього разу вже довше, — щоб прийти до пам'яті. Треба було вникнути в психологію цього блідого, мовчазного, настороженого і надто слухняного хлопчика. Ех, коли б він знав його краще!..

— Застебни міцно ремені, — сказав Бен. — Допомагатимеш мені. Запам'ятовуй. Запам'ятовуй усе, що я скажу. Зачини свої дверцята.

«Знов непритомнію», — подумалось Бену. Він поринув на кілька хвилин у легкий, приємний сон, але старався зберегти останню нитку свідомості. Він чіплявся за неї. Адже це було єдине, що лишалося в нього для врятування сина.

Бен не пам'ятав, коли він плакав, але тепер зненацька відчув на очах безпричинні сльози. Ні, він не думає здаватись! Нізащо!

— Розклеївся твій батько, га? — сказав Бен і навіть відчув деяке задоволення від цієї одвертості. Справа йшла на добре. Він знаходив шлях до серця хлопчика. — Тепер слухай... — Бен знову відійшов далеко-далеко, а потім повернувся. — Доведеться тобі взятися за діло самому, Деві. Нічого не вдієш. Слухай. Колеса вільні?

— Так, я забрав усе каміння.

Деві сидів зціпивши зуби.

— Що це нас погойдує?

— Вітер.

Про вітер Бен забув.

— Ось що треба зробити, Деві, — повільно вів батько. — Потягни важіль газу на дюйм, не більше. Відразу. Зараз же. Постав усю ступню на педаль. Добре! Молодець! Тепер поверни чорний вимикач з мого боку. Чудово! Тепер натисни оту кнопку, а коли мотор заведеться, потягни важіль ще трохи. Стій! Коли мотор заведеться, постав ногу на ліву педаль, увімкни мотор до краю і розвернись проти вітру. Чуєш?

— Це я можу, — сказав хлопець, і Бену здалося, що він почув у його голосі різку нотку нетерпіння, яка нагадувала чимось його власний голос. — Здорово дме вітер, — додав хлопець. — Надто сильно, мені це не подобається.

— Коли будеш вирулювати проти вітру, подай уперед ручку. Починай! Запускай мотор!

Бен відчув, що Деві перехилився через нього і ввімкнув стартер[5]; потім чхнув мотор. Тільки б не надто сильно пересував ручку, доки не заведеться мотор! «Зробив! Їй-богу, зробив!» — подумав Бен, коли мотор запрацював. Він кивнув, і в голові відразу ж запаморочилось від напруження. Бен зрозумів, що хлопчик дає газ і намагається розвернути літак. А потім його всього неначе поглинув якийсь нестерпний шум: він відчув поштовхи, спробував підняти руки, але не зміг і опам'ятався від надто сильного ревіння мотора.

— Зменши газ! — закричав він якомога голосніше.

— Добре, але вітер не дає мені розвернутись.

— Ми стали проти вітру? Ти повернув проти вітру?

— Так, але вітер нас перекине.

Бен відчув, що літак розгойдується в усі боки, хотів виглянути, але поле зору було таке мале, що йому доводилось цілком покладатися на сина.

— Відпусти ручне гальмо! — сказав Бен. Він забув про нього.

— Готово! — відгукнувся Деві. — Я відпустив.

— Ага, відпустив! Хіба я не бачу! Старий дурень! — вилаяв Бен сам себе.

Тут він згадав, що його не чути за гуркотом мотора і що треба кричати.

— Слухай далі! Це зовсім просто. Тягни важіль і тримай ручку посередині. Коли машина підстрибуватиме, то нічого. Зрозумів? Уповільни хід. І держи прямо. Держи її проти вітру, не бери на себе ручки, доки я не скажу. Ну! Не бійся вітру!

Він чув, що мотор реве дужче — Деві додавав газу, відчував поштовхи, погойдування машини, яка прокладала собі дорогу в піску. Потім літак почав ковзати, підхоплений вітром, але Бен дочекався, доки поштовхи стали слабіші, і знов утратив свідомість.

— Не смій! — почув він здалеку.

Бен опам'ятався. Вони щойно одірвались від землі. Хлопець слухняно тримав ручку і не тягнув її до себе; вони ледве-ледве перевалили через дюни, і Бен зрозумів, що хлопцеві потрібно було багато мужності, щоб не смикнути від страху ручку. Різкий подув вітру впевнено підхопив літак, але потім він провалився в яму, і Бену стало дуже погано.

— Піднімись на три тисячі футів, там буде спокійніше! — крикнув він.

Йому треба було витлумачити синові все це до відльоту, адже Деві тепер важко буде його почути. Ще одна дурниця! Не можна втрачати розуму і весь час робити дурниці.

— Три тисячі футів! — крикнув він. — Три.

— Куди летіти? — запитав Деві.

— Спершу піднімись вище! Вище! — кричав Бен, боячись, що бовтанка знов налякає хлопця. По тому, як гув мотор, можна було догадатись, що він працює з перевантаженням і що ніс літака трохи задертий; але вітер їх підтримає, і цього вистачить на кілька хвилин. Дивлячись на спідометр і намагаючись на ньому зосередитись, Бен знову поринув у темряву, сповнену болю.

Його повернуло до пам'яті чмихання мотора. Було тихо, вітер ущух, він залишився внизу, але Бен чув, як важко дихає і ось-ось заглухне мотор.

— Щось сталося! — кричав Деві. — Слухай! Прокинься! Що сталося?

Деві не розумів, що треба зробити, а Бен не зміг йому це вчасно показати. Він незграбно повернув голову, підчепив щокою і підборіддям ручку і підняв її на дюйм. Мотор чхнув, дав вихлоп і загуркотів рівно.

— Куди летіти? — знову спитав Деві. — Чому ти мені не кажеш, куди летіти?!

При такому непостійному вітрі не могло бути прямого курсу, незважаючи на те, що тут, угорі, було відносно спокійно. Залишалося триматися берега до самого Суеца.

— Іди вздовж берега. Тримайся від нього праворуч. Ти його бачиш?

— Бачу. А це правильний шлях?

— По компасу курс повинен бути приблизно триста двадцять! — крикнув Бен; здавалося, голос його був надто слабкий, щоб Деві міг почути, але той почув.

«Хороший хлопець, — подумав Бен, — він усе чує».

— По компасу триста сорок! — закричав Деві.

Компас містився вгорі, і дзеркало рефлектора було видно тільки з сидіння пілота.

— От і добре! Добре! Правильно. Тепер іди вздовж берега і тримайся його весь час. Тільки, боронь Боже, нічого більше не роби! — застеріг Бен; він чув, що вже не говорить, а тільки невиразно бурмоче. — Нехай машина сама робить своє діло. Все буде гаразд, Деві...

Отже, Деві все-таки запам'ятав, що треба вирівняти літак, держати потрібні оберти мотора і швидкість! Він це запам'ятав. Славний хлопчина! Він долетить. Він впорається!..

— Деві! Що сталося? Що ти робиш? — закричав Бен сердито.

— Ми майже прилетіли, — відповів Деві. — Але вітер піднявся зараз високо, і вже смеркає.

— Що ти бачиш?

— Аеродроми й будинки Каїра. Он великий аеродром, куди прибувають пасажирські літаки.

Хитання і поштовхи літака обірвали слова хлопця. Здавалося, потоком повітря їх підносить вгору на сотню футів, щоб потім жбурнути вниз у нестримному падінні на добрих дві сотні футів; крила літака судорожно розгойдувались то в один, то в другий бік.

— Не спускай з очей аеродрому! — крикнув Бен крізь напад болю. — Стеж за ним! Не спускай з очей! — Йому довелося крикнути це двічі, перш ніж хлопець розчув; він тихенько говорив про себе: «Бога ради, Деві, тепер ти повинен чути все, що я кажу».

— Літак не хоче йти донизу, — сказав Деві; очі його розширились і, здавалося, займали тепер усе обличчя.

— Вимкни мотор.

— Вимкнув, але нічого не виходить. Не можу опустити ручку.

— Потягни ручку тримера, — звелів Бен, підвівши голову вгору, де була ручка. Він згадав і про закрилки, але хлопцеві нізащо не вдасться їх зрушити; доведеться обійтися без них.

Деві мусив підвестися, щоб дотягнутись до ручки на колесі і подати її вперед. Ніс літака опустився, і машина перейшла в піке[6].

— Вимкни мотор! — наказав Бен.

Деві вимкнув газ, вимкнув суміш, і вітер із силою підкидав літак то вгору, то вниз.

— Стеж за аеродромом, роби над ним коло! — сказав Бен і почав збирати всі сили для того останнього напруження, яке чекало на нього.

Тепер йому треба сісти, випростатись і стежити через вітрову шибку за наближенням землі. Настала вирішальна хвилина. Підняти

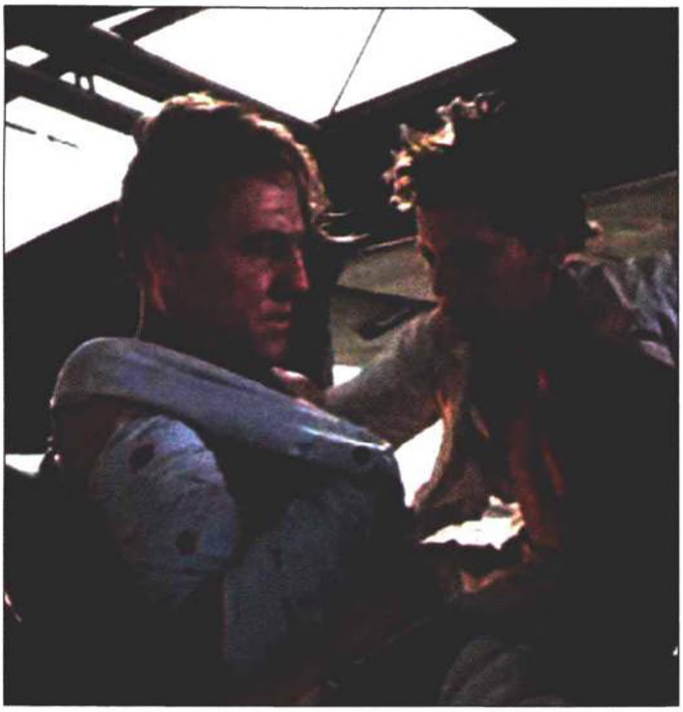

Кадр з кінофільму «Останній дюйм»

літак у повітря і вести його не так важко, а посадити на землю — оце завдання!

Бен тремтів і обливався потом, він відчував, що від усього тіла залишилася живою тільки голова. Рук і ніг більше не було.

— Лівіше! — наказував він. — Давай ручку вперед! Нагни її вліво! Гни ще! Добре! Все в порядку, Деві. Ти зможеш. Вліво! Натисни ручку вниз...

— Я вріжуся в літак.

Бену видно було великий літак. До літака лишилося не більше п'ятисот футів, і вони йшли прямо на нього. Якщо він стартував, а не перевіряв мотори, все буде гаразд. Не можна сідати за льотною доріжкою: там ґрунт надто нерівний.

Бен заплющив очі.

— Стартує...

Бен із зусиллям розплющив очі і кинув погляд поверх носа машини, що хиталася вгору і вниз. До великого ДК-4 лишилося щонайбільше двісті футів, він просто заступав їм дорогу, але йшов з такою швидкістю, що вони розминуться. Бен відчув, що охоплений жахом Деві почав тягнути на себе ручку.

— Не можна! — крикнув Бен. — Гни її донизу!

Ніс літака задерся, і вони втратили швидкість. Якщо втратити швидкість на такій висоті та ще при цьому вітрі, їх рознесе на шматки.

— Вітер! — гукнув хлопець; його маленьке личко застигло і перетворилося на трагічну маску.

Бен знав, що наближається останній дюйм і все в руках у хлопчика...

— Молодець! — похвалив він.

Залишилася хвилина до посадки.

— Шість дюймів! — кричав Бен Деві; язик його наче розпух від напруження і болю, а з очей текли гарячі сльози. — Шість дюймів, Деві!.. Стій! Ще рано! Ще рано... — плакав він.

На останньому дюймі, що відділяв їх від землі, Бен усе-таки втратив самовладання. Його огорнув страх, ним оволоділа смерть, і він не міг більше ні говорити, ні кричати, ні плакати. Бен привалився до дошки; в очах його був страх за себе, страх перед цим останнім запаморочливим падінням на землю, коли чорна злітна доріжка насувається на тебе в хмарі пороху. Він намагався крикнути: «Пора! Пора! Пора!», але страх був надто великий. В останню смертну мить, яка знов кидала його в забуття, Бен відчув, як ніс літака трохи піднявся, почувся гуркіт ще не заглушеного мотора, літак, ударившись об землю колесами, м'яко підскочив у повітря, а потім настало нестерпне чекання. Та ось хвіст і колеса літака торкнулися землі — це був останній дюйм. Вітер закрутив літак; машина забуксувала, описала на землі петлю і завмерла. Настала тиша...

У житті не раз настають вирішальні хвилини і залишаються вирішальні дюйми, а в пошматованому тілі льотчика знайшлися вирішальні сили — кістки і кровоносні судини, про які люди й не підозрювали. Коли здається, що все вже кінчено, вони беруть своє. Єгипетські лікарі, несподівано, для себе, виявили, що у Бена їх невичерпний запас, а здатність відроджувати розірвані тканини, здавалося, була дана льотчикові самою природою.

На все це потрібен був час, але що означав час для життя, яке висіло на волосинці?.. Однаково Бен нічого не відчував, крім припливів і відпливів болю та рідких проблисків свідомості.

— Вся справа в адреналіні, — розкотисто сміявся кучерявий лікар-єгиптянин, — а ви його виробляєте, як атомну енергію.

Здавалося, все було гаразд, а проте Бен таки втратив ліву руку. («Дивно, — думав він, — я міг би поклястися, що більше дісталося правій руці»). Довелося перебороти і параліч, що його кучерявий зцілитель уперто називав «великим нервовим шоком». Усе пережите зробило з Бена нерухомий і дуже крихкий уламок — одужання не могло йти швидко. Але справа все-таки йшла на краще. Все йшло на краще, крім його лівої руки, яка опинилася в печі, де спалювали сміття. Та й це було б нічого, коли б услід за рукою не пішла туди ж і його професія льотчика.

А крім усього, був ще хлопчик.

— Він живий і здоровий, — повідомив лікар. — Обійшлося навіть без шоку. — Кучерявий єгиптянин кидав дотепні жарти чудовою англійською мовою. — Він куди рухливіший за вас!

Отже, і з Деві все було гаразд. Навіть літак уцілів. Усе було дуже добре, але вирішувала справу зустріч з хлопцем: тут або все почнеться, або знову закінчиться, і, можливо, назавжди.

Коли привели Деві, Бен побачив, що це була та сама дитина, з тим самим обличчям, яке він зовсім недавно вперше розглядів. Але справа була не в тому, що розглядів Бен, важливо було дізнатися, чи зумів хлопець що-небудь побачити в своєму батькові?

— Ну як, Деві? — несміливо спитав він сина. — Здорово було, га?

Деві кивнув. Бен знав: хлопчина зовсім не думає, що було здорово, але настане час, і він зрозуміє. Колись хлопець зрозуміє, як було здорово. До цього варто було докласти рук.

— Розклеївся твій батько, правда? — запитав він знову.

Деві кивнув. Обличчя його лишалося таким же серйозним.

Бен усміхнувся. Так, що вже гріха таїти: батько справді розклеївся! Їм обом потрібен час. Йому, Бену, тепер потрібне буде ціле життя, ціле життя, яке подарував йому хлопець. Але, дивлячись у ці світлі очі, на трохи випнуті вперед зуби, на це обличчя, таке незвичайне для американця, Бен вирішив, що заради нього віддасть усе. На це варто витратити час. Він уже добереться до самого серця хлопчини! Рано чи пізно він до нього добереться. Останній дюйм, який розділяє всіх і все, нелегко подолати, якщо не бути майстром своєї справи. Але бути майстром своєї справи — обов'язок льотчика, а Бен був же колись зовсім не поганим льотчиком.

Над ним нахилилось витягнуте, перелякане обличчя дитини. Ось-ось він побачить знайомий жалібний погляд, почує знайомий докір.

— Здорово все це в тебе вийшло! — з відчаєм промовив Бен.

Це була суща правда. Деві ніколи не нав'язувався із своїми послугами, він не мастак вгадувати чужі бажання, і вже ніяк не скажеш, що в нього щира душа; та коли хлопець підросте, він буде незамінним у важку хвилину. Можливо, у нього батьків характер, недарма вони обидва так уперто держаться за життя.

— Я залишив камеру... — почав був Бен.

Він сів. Камера застрахована, і ніхто не жалітиме, що вона пропала, але плівка, кадри з велетенським скатом коштували тисячу доларів.

— Ти туди не вернешся? — спитав Деві. — Не вернешся?..

Бен знав, що в нього вистачить пороху вернутись. Так, він зможе пірнути, знайти другий акваланг і спуститися з ним, щоб забрати камеру. Але терези почали схилятися в другий бік.

— Мабуть, ні, Деві... — сказав він. — Мабуть, що ні...

Переклад Володимира Гнатовського

ЛЕКСИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО ТЕКСТУ

1 **Три́мер** — пристрій для регулювання польоту літака.
2 **П'ядь** — міра довжини, що дорівнює відстані між кінцями розтягнутих великого і вказівного пальців.
3 **«Ві́лліс»** — марка легкового автомобіля.
4 **Хамси́н** — сильний гарячий вітер.
5 **Стартер** — пристрій для запуску автомобільних, авіаційних двигунів.
6 **Піке́** (від франц. *piquer une tête* — кидатись униз головою) — зниження літака з великою швидкістю під кутом понад 30° до земної поверхні.

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. З якою метою герої оповідання Джеймса Олдріджа вирушили на узбережжя Червоного моря?
2. Чи сподобалася сину Бена подорож літаком? Знайдіть відповідні цитати.
3. З якої галузі людської діяльності вжито терміни в оповіданні? Використовуючи коментар до тексту, поясніть значення слів: *тример*, *стартер*, *піке*.
4. Поясніть причину непорозумінь у взаєминах Бена з Деві.
5. Перекажіть ключові епізоди оповідання.
6. Визначте зміни, які відбулися у характері Деві після драматичних подій.
7. Знайдіть у тексті художні засоби, які увиразнюють характеристику Деві.
8. Поясніть смислове навантаження вислову Бена: «Головне — останній дюйм». Чи пам'ятаєте ви, що таке дюйм? Знайдіть тлумачення цього слова у коментарі до роману «Мандри Гуллівера» Дж. Свіфта.
9. Чому твір має назву «Останній дюйм»? Поясніть це, використовуючи цитати з тексту.

УЗАГАЛЬНЮЄМО Й ПІДСУМОВУЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Якими за жанрами є вміщені у цьому розділі твори?
2. Про особливості життя яких людей ви дізналися в цьому розділі?
3. Чим відрізняються людські взаємини у творах О. Генрі та Дж. Олдріджа?
4. Визначте, чи розкривають епіграфи до статей про письменників головну думку їхніх творів.
5. Охарактеризуйте динаміку змін у стосунках між батьком і сином в оповіданні «Останній дюйм».
6. Що означає слово «останній» у назвах творів цього розділу?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Напишіть (на вибір):
твір-роздум за оповіданням Дж. Олдріджа на тему «Наближається останній дюйм, і все в руках хлопчика»;
невеликий твір-розповідь від імені Деві «Моя подорож з батьком на узбережжя Червоного моря»;
відгук на один із творів цього розділу.

Література проти війни

Поети, прозаїки, драматурги написали чимало творів про жорстокість і безглуздість війн, про їх жахливі наслідки. Особливого висвітлення набула найстрашніша за всю історію людства Друга світова війна, яка охопила багато країн світу, тривала шість років (1939–1945), забрала життя мільйонів людей, обернулася страшною трагедією для багатьох з тих, хто вижив. Російський письменник Михайло Шолохов згадував: «У нас майже кожна сім'я прийшла на кінець війни із втратами. Значна частина країни була зруйнована. Я бачив до тла спалені селища і міста, бачив спустошення, безлюддя».

Гірку правду про війну розповідає художня література. По-різному підійшли до втілення воєнної теми німецький письменник Генріх Белль, російські автори Олександр Твардовський та Михайло Шолохов, але їх твори об'єднують непримиренне ставлення до війни, гуманістичний, антимілітаристський пафос.

Генріх Белль викривав злочинні наміри нацистів, які намагалися підкорити своїй владі інші народи, говорив від імені «тих, хто повернувся» з фронту додому і страждав від душевного болю і фізичних ран, від свого духовного скалічення фашистською ідеологією. Промовистим у цьому плані є оповідання Белля «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...».

Поезія Олександра Твардовського пропущена через душу і серце, створена із співчуття, з великої любові до рідної землі і бажання зберегти вічну пам'ять про тих, хто ціною власного життя забезпечив перемогу над фашизмом і мирне життя для людей.

Проникливим ліризмом і поклонінням перед мужністю солдата сповнене оповідання Михайла Шолохова «Доля людини».

Твори цих трьох визначних літераторів допоможуть вам збагнути, як майстри художнього слова боролися проти війни, намагалися сказати про неї щиру правду.

Я жив, я був — за все на світі
Я відповідаю головою...

О. Твардовський

Олександр Трифонович ТВАРДОВСЬКИЙ

[1910–1971]

Серед поетів, які відіграли значну роль у піднесенні бойового духу захисників Батьківщини під час Великої Вітчизняної війни, особливе місце належить Олександру Трифоновичу Твардовському. Його поезії воєнного періоду становлять одну третину всього, що написав поет за всі сорок п'ять років своєї літературної творчості.

Позицію особистої відповідальності «за все на світі» виявляв Твардовський і в повоєнний період, коли він був головним редактором журналу «Новый мир» (у 1950–1954 і 1958–1970 рр.) і перетворив його на осередок, навколо якого гуртувалася прогресивна творча інтелігенція, що боролася за демократизацію й оновлення життя суспільства. Жоден інший журнал у тодішньому Радянському Союзі не висвітлив так багато правди про жорстокість сталінської доби, як «Новый мир» за редакцією Твардовського.

Олександр Трифонович Твардовський народився на хуторі поблизу села Загор'є Починківського повіту Смоленської губернії. Його батько був єдиним сином безземельного солдата і впродовж багатьох років працював ковалем, зумівши зрештою зібрати кошти на придбання землі. Він був грамотною людиною, привчив свою сім'ю шанувати

книгу. Вечорами Твардовські читали вголос гоголівського «Тараса Бульбу», вірші відомих поетів. В автобіографії Твардовський згадував: «Писати вірші я почав ще до того, як навчився грамоти. Добре пам'ятаю, що перший свій вірш, в якому я викривав моїх ровесників — руйнівників пташиних гнізд, я намагався записати, ще не знаючи всіх літер алфавіту і, звичайно, не маючи й гадки про правила віршування».

З 1925 року поезії Олександра Твардовського з'являються в пресі. Однак сам Твардовський «відлік своїх писань» починає з поеми «Країна Муравія» (1936 р.), яка принесла йому популярність і визнання: автор за неї отримав Державну премію. У передвоєнні роки публікуються кілька поетичних збірок О. Твардовського: «Дорога», «Сільська хроніка», «Загор'є».

У 1939 році Твардовський був мобілізований до служби в армії, де він виконував обов'язки кореспондента військової газети, висвітлював бойові дії під час війни СРСР із Фінляндією. У фронтовій пресі Олександр Твардовський працював і впродовж Великої Вітчизняної війни.

Легендарна «Книга про бійця» — поема «Василь Тьоркін» — друкувалася у фронтових газетах окремими розділами і таким чином доходила до численних читачів. Ця книга, як зазначав сам автор, — поема «без початку і без кінця»; писалася вона з таким розрахунком, щоб кожний розділ міг сприйматися як окремий завершений твір, оскільки в умовах війни регулярно отримувати нові розділи поеми було складно. Василь Тьоркін зображений не тільки як героїчний боєць, а і як типовий представник народу, що втілює у своєму характері його найкращі риси: доброзичливість, працьовитість, мужність, твердість духу. Мова, вчинки, широта натури зближують образ Тьоркіна з фольклорними героями: в ньому є й риси могутнього билинного богатиря, і винахідливість спритного розумника-солдата, поширеного персонажа народних казок. У 1943 році Твардовський хотів закінчити свою поему, написати спеціальний розділ, в якому мав намір розпрощатися зі своїми героями і читачами, але з усіх фронтів на його ім'я йшли листи зі словами вдячності і проханням далі писати вірші про Василя Тьоркіна, і поет не зважився перервати роботу над поемою. Цей твір, як пізніше згадував автор, був «його лірикою, його публіцистикою, піснею і повчанням, анекдотом і приказкою, щирою розмовою і принагідною реплікою».

Широку популярність здобув ще один твір Олександра Твардовського про війну — вірш «Я поліг біля Ржева» («Я убит подо Ржевом»). Він був написаний під впливом двох важких вражень, що мимоволі породили в поетовій свідомості образ безіменного солдата, який поліг у бою під містом Ржевом. У 1942 році поет їздив під Ржев: «Враження від цієї поїздки були одними з найважчих за всю війну і гіркими до фізичного болю в серці. Бої велися важкі, втрати були дуже великими...» Битва під Ржевом була невдалою, що мало катастрофічні наслідки для дивізії, у якій побував поет. Паралельно з цим враженням зринуло й інше, московське. Після повернення до Москви якось у трамваї Твардовський став випадковим свідком грубого вчинку молодого лейтенанта, який у нервовому запалі дорікнув інвалідові, що той не на передовій. Олександр Твардовський зробив лейтенанту зауваження, і той, отямившись, вибачився і розповів, що він з-під Ржева, приїхав лише на день, щоб поховати померлу

дружину, завтра повертається на фронт і більше ніколи не приїде до Москви. Знаючи, який стан справ під Ржевом, поет мимоволі сприйняв останні слова лейтенанта в іншому, трагічному розумінні.

Пам'ятник у Смоленську

Роздуми про минулу війну не залишали Твардовського до кінця життя. Тривога за долю людства особливо відчутна в його віршах 60-х років. Провідною у них є тема пам'яті: вона жорстока і свята, сумна і безсмертна, а головною стає думка поета про особисту відповідальність за кожного полеглого солдата. Трагічного звучання набуває мотив провини перед загиблими, який знайшов своєрідне вирішення у вірші «На карб не ставте дотепер мені...» («Я знаю, никакой моей вины...»). Ця лірична мініатюра, що складається із шести рядків, ґрунтується на зіставленні «я» і «вони», і на такому займенниковому тлі основними центрами вірша стають слова «провина» і «війна». Обов'язок живих перед загиблими — збереження й увіковічення пам'яті про них, забезпечення гідного цієї пам'яті життя — до таких висновків підводить поет своїх читачів.

Олександр Твардовський пояснював: «Вірші ці продиктовані думкою і почуттям, які впродовж усієї війни і в післявоєнні роки найбільше хвилювали душу. Одвічний обов'язок живих перед мертвими за спільну справу, неможливість забуття, постійне відчуття ніби себе в них, а їх у собі — так приблизно можна визначити цю думку і це почуття».

Твори Олександра Твардовського витримали перевірку часом, бо його поезія утверджує високе призначення літератури, порушує важливі проблеми людського існування. Його вірш «Я поліг біля Ржева» і поема «Василь Тьоркін» стали поштовхом для спорудження у країні пам'ятників — Невідомому солдату і Василю Тьоркіну — як виконання заповіту російського поета про збереження вічної пам'яті про героїв, які зробили свій внесок в перемогу над фашизмом і забезпечили для нас мир і незалежність. Поетична спадщина Твардовського про війну також є пам'ятником тим, хто воював за батьківщину.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про життєвий і творчий шлях російського поета Олександра Твардовського.
2. Яке місце в літературній творчості Твардовського належить поезії на воєнну тематику?
3. Чому поема Твардовського «Василь Тьоркін» набула великої популярності у читачів? Якими рисами автор наділив свого героя?
4. Під впливом яких вражень Твардовський написав вірш «Я поліг біля Ржева»?
5. Поясніть, у чому вбачав Олександр Твардовський обов'язок живих перед загиблими на війні.

Я ПОЛІГ БІЛЯ РЖЕВА

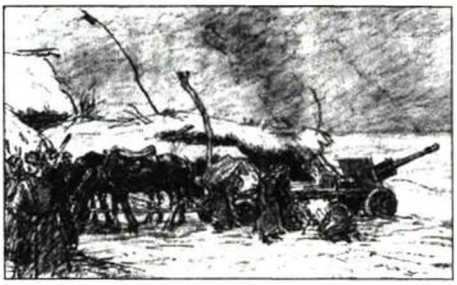

Я поліг біля Ржева
В безіменнім болоті,
В п'ятій роті
Сталева
Вбила бомба в польоті.

Били блиски сліпучі
По передньому краю,
Як в безодню із кручі
Впав — і згадки немає.

І на білому світі
Наступила пітьма,
Ні петлички-налички
З гімнастьорки нема.

Я — де корені силу
Смокчуть в чорних гіллях,
Я — де з хмаркою пилу
Спіє жито в полях.

Я — де щебет пташиний
В вечори золоті,
Я — де ваші машини
Рвуть повітря в путі;

Де травинку в травинку
Річка трави пряде,
Там, куди на поминки
Навіть мати не йде.

Полічіте, солдати,
Скільки ночей назад
Раптом вийшов на дати
У бою Сталінград.

Фронт горів з виднокраю,
Мов на тілі рубці,
Я поліг і не знаю:
Чи у Ржеві бійці?

А чи маєм удачі
На середнім Дону?
Дні останні гарячі, —
Все було на кону.

І невже то із танками
Ворог вийшов за Дін,
І хоча б то останками
Аж до Волги йде він?

Ні, неправда. До краю
Він знеміг від атак.
А інакше — не знаю,
Навіть мертвому — як?

І у мертвих, щоб знали,
Є відрада одна:
За Вітчизну ми впали,
Та не впала вона.

В нас потьмарились очі,
Пломінь серця погас,
На повірці щоночі
Викликають не нас.

Орденів не чіпляти,
Що дала нам війна,
Вам — життя все багате,
Нам — відрада одна:

Що пройшли всі маршрути
За Вітчизну свою,
Хай наш голос не чути, —
Він із вами в бою.

Ви повинні там, браття,
Всі стоять, як стіна,
Бо вже мертвих прокляття —
То покара страшна.

Це нескорене слово
Нам навіки дано,
І за нами воно
Ходить вічно, грозово.

В мене мертве чоло
Не прикрила могила,
Всім, що потім було,
Смерть мене обділила.

Всім, що, може, давно
Вам у звичці ясніє,
Хай же буде воно
Жити в нашій надії.

Браття, може, там ви
І не Дон загубили
І в тилу у Москви
Віддали свої сили.

Там, де волзькі вали,
Ви копали окопи
І з боями дійшли
До кордону Європи.

Нам лиш знати б, узнать,
Що була у тривозі
Та останняя п'ядь
На воєнній дорозі.

П'ядь, що кожен їй рад,
І якщо її збавить,
То, ступивши назад,
Ногу нікуди ставить.

П'ядь у грозяний час,
За якою вставала
За плечима у нас
Вічна кузня Урала.

Може, селами тими
Відступа людожер.
Може, ви, побратими,
Вже в Смоленську тепер?

Може, в дні сніговиці
Гинуть німці-вовки,
Може, вже до границі
Наші вийшли полки?

Може... Тільки ж ви знаєте
Заповіт наших прав!
Хоч Берлін, — пам'ятаєте, —
До Москви підступав.

Браття, вами поборені
Ті ворожі вали,
Якби мертві, нескорені,
Хоч би плакать могли!

Щоб з гармат із «катюшиних»
Залпи в грізну блакить
Нас, німих і заглушених,
Воскрешали на мить.

О брати наші звірені,
Лиш тоді б на війні
Ваше щастя незміряне
Ви пізнали б вповні.

В тому щасті незмінена
Й наша часточка є,
В ньому, смертю зупинена,
Віра й зненависть б'є.

Наше все! Не лукавими
Ми пройшли в боротьбі,
Все дали й не сховали ми
Анічого собі.

Все на вас перечислено
На віки, не на час,
І не в докір для вас,
Що в цім слові замислено.

Браття, в лютій війні
Ми різниці не знали:
І живі, і що впали, —
Всі були нарівні.

І ніхто перед нами
Із живих не в боргу,
Хто наш стяг між рядами
Підхопив на снігу.

Щоб за владу щасливу,
За Радвладу свою,
Кроком далі, можливо,
Впасти в лютім бою.

Я поліг біля Ржева,
Кат грозить ще Москві.
Де ви, воїни, де ви,
Побратими живі?

У містах вогнезорих,
У сім'ї, у селі?
В гарнізонах суворих
Не на нашій землі?

Земле, рідна без краю,
Жив би — знав і чужу...
Я вам жити бажаю, —
Що я більше скажу?

Завіщаю вам нині
Всім у щасті прожить
І своїй Батьківщині
З честю вірно служить.

Горювати — гордливо,
Не хилить голови,
Святкувать — не чванливо,
Як повернетесь ви.

Берегти її свято,
Перемогу свою,
В пам'ять воїна-брата,
Що поліг у бою.

Переклад Андрія Малишка

Я УБИТ ПОДО РЖЕВОМ

(Уривок)

Я убит подо Ржевом,
В безымянном болоте,
В пятой роте, на левом,
При жестоком налёте.

Я не слышал разрыва,
Я не видел той вспышки,
Точно в пропасть с обрыва —
И ни дна ни покрышки.

И во всём этом мире,
До конца его дней,
Ни петлички, ни лычки
С гимнастёрки моей.

Я — где корни слепые
Ищут корма во тьме;
Я — где с облачком пыли
Ходит рожь на холме;

Я — где крик петушиный
На заре по росе;
Я — где ваши машины
Воздух рвут на шоссе;

Где травинку к травинке
Речка травы прядёт, —
Там, куда на поминки
Даже мать не придёт.

Подсчитайте, живые,
Сколько сроку назад
Был на фронте впервые
Назван вдруг Сталинград.

Фронт горел, не стихая,
Как на теле рубец.
Я убит и не знаю,
Наш ли Ржев наконец?

Удержались ли наши
Там, на Среднем Дону?..
Этот месяц был страшен,
Было всё на кону.

Неужели до осени
Был за ним уже Дон
И хотя бы колёсами
К Волге вырвался он?

Нет, неправда. Задачи
Той не выиграл враг!
Нет же, нет! А иначе
Даже мёртвому — как?

И у мёртвых, безгласных,
Есть отрада одна:
Мы за родину пали,
Но она — спасена.

АВС

* * *

На карб не ставте дотепер мені,
Що інші полягли на тій війні,
Хто старший, хто молодший
— вік без меж, —
Не вернуться, чи варто річ вести,
Що міг, та не зумів їх зберегти, —
Не в тому річ, але ж,
але ж, але ж...

Переклад Анатолія Гризуна

* * *

Я знаю, никакой моей вины
В том, что другие не пришли с войны,
В том, что они — кто старше,
кто моложе —
Остались там, и не о том же речь,
Что я их мог, но не сумел сберечь, —
Речь не о том, но всё же,
всё же, всё же...

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Як у вірші «Я поліг біля Ржева» відображено трагічну правду про війну?
2. Які художні засоби використав поет у вірші «Я поліг біля Ржева» заради найсильнішого емоційного впливу на читачів?
3. Виразно прочитайте вірш «Я поліг біля Ржева» і визначте строфи, в яких висловлено головні думки твору.
4. Порівняйте уривок вірша «Я убит подо Ржевом» російською мовою з його українським перекладом.
5. Визначте головну думку вірша «На карб не ставте дотепер мені...».
6. Як ви гадаєте, чому вірш «На карб не ставте дотепер мені...» закінчується словами «але ж, але ж, але ж...»?
7. Порівняйте оригінал вірша «Я знаю, никакой моей вины...» з його українським перекладом.

Я прагну милосердя, а не жертв! І кажу весь час і наполегливо: Бог — це Бог живих, а не мертвих.

Г. Белль

Генріх БЕЛЛЬ

[1917–1985]

Генріх Белль — один з найвизначніших майстрів німецької художньої прози, лауреат Нобелівської премії 1972 року, присудженої йому «за творчість, яка поєднала широке охоплення дійсності з високим мистецтвом творення характерів і стала значним внеском у відродження німецької літератури. Це відродження можна порівняти з воскресінням культури, що вже здавалася повністю загиблою, однак, поставши із попелу, дала нові паростки життя».

Провідна тема прози Белля — Друга світова війна і зруйнований нею світ. У своїх творах (майже сорок томів) письменник зображував Німеччину під час війни і в повоєнний період, гостро критикуючи фашизм та його мілітаристську політику. Англійський літературознавець В. Білл писав: «Белль завжди був письменником великого масштабу, стурбованим долею як усього покоління німців, так і окремої особи».

Генріх Белль народився в Кельні в багатодітній родині теслі-червонодеревника з давніми католицькими традиціями. Навчався в гімназії імені кайзера Вільгельма. Із 200 гімназистів лише троє, серед них і Генрі, мужньо відмовилися вступити до «гітлерюгенду» — спілки фашистської молоді.

А згодом він відмовився піти добровільно і на військову службу. Проте Белля було залучено до примусових робіт, а в 1939 році призвано на військову службу до вермахту. Його батько пройшов солдатом Першу світову війну; і Генріх шість років перебував на фронтах Другої світової війни. Він був телефоністом і ніколи не стріляв у людину. У складі окупаційних військ йому довелося побувати на території Франції, Польщі, Румунії, Угорщини, Радянського Союзу, зокрема й України (Львів, Київ, Черкаси, Одеса та ін.). Тричі він був поранений, незадовго до кінця війни йому вдалося здатися в полон до американців, кілька місяців він провів у таборі для військовополонених на півдні Франції.

Повернувшись додому, Генріх Белль вступив до Кельнського університету і твердо вирішив здійснити свою давню мрію — стати письменником. Він увійшов до літературного об'єднання під назвою «Група 47», членами якої були письменники різних політичних переконань, але їх об'єднувало заперечення фашизму, прагнення до демократичного оновлення країни і бажання писати твори про реальну правду життя.

У 1949 році з друку вийшла перша повість Генріха Белля «Потяг приходить вчасно», де автор талановито змалював долю солдата фашистського вермахту, на якого чекають повернення на фронт і неминуча смерть. З високою художньою майстерністю Белль розкрив антигуманну сутність війни в романі «Де ти був, Адаме?». Письменник заявив про творчість свою і всієї «Групи 47»: «Так, ми писали про війну, про повернення додому, про руїни. Звідси й народилися ті три визначення, якими характеризували молоду літературу: "література про війну", "література тих, хто повернувся", "література руїн". Ці визначення виправдані: була війна — шість довгих років, ми повернулися додому з цієї війни, ми побачили руїни і писали про це». У подальшій своїй творчості Белль продовжує писати про потворне фашистське минуле і застерігати людей про небезпеку його відродження і появи нового фашизму. Особливо він тривожиться за долю юнацтва, за майбутнє молоді, яка знову може стати жертвою війни.

У багатьох творах письменник зображує життя повоєнної Німеччини: «І не сказав жодного слова», «Дім без господаря», «Більярд о пів на десяту», «Що станеться з хлопчиком» та ін.

Твори Генріха Белля набули популярності й за межами Німеччини; їх перекладено 48 мовами, зокрема й українською.

У 1950 році була надрукована збірка оповідань Генріха Белля, в яких автор розповідав про страшну долю свого покоління, про те, що він не може мовчати і тим самим давати можливість зображувати недавнє минуле прикрашено, у героїчних тонах і замовчувати злочини фашистів. Письменник уявляв собі цю збірку як своєрідний літературний пам'ятник трагічному поколінню тих, хто воював, і заголовком його книги стає назва одного з оповідань — «Подорожній, коли ти прийшов у Спа...», що є обірваним рядком з епітафії давньогрецького поета Сімоніда Кеоського:

Подорожній, коли ти прийдеш у Спарту,
повідай там, що ти бачив.
Тут ми всі полягли, бо так звелів нам закон.

Ці слова були вирізьблені на кам'яній надмогильній плиті, що її греки спорудили біля Фермопіл, де в битві з персами загинули 300 спартанців на чолі з царем Леонідом, врятувавши життя еллінів. Вони мужньо виконали наказ батьківщини — «стояти до смерті».

Фашисти поставили на службу своїй злочинній ідеології найвищі досягнення людства, починаючи з античності. Гіркою іронією до змісту оповідання звучать у його назві обірвані слова з давньогрецької епітафії.

Цей твір дає уявлення про Генріха Белля — великого майстра художнього слова, який за допомогою різних засобів так впливає на серце і розум читача, що оповідання сприймається немов «один суцільний крик, волання про даремно загублене життя». Воно сповнене антивоєнного пафосу і закликає не допускати більше того, що трапилося з його головним героєм.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть, що ви дізналися про життєвий і творчий шлях німецького письменника Генріха Белля.
2. У яких життєвих ситуаціях виявився протест Генріха Белля проти фашизму та його ідеології?
3. Що собою являла німецька «література тих, хто повернувся»? Як сам Генріх Белль оцінював свій внесок у формування німецької гуманістичної літератури?
4. Які проблеми часто порушував Генріх Белль у своїх прозових творах?
5. Які прозові жанри переважають у творчості Белля? Наведіть назви його найвідоміших творів.
6. Чому Генріх Белль присвятив своє життя? Яким пафосом пройняті його твори?

«ПОДОРОЖНІЙ, КОЛИ ТИ ПРИЙДЕШ У СПА...»

Машина зупинилася, але мотор ще гурчав; десь відчинилася велика брама. Крізь розтрощене вікно в машину ввірвалося світло, і тоді я побачив, що й лампочку під стелею розбито вщент, лише ковпачок із нарізкою ще стирчав у патроні та кілька мерехтливих дротиків з рештками скла. Потому мотор замовк, і знадвору почувся чийсь голос:

— Мерців сюди. Є там мерці?

— Отуди до біса, — вилаявся шофер. — Ви що, вже більше не робите затемнення?

— Поможе тут затемнення, коли все місто горить вогнем! — гукнув той самий голос. — Мерці є, питаюся?

— Не знаю.

— Мерців сюди, чув? А решту сходами нагору, до зали малювання, зрозумів?

— Так, так, зрозумів.

Та я не був ще мертвий, я належав до решти, і мене понесли сходами нагору.

Спершу йшли довгим, тьмяно освітленим коридором, із зеленими, мальованими олійною фарбою стінами, в які повбивано чорні, криві, старосвітські гачки на одяг; ось виринули двері з емальованими табличками: 6-А і 6-Б, між тими дверима висіла, злагідна поблискуючи під склом у чорній рамі, Феєрбахова «Медея»* з поглядом у далечінь; потому пішли двері з табличками: 5-А і 5-Б, а між ними — «Хлопчик, що виймає терня»** — прегарне, з червонястим полиском фото в брунатній рамі.

А ось уже й колона перед виходом на сходовий помісток, і довгий, вузький фриз Парфенону*** за нею, справжній, античний — мистецьки зроблений з жовтавого гіпсу макет, і все інше, віддавна знайоме: грецький гопліт, до п'ят озброєний, наїжений і грізний, схожий на розлюченого півня. На самому ж помістку, на стіні, пофарбованій жовтим, пишалися всі вони — від великого курфюрста**** до Гітлера...

А у вузенькому малому коридорчику, де врешті на якусь хвилю мої ноші стали рівно, висів особливо гарний, величезний і дуже яскравий портрет старого Фріца***** в небесно-блакитному мундирі, з променистими очима і великою ясною золотою зіркою на грудях.

І знову мої ноші похилилися, повз мене попливли... тепер взірці арійської породи: нордичний капітан з орлиним поглядом і дурним ротом, жіноча модель із Західного Мозелю, трохи сухорлява й костиста, остзейський дурносміх із носом-цибулиною й борлакуватим довгим профілем верховинця з кінофільмів; а далі знов потягся коридор, і знов якусь хвилину я лежав на ношах рівно, і перш ніж санітари стали сходити на третій поверх, я встиг побачити і її — перевиту камінним лавровим вінком таблицю з іменами полеглих, з великим золотим Залізним хрестом угорі.

Усе це перебігло дуже швидко: я не важкий і санітари квапились. Не диво, якщо воно мені й примарилось: я весь горів, усе в мене боліло — голова, руки, ноги, й серце калаталось, мов несамовите. Чого лишень не привидиться у гарячці!

Та коли ми поминули взірцевих арійців, за ними виринуло й усе інше: троє погруддів — Цезар, Цицерон і Марк Аврелій******, рядочком,

---

* Феєрбах Ансельм (1829–1880) — німецький живописець. Медея — героїня давньогрецького міфу.

** Славетний твір давньоримського мистецтва, бронзова статуя з V ст. до н. е.

*** Парфенон — давньогрецький храм Афіни (богині мудрості) в Афінах. Фриз — середня частина балочного перекриття.

*** Курфюрст — Фрідріх Вільгельм Брандербурзький (1620–1688), який численними війнами заклав підвалини брандербурзько-прусської могутності.

*** Фріц — прусський кайзер Фрідріх II (1712–1786).

*** Цезар Гай (102 або 100–44 рр. до н. е.) — римський диктатор і полководець. Цицерон Марк Туллій (106–43 рр. до н. е.) — римський політичний діяч, оратор, письменник. Аврелій Марк (121–180 рр.) — римський імператор.

один біля одного, — чудові копії, всі жовті, античні, поважні, стояли вони попід стіною. А коли ми зайшли за ріг, з'явилася й Гермесова колона, а далі, в глибині коридору, — коридор тут був пофарбований у рожевий колір, — аж ген у глибині, над дверима зали малювання, висіла величезна мармиза Зевса, але до неї було ще далеко. Праворуч у вікні я бачив заграву пожежі — все небо було червоне, й по ньому врочисто пливли чорні, густі хмари диму...

І знов я мимохідь глянув ліворуч, і знов побачив двері з табличками: 01-А й 01-Б, а поміж тими бурими, немов просякнутими затхлістю дверима вгледів у золотій рамі вуса й кінчик носа Ніцше* — другу половину портрета було заліплено папером із написом: «Легка хірургія».

Якщо зараз, майнуло в мене в голові, якщо зараз... Та ось і він, я його вже побачив — краєвид Того**, великий і яскравий, плаский, як старовинна гравюра, чудова олеографія, і на першому плані, поперед колоніальних будиночків, поперед негрів і німецького солдата, що безглуздо стовбичив там із гвинтівкою, на першому плані картини красувалася велика, змальована в натуральну величину, в'язка бананів — ліворуч кетяг, праворуч кетяг, і саме на середньому банані в правім кетягу було щось надряпано; я розгледів той напис, бо, здається, сам його й надряпав...

Аж ось широко відчинилися двері зали малювання, я вплив туди під Зевсовим зображенням і заплющив очі.

Я не хотів більше нічого бачити...

У залі малювання тхнуло йодом, калом, марлею й тютюном і стояв гомін.

Ноші поставили на підлогу, і я сказав санітарам:

— Устроміть мені в рот сигарету, вгорі, в лівій кишені.

Я відчув, як хтось полапав у моїй кишені, потім тернули сірником, і в мене в роті опинилася запалена сигарета. Я затягся.

— Дякую, — сказав я.

Усе це, думалося мені, ще не доказ. Кінець кінцем, у кожній гімназії є зали малювання, коридори з зеленими й жовтими стінами і кривими, старомодними гачками в них; кінець кінцем, те, що «Медея» висить межи 6-А й 6-Б, — ще не доказ, що я в своїй школі. Мабуть, є правила, де сказано, що саме там вони мають висіти. Правила внутрішнього розпорядку для класичних гімназій у Пруссії. «Медея» — межи 6-А й 6-Б, «Хлопчик, що виймає терня» — там-таки, Цезар, Марк Аврелій, Цицерон — у коридорі, а Ніцше — вище, де вже вивчають філософію. Фриз Парфенону й строкатий краєвид Того...

---

* Ніцше Фрідріх (1844–1900) — німецький філософ; деякі його ідеї використовували нацисти.

** Того — колишня німецька колонія в Африці.

«Хлопчик, що виймає терня» і фриз Парфенону — це, зрештою, добрий давній шкільний реквізит, що переходив від покоління до покоління, і я, певне, був не єдиний гімназист, якому заманулося надряпати на банані «Хай живе Того!». Адже й дотепи в усіх гімназіях однакові. Крім цього, може, я з гарячки почав марити.

Болю я тепер не відчував. У машині було мені дуже кепсько; коли її трясло на вибоях, я те й знав, що кричав. Уже краще великі вирви: машина то здіймалася, то опускалась, немов корабель на морських хвилях. Але тепер почала, мабуть, діяти ін'єкція, яку мені десь у пітьмі зробили в руку: я відчув, як голка пронизала шкіру й десь аж у нозі зробилося гаряче.

Цього ніяк не може бути, думав я, машина просто не могла проїхати таку велику відстань — із тридцять кілометрів. І ще одне: ти нічогісінько не почуваєш; жодне чуття тобі нічого не каже, самі тільки очі; жодне чуття не говорить тобі, що ти в своїй школі, в своїй школі, яку всього три місяці тому покинув. Вісім років — не дрібниця, невже ж ти, провчившись тут вісім років, пізнавав би все самими лише очима?

Я лежав, склепивши повіки, й бачив усе те знову, воно снувалося, мов який фільм: коридор унизу — зелена фарба, сходи нагору — жовта фарба, таблиця з іменами полеглих, знову коридор, знов сходи, Цезар, Цицерон, Марк Аврелій... Гермес, вуса Ніцше, Того, Зевсове зображення...

Я виплюнув сигарету й закричав; коли кричиш, легшає, треба тільки кричати дужче, кричати було так добре, я кричав, як навіжений. Хтось нахилився наді мною, але я не розплющував очей; я відчув чийсь незнайомий подих — тепло й нудотно війнуло тютюном та цибулею, і якийсь голос спокійно запитав:

— Ну, чого?

— Пити, — сказав я, — і ще сигарету, в кишені, вгорі.

Знову хтось помацав у моїй кишені, знову тернув сірником, і мені встромили в рота запалену сигарету.

— Де ми? — спитав я.

— У Бендорфі.

— Дякую, — сказав я й затягся.

Мабуть, я таки в Бендорфі, себто вдома, і якби в мене не ця страшенна гарячка, я міг би твердити напевне, що я в якійсь класичній гімназії; принаймні, що я в школі, це безперечно. Хіба ж той голос унизу не гукнув: «Решту до зали малювання!» Я був один із решти, був живий, живі, напевне, й становили «решту». Ось я в залі малювання, а якщо слух мене не одурив, то чого б одурили очі? І тоді я насправді впізнав Цезаря, Цицерона й Марка Аврелія, а вони могли бути лише в класичній гімназії, — навряд чи по інших школах у коридорах попід стінами виставляють цих типів.

Нарешті він приніс мені води, знову від нього війнуло на мене духом тютюну й цибулі, я несамохіть розплющив очі й побачив утомлене, старе, неголене обличчя в пожежній формі, і старечий голос тихо мовив:

— Пий, друзяко!

Я почав пити, то була вода, але ж вода — чудовий напій; я відчував на губах металевий смак казанка, з насолодою усвідомлював, як багато ще там води, але пожежник несподівано відняв казанка від моїх губ і подався геть; я закричав, але він не озирнувся, тільки втомлено знизав плечима й пішов далі; поранений, що лежав біля мене, спокійно сказав:

— Дарма галасувати, в них нема води, ти ж бачиш.

Я бачив, хоч вікна й були затемнені, — за чорними заслонами жевріло й миготіло, — чорне на червоному, як у грубці, коли туди підсипати вугілля. Так, я бачив: місто горіло.

— Яке це місто? — спитав я того, що лежав біля мене.

— Бендорф, — відказав він.

— Дякую.

Я дивився просто перед собою — на ряди вікон, інколи й на стелю. Стеля була ще незаймана, біла й гладенька, з вузьким класичним ліпленим карнизом, але стелі з такими карнизами були в залах малювання по всіх школах, принаймні — по добрих давніх класичних гімназіях.

Тепер уже годі було сумніватися, що я лежу в залі малювання якоїсь класичної гімназії в Бендорфі. У Бендорфі три класичні гімназії: гімназія Фрідріха Великого, гімназія Альберта й — може, краще було б цього й не казати, — але остання, третя, звалася гімназія Адольфа Гітлера. Хіба ж у гімназії Фрідріха Великого не висів на сходовій клітці такий яскравий, такий гарний, величезний портрет старого Фріца? Я провчився в тій гімназії вісім років, але хіба достоту такий портрет не міг висіти в іншій школі на тому ж таки місці, такий яскравий, що відразу впадав у очі, тільки-но ступиш на другий поверх?..

Тепер я чув, як десь били важкі гармати. А так усе було майже спокійно; тільки інколи за темною заслоною дужче спалахувало полум'я та падав у темряві фронтон будинку. Гармати били впевнено й розмірено, і я думав: любі гармати! Я знаю, що це підло, але я так думав. Господи, як миротворно, як заспокійливо гули ті гармати: глухо й суворо, мов тиха, майже піднесена органна музика. Якось шляхетно. Як на мене, в гарматах є щось шляхетне, навіть коли вони стріляють. Така врочиста луна, достоту як у тій війні, про яку пишуть у книжках з малюнками... Потім я міркував, скільки імен буде на тій таблиці полеглих, яку, мабуть, приб'ють тут згодом, оздобивши її ще більшим золотим Залізним хрестом і вквітчавши ще більшим лавровим вінком. І зненацька мені спало на думку, що коли я справді в своїй школі, то й моє ім'я стоятиме там, укарбоване в камінь, а в

шкільному календарі проти мого прізвища буде написано: «Пішов зі школи на фронт і поліг за...»

Та я ще не знав, за що, й не знав ще напевне, чи я в своїй школі, я хотів тепер про це дізнатися будь-що. Адже й на дошці полеглих не було нічого особливого, нічого прикметного, вона була така сама, як і скрізь, штампована дошка полеглих: їх, певне, всім постачає якесь одне управління...

Я знов повів очима довкола, але картини вони познімали, а що можна визначити з кількох парт, складених стосом у кутку, з вузьких високих вікон, густо поставлених одне біля одного, як і годиться в залі малювання, де має бути якомога більше світла? Серце в мені не озивалося. Чи то б воно й тоді не обізвалося, якби я опинився в тій кімнаті, де цілих вісім років малював вази й писав шрифти? Струнки, чудові, вишукані вази, прекрасні копії римських оригіналів, — учитель малювання завжди ставив їх перед нами на підставку, — і всілякі шрифти: рондо, рівний, римський, італійський. Я ненавидів ті уроки над усе в гімназії, я годинами гинув з нудьги й жодного разу не зумів до ладу намалювати вазу або написати літеру. І де ж ділися мої прокльони, де ділась моя пекуча ненависть до цих остогидлих, ніби вилинялих стін? Ніщо в мені не озивалось, і я мовчки похитав головою.

Я не пам'ятав, як мене поранено, я знав одне: що не ворухну руками й правою ногою, лише лівою, та й то тільки злегенька. Я думав, може, це вони так цупко примотали мені руки до тулуба, що я не можу поворушити ними.

Я виплюнув другу сигарету в прохід між солом'яниками й спробував посовати руками, але відчув такий біль, що знову закричав; я кричав не вгаваючи, від крику ж мало бути легше, а ще я лютував, що не міг поворушити руками.

Нарешті переді мною виріс лікар; він скинув окуляри і, кліпаючи очима, мовчки дивився на мене; позад нього стояв пожежник, що давав мені пити. Він щось зашепотів на вухо лікареві, й той знову начепив окуляри; я виразно побачив за товстими скельцями великі сірі очі з ледь тремтливими зіницями. Він дивився на мене довго, так довго, що я відвів очі, а тоді тихо сказав:

— Хвилиночку, вже скоро ваша черга...

Потім санітари підняли мого сусіду й понесли за дошку. Я повів за ними поглядом; вони розсунули дошку, поставили її впоперек і завісили прогалину між дошкою та стіною простиралом; за дошкою горіло яскраве світло...

Звідти нічого не було чути, аж поки простирало знову відхилили й винесли мого сусіду. Санітари з байдужим, утомленим виглядом понесли його до дверей.

Я знов заплющив очі й подумав: ти мусиш, мусиш дізнатися, що в тебе за рана й чи ти справді в своїй школі. Все тут було таке далеке мені та байдуже, неначе мене принесли до якогось музею міста мертвих,

у світ, глибоко чужий для мене й нецікавий, який чомусь пізнавали мої очі, але самі тільки очі; ні, не могло бути, що лише три місяці минуло, як я сидів отут, малював вази й писав шрифти, а на перервах, узявши свій бутерброд з повидлом, спроквола сходив униз, — повз Ніцше, Гермеса, Того, повз Цезаря, Цицерона, Марка Аврелія, — в коридор, де висіла «Медея», і, минувши її, простував до сторожа Біргелера пити молоко — в ту малу тьмяну комірчину, де я міг часом ризикнути й запалити сигарету, хоч палити в гімназії було суворо заборонено. Мабуть, мого сусіду понесли вниз, туди, де клали мертвих; може, мерців відносили в маленьку тьмяну Біргелерову кімнатчину, де пахло теплим молоком, пилом і дешевим Біргелеровим тютюном...

Аж ось санітари знов увійшли до зали, тепер вони підняли мене й понесли туди, за дошку. Я вдруге поплив повз двері...

Мене поклали на операційний стіл, і я добре побачив самого себе, тільки маленького, ніби вкороченого, вгорі, в ясному склі лампочки — такий куценький, білий, вузький сувій марлі, неначе химерний, тендітний кокон; виходить, то було моє відображення.

Лікар повернувся до мене спиною і, нахилившись над столом, порпався в інструментах; старий, обважнілий пожежник стояв навпроти дошки й усміхався мені; він усміхався втомлено й скорботно, і заросле, невмиване його обличчя було таке, ніби він спав. І раптом за його плечима, на нестертому другому боці дошки я побачив щось таке, від чого вперше, відколи я опинився в цьому мертвому домі, озвалося моє серце; десь у потаємному його куточку зринув переляк, глибокий і страшний, і воно закалатало в мене в грудях — на дошці був напис моєю рукою. Угорі, в найвищому рядку. Я знаю свою руку; побачити своє письмо — гірше, ніж побачити себе самого в дзеркалі, — куди більше ймовірності. Ідентичність власного письма я вже ніяк не міг узяти під сумнів. Усе інше не було ще доказом: ані «Медея», ні Ніцше, ні динарський профіль верховинця з кінофільму, ні банани з Того, ні навіть слід хреста над дверима; усе це могло бути й по всіх інших школах. Та навряд, щоб по інших школах писали на дошках моєю рукою. Он він, ще й досі там, той вислів, який нам звеліли тоді написати, в тім безнадійному житті, яке скінчилося всього три місяці тому: «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...».

О, я пам'ятаю, мені не вистачило дошки, і вчитель малювання розкричався, що я не розрахував як слід, узяв завеликі літери, а тоді сам, хитаючи головою, написав тим-таки шрифтом нижче: «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»

Сім раз було там написано — моїм письмом, латинським шрифтом, готичним, курсивом, римським, італійським і рондо: «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...»

На тихий лікарів поклик пожежник відступив від дошки, і я побачив увесь вислів, тільки трохи зіпсований, бо я не розрахував як слід, вибрав завеликі літери, взяв забагато пунктів.

Я стенувся, відчувши укол у ліве стегно, хотів був підвестися на лікті й не зміг, а проте встиг поглянути на себе й побачив, — мене вже розмотали, — що в мене немає обох рук, немає правої ноги, тим-то я відразу впав на спину, бо не мав тепер на що спертися; я закричав; лікар з пожежником злякано подивилися на мене; та лікар тільки знизав плечима й знов натиснув на поршень шприца, що поволі й твердо пішов донизу; я хотів ще раз подивитися на дошку, але пожежник стояв тепер зовсім близько біля мене й заступав її; він міцно тримав мене за плечі, і я чув лише дух смалятини й бруду, що йшов від його мундира, бачив тільки його втомлене, скорботне обличчя; і раптом я його пізнав: то був Біргелер.

— Молока, — тихо сказав я...

Переклад Євгенії Горевої

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Що собою являє назва оповідання Генріха Белля? Поясніть, на що вона спрямовує читача.
2. Зачитайте початок оповідання і визначте, за допомогою яких засобів автор вводить читача в атмосферу воєнної дійсності.
3. Що бачить герой оповідання, коли його несуть коридорами гімназії? Яке значення мають ті деталі інтер'єру, які впадають в очі юнакові?
4. Знайдіть у тексті і зачитайте фрагмент про те, які питання хотів з'ясувати для себе поранений солдат.
5. Чому героя бентежать сумніви, що він потрапив до рідної гімназії?
6. Знайдіть і зачитайте ще одну обірвану цитату в тексті оповідання. Поясніть, як вона співвідноситься з давньогрецькою епітафією, з якої взято обірваний рядок для назви твору.
7. Як ви гадаєте, чому оповідачем виступає поранений юний солдат, чому автор не називає його імені?
8. Коли юнак впізнає місце свого перебування? Як він дізнається про характер свого поранення?
9. Як ви розумієте заключний рядок оповідання?
10. На які ще характерні деталі ви звернули увагу? Наведіть приклади з тексту.
11. Що спричинило перетворення гімназії на «мертвий дім»?
12. Зробіть висновок, яким пафосом пройнято твір Генріха Белля, як відбувається засудження війни.
13. Яке враження справило на вас оповідання Белля? Які почуття викликав у вас цей твір?

Михайло Олександрович **ШОЛОХОВ**

[1905 – 1984]

Про війну не можна писати мимохідь. Надто це відповідально.

М. Шолохов

Михайло Олександрович Шолохов — видатний російський письменник, життя і творчість якого пов'язані з його рідним краєм — донською землею, звідки він узяв і своїх самобутніх героїв, і їх незвичайну мову. «Шолохов відкрив Дон, як Колумб відкрив Америку», — так визначили місце цього митця у світовій літературі письменники інших країн. Сам Шолохов пишався тим, що народився, виріс і жив серед донського козацтва. Він став гідним нащадком його волелюбного духу і звитяги.

Народився Михайло Олександрович Шолохов на хуторі Кружиліно станиці Вешенської колишнього округу Війська Донського (тепер Ростовська область). Його батько родом був з Рязанської губернії і за донськими законами не мав права на землю, тому працював у різних установах. Мати — українка із Чернігівщини, донька колишнього кріпака. Вона чудово співала, привчила сина любити природу і цінувати прекрасне. Маленький Михайло почав читати з п'яти років і все подальше життя не обходився без книжки. Спочатку він навчався у церковнопарафіяльній школі, а потім у початковому училищі і в гімназії, в якій йому вдалося закінчити лише чотири класи. Як згадував письменник пізніше, «Донська область стала

ареною запеклої громадянської війни». Шолохов побував у складі так званих продовольчих загонів, брав участь у переписі населення і ліквідації неписьменності, був діловодом заготівельної контори. Ці роки були також періодом напруженої творчої праці та навчання.

Восени 1922 року Михайло Шолохов їде в Москву з палким бажанням продовжити освіту і спробувати свої сили в літературі. Довелося бідувати, перебиватися випадковими заробітками чорнороба, перепробувати чимало професій.

У 1926 році Шолохов повертається на постійне проживання у станицю Вешенську. Цього ж року виходять дві його збірки «Донські оповідання» та «Лазоревий степ», які привернули увагу читачів до молодого прозаїка.

Найвизначнішим твором письменника став роман «Тихий Дон» — монументальна розповідь про Першу світову війну, російські революції, події громадянської війни, про те, як вони позначилися на долях донського козацтва. За цей твір у 1965 році Михайло Шолохов був нагороджений Нобелівською премією. У своїй промові з цього приводу він сказав: «Мистецтво володіє могутньою силою впливу на розум й на серце людини. Думаю, що художником має право називатися той, хто направляє цю силу на втілення прекрасного в душах людей, на благо людства».

Другий великий твір Шолохова — роман «Піднята цілина», в ньому змальовано драматичні процеси колективізації сільського господарства, що відбувалися на Дону на початку 30-х років XX століття.

Під час Другої світової війни Михайло Шолохов як військовий кореспондент часто виїжджав на місця боїв, розмовляв із солдатами. Його нариси «На Дону», «На Смоленському напрямку», оповідання «Наука ненависті», розділи роману «Вони воювали за Батьківщину» публікувалися в газеті «Правда» і багатьох інших виданнях, були популярними у читачів фронту й тилу.

Оповідання «Доля людини» також друкувалося на сторінках газети «Правда» у 1957 році. Один із працівників редакції згадував: «Забувши про час, ми слухали читання нового рукопису. Гранки оповідання, ще не вичитані остаточно, переходили з рук до рук друкарів. Оповідання вразило всіх». Цей твір Шолохов написав за кілька днів, хоча випадкова зустріч автора з тим, хто став прототипом головного героя, відбулася майже десять років тому. У центрі оповідання — мужня, незламна духом людина з народу, яка пройшла неймовірні випробування, але зберегла свої кращі якості: людяність і доброту. Здавалось би, головний герой Андрій Соколов утратив усе: рідних, оселю, навіть смисл життя. Однак його душа не зачерствіла; у нього вистачає сил усвідомити необхідність і *надалі залишитися людиною: «На те ти й чоловік, на те й солдат, щоб усе* витерпіти й перенести, коли тебе на це лиха година покликала». Зустрівши маленького хлопчика Ваню, такого ж самотнього, як і він, Соколов вирішує: «Не бути тому, щоб нам нарізно пропадати. Візьму його за свого».

Твір має цікаву композицію, вміщує оповідання в оповіданні: автор розповідає про Андрія Соколова, а той — історію свого життя. Доля окремої людини стає символом багатостраждальної, але водночас героїчної,

незламної долі всього російського народу, здатного витримати будь-які випробування. У таких людях, як Андрій Соколов, сконцентровано все найкраще і вічне, і в цьому полягає загальнолюдська цінність оповідання Михайла Шолохова «Доля людини».

«Я хотів би, щоб мої книги допомагали людям стати кращими, чистішими душею, пробуджували любов до людини», — говорив Михайло Шолохов про мету своєї творчості.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про життєвий і творчий шлях російського письменника Михайла Шолохова.
2. Що визначило самобутність творчості Шолохова?
3. Які великі романи написав Михайло Шолохов?
4. Що писав Шолохов під час Великої Вітчизняної війни?
5. Перекажіть, що ви дізналися зі статті про оповідання Шолохова «Доля людини».
6. Що сам Шолохов говорив про мету своєї творчості?

ДОЛЯ ЛЮДИНИ

(Скорочено)

Перша повоєнна весна була на Верхньому Дону, як ніколи, дружна й раптова. Наприкінці березня з Приазов'я подули теплі вітри, і вже за два дні на лівобережжі Дону геть-чисто оголилися піски, в степу збухли повні снігу яри та балки, зламавши лід, шалено завирували степові річки, і дороги поробилися майже зовсім непроїзні.

В цю недобру пору бездоріжжя мені довелось їхати в станицю Букановську. І путь недовга — десь кілометрів із шістдесят, — та виявилося, що подолати їх не так просто. Ми з товаришем виїхали до схід сонця. Пара ситих коней, напинаючи, як струни, посторонки, ледве тягла важку бричку...

Там, де коням було особливо важко, ми злізали з брички, йшли пішки. Під чобітьми хлюпотів розмоклий сніг, іти було важко, але по краях дороги ще тримався льодок, що виблискував на сонці, як кришталь, і там просуватися було ще важче. Годин аж за шість ми подолали тридцять кілометрів і під'їхали до переправи через річку Єланку.

Невеличка річечка навпроти хутора Моховського, яка влітку місцями пересихала, тепер у заболоченій, порослій вільхою заплаві розлилася на цілий кілометр. Переправлятися треба було благеньким плоскодонним човником, що міг узяти не більше як три чоловіки.

Ми відправили коней з бричкою назад. На тому боці в колгоспному сараї нас дожидав старенький «вілліс», який бував у бувальцях; його залишили там ще взимку. Вдвох із шофером ми не без остороги сіли в благенький човен. Товариш з речами залишився на березі. Тільки-но ми відчалили, як із підгнилого дна в різних місцях фонтанчиками забила вода. Чим тільки мали, конопатили ми ненадійну посудину та

вичерпували з неї воду, поки не доїхали. За годину були на тім боці Єланки. Шофер пригнав з хутора машину, підійшов до човна і сказав, беручись за весло:

— Якщо тільки оце кляте корито не розвалиться на воді — години через дві приїдемо, раніш не ждіть.

Хутір розлігся далеко осторонь, і коло причалу стояла така тиша, яка буває в безлюдних місцях тільки пізньої осені та напровесні. Од води тягло вогкістю, терпкою гіркотою гнилої вільхи, а з далеких прихоперських степів, повитих бузковим серпанком, легенький вітрець ніс одвічно юний, ледве відчутний аромат землі, яка щойно звільнилася з-під снігу. Неподалік, на прибережному піску, лежав повалений тин. Я сів на нього, хотів був закурити, але, сягнувши рукою в праву кишеню ватянки, на превеликий жаль, виявив, що пачка «Біломору» геть розмокла. Під час переправи каламутна хвиля хлюпнула через борт човна, що глибоко сидів у воді, й облила мене аж по пояс. Тоді мені ніколи було думати про цигарки, треба було кидати весло і швиденько вичерпувати воду, аби човен не затонув, а тепер, гірко нарікаючи на свою необачність, я обережно витяг з кишені свою розкислу пачку, присів навпочіпки й почав по одній розкладати на тині мокрі побурілі цигарки.

Незабаром я побачив, як з-за крайніх хутірських дворів вийшов на дорогу чоловік. Він вів за руку маленького хлопчика, як на зріст — не більше п'яти-шести років. Вони стомлено чалапали до переправи, але, порівнявшися з машиною, звернули до мене. Високий, сутулуватий чоловік, підійшовши зовсім близько, сказав приглушеним баском:

— Здоров, браток!

— Здрастуй. — Я потиснув простягнуту мені велику шкарубку руку.

Чоловік нахилився до хлопчика, сказав:

— Поздоровкайся з дядьком, синку. Він, знати, такий самий шофер, як і твій тато. Тільки ми з тобою на вантажній їздили, а він оцю маленьку машину ганяє.

Дивлячись мені просто в очі ясними, як небо, оченятами, ледь-ледь усміхаючись, хлопчик сміливо простяг рожеву холодну ручку.

Знявши з-за плечей порожнього рюкзака, стомлено сідаючи поруч зі мною, батько спитав:

— А ти що, браток, своє начальство ждеш?

Мені ніяково було розчаровувати його, що я не шофер, як він подумав, і я відповів:

— Доводиться ждати.

— З того боку приїдуть?

— З того.

— Не знаєш, скоро підійде човен?

— Години за дві.

— Нічого собі! Ну що ж, тим часом відпочинемо, поспішати мені нема куди. А я оце йду повз, дивлюся: свій брат шофер загоряє. Дай,

думаю, зайду, перекуримо разом. Бо воно самому і курити, й помирати тоскно. А ти багато живеш, цигарки куриш. Підмочив, видно? Ну, брате, тютюн сирий, як кінь кривий, нікуди не годиться. Давай-но краще мого кріпачка закуримо.

Ми закурили міцнющого самосаду й довго мовчали.

Він поклав на коліна великі темні руки, згорбився. Я глянув на нього збоку, і мені стало якось моторошно... Ви бачили коли-небудь очі, немов присипані попелом, сповнені такої невигойної смертної туги, що в них несила дивитись? Отакі очі були в мого випадкового співрозмовника.

Виламавши з тину суху криву лозинку, він деякий час водив нею по піску, креслячи якісь вигадливі фігури, а потім заговорив:

— Буває, не спиш уночі, дивишся в темряву порожніми очима й думаєш: «За що ж ти, життя, так мене скалічило? За що так покарало?» Та нема мені відповіді ні в темряві, ні при ясному сонечку... Нема, й не діждусь! — І раптом спохопився, лагідно підштовхуючи синка, сказав: — Піди, любий, пограйся коло води, біля великої води для дітей завше якась здобич знайдеться. Тільки, гляди, ніг не замочи!

Ще коли ми мовчки курили, я крадькома розглядав батька й сина і помітив дещо, на мій погляд, дивне. Хлопчик був одягнений просто, але добротно: і те, як лежала на ньому підбита благенькою, ношеною вже цигейкою довгопола курточка, і те, що маленькі чобітки були пошиті так, щоб узувати їх на вовняні шкарпетки, і дуже майстерне шво на роздертому колись рукаві курточки — все свідчило про жіноче піклування, про вмілі материнські руки. Не так було на батькові: пропалена в кількох місцях ватянка була недбало й грубо заштопана, латка на старих захисних штанях не пришита як слід, а скорше пристебнута широкими, чоловічими стібками; на ньому були майже нові солдатські черевики, але грубі вовняні шкарпетки побиті міллю, їх не торкнулася жіноча рука... Ще тоді я подумав: «Або вдівець, або негаразд живе з жінкою».

Та ось він, провівши очима синка, глухо покашляв, знову заговорив, і я весь обернувся на увагу.

— Попервах життя моє було звичайне. Сам я родом з Воронезької губернії, тисяча дев'ятсотого року народження. В громадянську війну був у Червоній Армії, в дивізії Кіквідзе. Голодного двадцять другого року подався на Кубань, ішачити на куркулів, через те й вижив. А батько з матір'ю та сестричкою вдома померли з голоду. Зостався я сам. Рідні — як вимело — ніде нікого, жодної душі. Ну, через рік повернувся з Кубані, хатину продав, поїхав у Воронеж. Спочатку робив у теслярській артілі, потім пішов на завод, вивчився на слюсаря. Невдовзі оженився. Жінка виховувалась у дитячому будинку. Сирітка. Хороша попалась мені дівка! Сумирна, весела, догідлива та розумна...

За десять років назбирали ми трохи грошенят і перед війною поставили собі будиночок на дві кімнати, з комірчиною і коридорчиком.

Ілюстрація О. Верейського (до видання 1958 р.)

Ярина купила дві кози. Чого ще більше треба? Діти кашу їдять з молоком, дах над головою є, одягнені, взуті, отже, все гаразд. Тільки побудувався я невдало. Приділили мені ділянку на шість соток землі неподалік від авіазаводу. Якби моя хатина була в іншому місці, може, й життя склалося б інакше...

І от тобі раз — війна. Другого дня повістка з військкомату, третього — давай в ешелон. Проводжали мене всі четверо моїх: Ярина, Анатолій і дочки — Настуся й Оленка. Всі діти трималися добре. Ну, в дочок — не без того — поблискували сльози. Анатолій тільки плечима пересмикував, немов од холоду, йому тоді вже сімнадцятий рік минав, а Ярина моя... Такою я її за всі сімнадцять років нашого спільного життя жодного разу не бачив. Уночі в мене на плечі й на грудях сорочка від її сліз не висихала, і вранці та сама історія... Прийшли на вокзал, а я на неї від жалю дивитися не можу: губи від сліз розпухли, волосся з-під хустки вибилось, і очі каламутні, безтямні...

Він на півслові раптом замовк, і в тиші, що запанувала, я почув, як у нього щось клекоче й булькотить у горлі.

Він знову й надовго замовк. Намагався скрутити цигарку, та газетний папір рвався, тютюн сипався на коліна. Нарешті він якось ту цигарку скрутив, кілька разів жадібно затягся і, покашлюючи, вів далі:

— Формували нас під Білою Церквою, на Україні. Дали мені ЗІС-5. На ньому й поїхав на фронт.

Тільки не довелося мені й року повоювати... Двічі за цей час був поранений, але обидва рази легко: один раз — у м'яке місце в руку, другий — у ногу; перший раз — кулею з літака, другий — осколком снаряда. Дірявив німець мені машину і згори, і з боків, але мені, браток, везло попервах. Везло-везло, та й завезло по саме нікуди... Потрапив я до полону під Лозовеньками в травні сорок другого року при такій паскудній оказії: німець тоді здорово наступав, і залишилась одна наша стодвадцятидвохміліметрова гаубична батарея майже без снарядів; навантажили мою машину по саме нікуди, і сам я вантажив так, що гімнастерка до лопаток прилипала. Треба було дуже поспішати, тому що бій наближався до нас: з лівого боку чиїсь танки гримлять, з правого боку стрілянина, попереду стрілянина, і вже почало пахнути смаленим...

Командир нашої автороти питає: «Проскочиш, Соколов?» А воно й питати нічого було. Там товариші мої, може, гинуть, а я тут чухатися буду? «Про що мова! — відказую йому. — Я мушу проскочити, та й усе!» — «Ну, — каже, — шпар! Вітром лети!»

От я й пошпарив. За все життя не їздив так, як того разу! Знав, що не картоплю везу, що з цим вантажем обережно треба їхати, та яка ж може бути обережність, коли там хлопці з порожніми руками воюють, коли дорога вся наскрізь артвогнем прострілюється. Пробіг кілометрів із шість, незабаром мені вже на путівець повертати, щоб пробратися до балки, де батарея стояла, коли дивлюся — матінко рідна! — піхотка наша і праворуч, і ліворуч грейдера по чистому полю чеше, і вже міни рвуться по її порядках. Що мені робити? Не завертати ж назад? Шкварю на всю швидкість! І до батареї залишився якийсь там кілометр, уже звернув я на путівець, але дістатися до своїх мені, браток, не довелося... Певно, з далекобійної важкий поклав він мені коло машини. Не чув я ні вибуху, нічого, тільки в голові немов щось луснуло, і більше нічого не пам'ятаю...

А як прочумався, опам'ятався та роздивився добре навкруги — серце наче хтось обценьками стиснув: кругом снаряди валяються, котрі я віз, неподалік моя машина, вся в друзки розбита, лежить догори колесами, а бій, бій десь уже позад мене йде... Що ти на це скажеш?

Ніде правди діти, отоді в мене ноги самі собою підломились, і я впав немов підкошений, бо зрозумів, що я — вже в оточенні, а точніше — в полоні у фашистів. От як воно на війні буває...

Ох, браток, нелегке це діло — збагнути, що ти не з своєї волі в полоні. Хто цього на своїй шкурі не зазнав, тому не відразу в душу в'їдеш, щоб до нього по-людськи дійшло, що означає ця штука.

Ну, от, значить, лежу я і чую: танки гуркочуть. Чотири німецькі середні танки на повному газу пройшли повз мене туди, звідкіля я із снарядами виїхав... Як було мені це пережити? Потім тягачі з гарматами потяглися, польова кухня проїхала, потім піхота пішла, не густо, так, не більш як одна бита рота. Гляну, гляну на них краєм ока та й знов припаду до землі щокою, очі заплющу: гидко мені на них дивитись, і на серці гидко...

Думав, усі пройшли, підвів голову, а їх шість автоматників — зовсім близько — йдуть метрів за сто від мене. Дивлюся, звертають з дороги і прямо до мене. Ідуть мовчки.

«От, — думаю, — і смерть моя на підході». Я сів, не хочеться лежачи помирати, потім підвівся. Один з них, не доходячи кілька кроків, плечем стенув, автомата зняв. І от як цікаво людина влаштована: ніякої паніки, ні сердечного страху в мене в цю мить не було. Тільки дивлюся на нього й думаю: «Зараз дасть він по мені коротку чергу, а куди битиме? В голову чи впоперек грудей?» Наче мені не однаково, яке місце він у моєму тілі прошиє.

Молодий хлопець, такий зграбний, чорнявий, а губи тонкі, мов ниточки, і очі примружені.

«Цей уб'є і оком не змигне», — міркую собі. Так воно й є: звів він автомата — я йому прямо в очі дивлюся, мовчу. А другий, єфрейтор, чи що, старший за нього, можна сказати, літній уже, щось крикнув, одіпхнув його вбік, підійшов до мене, белькоче щось по-своєму і праву руку мою в лікті згинає, м'язи, значить, мацає. Попробував і каже: «О-о-о!» — і показує на дорогу, на захід сонця. Тупай, мовляв, робоча худобо, працювати на наш райх. Хазяїн був, сучий син!

Що ж, браток, діватися мені було нікуди. Вийшов я на дорогу, вилаявся страшним кучерявим воронезьким матом і почимчикував на захід, у полон!.. А ходак тоді з мене був нікудишній: за годину по кілометру, не більше. Ти хочеш уперед ступити, а тебе то в один, то в другий бік хитає, возить по дорозі, як п'яного. Пройшов трохи, і доганяє мене колона наших полонених з тієї самої дивізії, у якій я був. Женуть їх чоловік із десять німецьких автоматників. Той, котрий попереду колони йшов, порівнявся зі мною і з доброго дива молоснув мене навідліг ручкою автомата по голові. Якби я впав, він пришив би мене до землі чергою, та наші підхопили мене на льоту, заштовхали всередину і з півгодини вели попід руки. А коли я прочумався, один з них шепче: «Боже тебе борони впасти! Іди хоч через силу, інакше вб'ють». І я над силу, але пішов.

Тільки-но зайшло сонце, німці збільшили конвой, підкинувши вантажною машиною ще чоловік із двадцять автоматників, погнали нас прискореним маршем. Тяжкопоранені наші не могли встигати за всіма, і їх пристрілювали просто на дорозі. Двоє спробували тікати, а на те не зважили, що місячної ночі тебе в пустому полі чортзна на скільки видно, ну, звісно, і цих постріляли. Опівночі прийшли ми в

якесь напівспалене село. Ночувати загнали нас у церкву з розбитою банею. На кам'яній підлозі — ані віхтика соломи, а всі ми без шинелей, у самих гімнастерках і штанях, так що постелити анічогісінько...

Ще з першого дня надумав я тікати до своїх. Але тікати хотів — щоб напевне. До самої Познані, де нас розмістили в справжньому таборі, жодного разу не випало мені слушної нагоди. А в Познанському таборі така нагода нібито трапилася: наприкінці травня послали нас у лісок поблизу табору копати могили для наших-таки померлих військовополонених, сила тоді нашого брата мерло від дизентерії; копаю я познанську глину, а сам позираю навкруги і от запримітив, що двоє наших вартових сіли підживлятися, а третій задрімав на сонечку. Покинув я лопату й тихенько пішов за кущ... А тоді — бігом просто на схід сонця.

Певно, не скоро вони похопилися, мої вартові. А от відкіля в мене, у такого охлялого, сила взялася, щоб пройти за добу майже сорок кілометрів, — сам не знаю. Тільки нічого у мене не вийшло з моєї надії: на четвертий день, коли я вже був далеко від проклятого табору, спіймали мене. Собаки-шукачі йшли моїм слідом, вони мене і знайшли в некошеному вівсі...

На двох мотоциклах під'їхали німці. Спочатку самі били скільки хотіли, а потім нацькували на мене собак, і з мене тільки шкіра з м'ясом клаптями полетіла. Голого, закривавленого привезли мене в табір. Місяць відсидів я в карцері за втечу, а все ж таки живий... живий я лишився!..

Тяжко мені, браток, згадувати, а ще тяжче розказувати про те, що довелося пережити в полоні. Як згадаєш нелюдські муки, які довелося витерпіти там, у Німеччині, як згадаєш усіх друзів-товаришів, котрі загинули, замучені там, у таборах, — серце вже не в грудях, а в горлі б'ється, і важко стає дихати...

Ілюстрація В. Басова (до видання 1965 р.)

Куди мене тільки не ганяли за два роки полону! Половину Німеччини об'їхав за цей час: і в Саксонії був, на силікатному заводі робив, і в Рурській області на шахті вугілля добував, і в Баварії на земляних роботах горба наживав, і в Тюрінгії побував, і чортзна-де тільки не довелось по німецькій землі походити. Природа там, браток, скрізь різна, але стріляли й били нашого брата скрізь однаково. А били Богом прокляті гади й паразити так, як у нас зроду-віку худоби не б'ють. І кулаками били, й ногами топтали, і гумовими палицями били, і всіляким залізом, яке під руку трапиться, не кажучи вже про гвинтівочні приклади та інше дерево.

Били за те, що ти — росіянин, за те, що на білий світ ще дивишся, за те, що на них, сволоту, робиш. Били й за те, що не так глянеш, не так станеш, не так повернешся. Били запросто, для того, щоб колись таки вбити на смерть, щоб захлинувся своєю останньою кров'ю та здох від побоїв. Печей, мабуть, на всіх нас не вистачало в Німеччині.

І годували нас скрізь однаковісінько: півтораста грамів ерзацхліба навпіл з тирсою та ріденький кандьор із брукви. Окріп — де давали, а де ні. Та що там казати, подумай сам: перед війною важив я вісімдесят шість кілограмів, а на осінь тягнув уже не більше як п'ятдесят. Сама шкіра лишилася на кістках, та й кістки свої носити було несила. А роботу давай, і слова не скажи, та таку роботу, що й ломовику не під силу.

На початку серпня з табору під містом Кюстріном перевели нас, сто сорок два чоловіки радянських військовополонених, у табір Б-14, неподалік від Дрездена. На той час у цьому таборі було близько двох тисяч наших. Усі працювали на кам'яному кар'єрі, вручну довбали, різали, кришили німецький камінь. Норма — чотири кубометри за день на душу, май на увазі, на таку душу, яка й без цього ледве-ледве, на одній ниточці в тілі трималася. Отут і почалося: за два місяці від ста сорока двох чоловік нашого ешелону залишилось нас п'ятдесят сім. Як воно тобі, браток? Здорово? Тут своїх не встигаєш ховати, а тут чутка табором іде, нібито німці вже Сталінград узяли і сунуть далі, на Сибір. Одне горе до другого, та так гнуть, що очей від землі не підведеш, неначе й ти туди, в чужу, німецьку землю, просишся. А табірна варта день при дні п'є, пісень горлає, веселиться, тріумфує.

І ось якось увечері повернулись ми в барак з роботи. Цілий день ішов дощ, рам'я на нас хоч викручуй; усі ми на холодному вітрі перемерзли як собаки, тільки зубами цокотимо. А обсушитися ніде, нагрітися — теж, і до того ж голодні, не те що до смерті, а навіть гірше. Але ввечері нам їсти не давали.

Скинув я з себе мокре дрантя, кинув на нари та й кажу: «Їм по чотири кубометри виробітку дай, а на могилу кожному з нас і одного кубометра забагато». Тільки й сказав, та от знайшовся ж із своїх якийсь падлюка, доніс комендантові табору про ці мої гіркі слова.

Комендантом табору, або, по-їхньому, табірфюрером, був у нас німець Мюллер. Невисокий на зріст, кремезний, білявий та й увесь якийсь білий: і волосся на голові біле, і брови, і вії, навіть очі в нього якісь білясті, банькаті. По-російськи говорив, як ми з тобою, та ще й на «о» налягав, наче корінний волгар. А матюкатися митець був неймовірний. І де він, проклятий, навчився цього ремесла? Бувало, вишикує нас перед блоком — так вони барак називали, — йде перед строєм із своєю зграєю есесівців, праву руку тримає на відльоті. Вона в нього в шкіряній рукавичці, а в рукавичці свинцева прокладка, щоб пальців не пошкодити. Йде і б'є кожного другого в ніс, кров пускає. Це він називав «профілактикою від грипу». І так щодня. Усього чотири блоки в таборі було, і от він сьогодні першому блокові «профілактику» влаштовує, завтра другому і так по черзі. Акуратний був гад, без вихідних працював...

Так от оцей самий комендант наступного дня після того, як я про кубометри сказав, викликає мене. Ввечері приходять у барак перекладач і з ним два вартові. «Хто Соколов Андрій?» Я обізвався. «Марш за нами, тебе сам гер табірфюрер викликає». Зрозуміло, нащо викликає. На розход. Попрощався я з товаришами, всі вони знали, що на смерть іду, зітхнув і пішов. Іду табірним двором, на зірки поглядаю, прощаюся з ними, думаю: «От і відмучився ти, Андрію Соколов, а по-табірному — номер триста тридцять перший». Якось жалко стало Яринку й дітей, а потім жаль цей ущух, і став я сміливості набиратися, щоб глянути в дірку пістолета без страху, як і належить солдатові, аби вороги не побачили в останню хвилину, що мені з життям розлучатися все-таки важко...

В комендантській квіти на вікнах, чистенько, як у нас у хорошому клубі. За столом — усе табірне начальство. П'ять чоловік сидять, шнапс дудлять і салом закушують. На столі у них почата здоровенна сулія з шнапсом, хліб, сало, квашені яблука, відкриті банки з усякими консервами. Миттю оглянув я все це їдло, і — чи повіриш — так мене занудило, що мало не блював. Адже я голодний, як вовк, одвик від людської їжі, а тут стільки добра перед тобою... Сяк-так притамував я нудоту, але очі від стола одірвав через велику силу.

Прямо передо мною сидить уже п'яненький Мюллер, пістолетом грається, перекидає його з руки в руку, а сам дивиться на мене й не змигне, як гадюка. Ну, я руки по швах, стоптаними підборами цокнув, голосно доповідаю: «Військовополонений Андрій Соколов за вашим наказом, гер комендант, з'явився». Він і питає мене: «То як же, рус Іван, чотири кубометри виробітку — це багато?» — «Так точно, — кажу, — гер комендант, багато». — «А одного тобі на могилу вистачить?» — «Так точно, гер комендант, цілком вистачить і навіть залишиться».

Він устав і каже: «Я зроблю тобі велику честь, зараз особисто розстріляю тебе за ці слова. Тут незручно, ходімо надвір, там ти й розпишешся». — «Воля ваша», — кажу йому. Він постояв, подумав, а

потім кинув пістолета на стіл і наливає повну склянку шнапсу, шматочок хліба взяв, поклав на нього скибочку сала, і все це подає мені, й каже: «Перед смертю випий, рус Іван, за перемогу німецької зброї».

Я був уже з його рук і склянку взяв, і закуску, та як почув ці слова, — мене наче вогнем обпалило! Думаю собі: «Щоб я, російський солдат, та пив за перемогу німецької зброї?! А сього-того не хочеш, гер комендант? Однаково мені вмирати, то западися ти зі своєю горілкою!»

Поставив я склянку на стіл, закуску поклав і кажу: «Дякую за частування, але я непитущий». Він усміхається: «Не хочеш пити за нашу перемогу? В такому разі випий за свою погибель». А що мені було втрачати? «За свою погибель і визволення від мук я вип'ю», — кажу йому. З тим узяв склянку, за два рази вихилив її, а закуску не взяв, чемненько втер губи долонею й кажу: «Дякую за частування. Я готовий, гер комендант, ходімо, розпишете мене».

Але він дивиться пильно-пильно й каже: «Ти хоч закуси перед смертю». Я йому на це відказую: «Я після першої склянки не закушую». Наливає він другу, подає мені. Випив я й другу і знов-таки закуски не беру, думаю: «Хоч нап'юся перед тим, як у двір іти, з життям розлучатися». Високо звів комендант свої білі брови, питає: «Чого ж не закушуєш, рус Іван? Не соромся!»

А я йому своєї: «Вибачте, гер комендант, я й після другої склянки не звик закушувати». Надув він щоки, пирхнув, а потім як зарегоче та крізь сміх щось швидко говорить по-німецькому: певно, перекладає мої слова друзям. Ті теж засміялися, стільцями засовали, обертаються до мене мордами і вже, помічаю, якось інакше на мене поглядають, ніби лагідніше.

Наливає мені комендант третю склянку, а в самого руки трусяться від сміху. Цю склянку я вже випив помаленьку, одкусив маленький шматочок хліба, решту поклав на стіл. Захотілося мені їм, проклятим, показати, що хоч я і з голоду пропадаю, але давитися їхньою подачкою не збираюсь, що у мене є своя, російська, гідність і гордість і що худоби вони з мене не зробили, хоч як старалися.

Ілюстрація В. Басова (до видання 1962 р.)

Після цього комендант став серйозний на виду, поправив у себе на грудях залізні хрести, вийшов з-за столу беззбройний та й каже: «Ось що, Соколов, ти — справжній російський солдат. Ти хоробрий солдат. Я — теж солдат і поважаю гідних ворогів. Стріляти я тебе не буду. До того ж сьогодні наші доблесні війська вийшли до Волги і зайняли весь Сталінград. Це для нас велика радість, а тому я великодушно дарую тобі життя. Іди в свій блок, а оце тобі за

сміливість», — і подає мені з стола невеликий буханець хліба і шматок сала.

Притиснув я хліб до себе з усієї сили, сало в лівій руці тримаю і так розгубився від такого несподіваного повороту, що й не подякував, зробив «наліво кругом», іду до дверей, а сам думаю: «Засвітить він мені зараз поміж лопатки, і не донесу хлопцям цих харчів». Ні, змилувався. І цього разу смерть повз мене пройшла, тільки холодком од неї війнуло...

Вийшов я з комендантської на твердих ногах, а в дворі мене розморило. Ледве переступив поріг у барак і впав на цементну підлогу без пам'яті. Розбудили мене наші, ще темно було: «Розказуй!» Ну, я пригадав, що було в комендантській, розказав їм. «Як будемо харчі ділити?» — питає мій сусіда по нарах, а в самого голос тремтить. «Усім порівну», — кажу йому. Діждалися світанку. Хліб і сало різали суровою ниткою. Дісталося кожному хліба по шматочку завбільшки як сірникова коробка, жодна крихітка не пропала, а сала, ти ж розумієш, — тільки губи помастити. Проте поділили без кривди.

Незабаром перекинули нас, чоловік із триста найдужчих, на осушування боліт, потім — у Рурську область на шахти. Там і пробув я до сорок четвертого року. На той час наші дали вже Німеччині духу і фашисти перестали полоненими гидувати. Якось вишикували нас, усю денну зміну, і якийсь приїжджий обер-лейтенант каже через перекладача: «Хто служив в армії або до війни працював шофером — крок уперед». Вийшло нас сім чоловік колишньої шоферні. Дали нам поношені спецівки, направили під конвоєм у місто Потсдам. Приїхали туди, і розтрясли нас усіх нарізно. Мене призначили працювати в Тодті — була в німців така гоп-контора для будівництва доріг та оборонних споруд. Возив я на «опель-адміралі» німця-інженера в чині майора армії...

Тижнів зо два возив я свого майора з Потсдама в Берлін і назад, а потім послали його в прифронтову смугу на будівництво оборонних рубежів проти наших. І тоді я про сон геть забув: цілісінькі ночі думав, як би мені до своїх, на Батьківщину, втекти...

Знайшов я в руїнах двокілограмову гирку, обмотав її ганчіркою, на той випадок, якщо доведеться вдарити, щоб крові не було, шмат телефонного дроту прихопив на дорозі, все, що мені було потрібно, старанно підготував, заховав під переднє сидіння. За два дні перед тим, як розпрощатися з німцями, увечері їду з заправки, бачу, йде п'яний, як ніч, німецький унтер, за стінку руками тримається. Спинив я машину, завів його в руїни та й витрусив з мундира, пілотку з голови зняв. Все це добро також під сидіння засунув — тільки мене й бачили.

Вранці двадцять дев'ятого червня наказує мій майор везти його за місто, в напрямку Тросниці. Там він керував будівництвом укріплень. Виїхали. Майор на задньому сидінні спокійно дрімає, а в мене серце з грудей мало не вискочить. Їхав я швидко, але за містом зменшив газ, потім спинив машину, виліз, обдивився: далеко позаду

дві вантажні машини ледь повзуть. Дістав я гирку, відчинив ширше дверцята. Гладун мій відкинувся на спинку сидіння, тихенько хропе, наче в жінки під боком. Ну, я його й цюкнув гиркою в ліву скроню. Він і голову схилив. Для певності я його ще раз вдарив, але вбивати на смерть не захотів. Мені його живого треба було приставити, він нашим багато чого повинен був розповісти. Вийняв я в нього з кобури парабелум, сунув собі до кишені, монтування забив за спинку заднього сидіння, телефонний дріт накинув на шию майорові і зав'язав мертвим гудзом на монтуванні. Це щоб він не звалився набік, не впав під час швидкої їзди. Скоренько натяг на себе німецький мундир і пілотку та й погнав машину навпростець, туди, де земля гуде, де бій іде.

Німецький передній край проскакував поміж двох дзотів. З бліндажа автоматники вискочили, і я навмисне сповільнив хід, аби вони бачили, що майор їде. Але вони крик зчинили, руками махають, мовляв, туди їхати не можна, а я ніби не розумію, піддав газу й помчав на всі вісімдесят. Поки вони отямилися та почали бити з кулеметів по машині, я вже на нічиїй землі поміж воронками петляю, як той заєць.

Тут німці ззаду б'ють, а тут свої, як подуріли, з автоматів мені назустріч строчать. У чотирьох місцях вітрове скло пробили, радіатор прошили кулями... Але ось уже лісок над озером, наші біжать до машини, а я вскочив у цей лісок, дверцята відчинив, упав на землю й цілую її, і дихати мені нема чим...

Молодий хлопчина, на гімнастерці в нього захисні погони, яких я ще ніколи не бачив, перший підбігає до мене, зуби щирить: «Ага, чортів фріц, заблукав?» Рвонув я з себе німецький мундир, пілотку під ноги кинув і кажу йому: «Любий ти мій пуп'янку! Синку дорогий! Який же я тобі фріц, коли я природний воронежець? У полоні я був, зрозуміло? А зараз одв'яжіть оцього кабана, що в машині сидить, візьміть його портфель і ведіть мене до вашого командира». Здав я їм пістолета й пішов з рук у руки, а на вечір опинився вже у полковника — командира дивізії. На цей час мене й нагодували, і в баню зводили, і допитали, і обмундирування видали, отже, з'явився я в бліндаж до полковника, як і належить, душею і тілом чистий і в повній формі. Полковник підвівся з-за столу, пішов мені назустріч. При всіх офіцерах обняв і каже: «Спасибі тобі, солдате, за дорогий гостинець, якого привіз од німців. Твій майор з його портфелем нам дорожчий за двадцятьох «язиків». Клопотатимусь перед командуванням, щоб тебе представили до урядової нагороди». А я від цих його слів, від ласки дуже хвилююся, губи тремтять, не слухаються, тільки й міг із себе вичавити: «Прошу, товаришу полковник, зарахувати мене в стрілецьку частину».

А полковник засміявся, поплескав мене по плечу: «Який з тебе вояка, коли ти на ногах ледве тримаєшся? Сьогодні ж відправлю тебе в госпіталь. Підлікують тебе там, підгодують, після цього додому до

сім'ї на місяць у відпустку поїдеш, а як повернешся до нас, — побачимо, куди тебе призначити».

З госпіталю одразу ж написав Ярині листа... На третьому тижні приходить лист із Воронежа. Та пише не Ярина, а сусід мій, столяр Іван Тимофійович. Не дай Боже нікому таких листів одержувати!.. Повідомляє він, що ще в червні сорок другого року німці бомбили авіазавод і одна важка бомба влучила прямо в мою хатинку. Ярина й дочки саме вдома були... Ну, пише, що не знайшли від них і сліду, а на місці хатинки — глибока яма... Не дочитав я того разу листа до кінця. В очах потемніло, серце стиснулось у грудочку й ніяк не розтискається. Приліг я на койку, трохи одлежався й дочитав. Пише сусід, що Анатолій під час бомбування був у місті. Увечері повернувся в селище, подивився на яму і проти ночі знов пішов до міста. Як ішов, сказав сусідові, що проситиметься добровольцем на фронт. От і все...

Але місяців через три й мені блиснула радість, як сонечко з-за хмари: знайшовся Анатолій. Прислав листа мені на фронт, очевидно, з іншого фронту. Адресу мою взнав від сусіда, Івана Тимофійовича. Виявляється, потрапив він спочатку в артилерійське училище; отам і знадобилися його таланти до математики. Через рік з відзнакою закінчив училище, пішов на фронт і от уже пише, що в званні капітана, командує батареєю «сорокап'яток», має шість орденів і медалі. Одне слово, об'їхав батька з усіх боків. І знов я запишався ним страшенно!

І почались у мене ночами старечі марення: як війна скінчиться, як я сина оженю і сам при молодих житиму, столяруватиму й онуків бавитиму. Одне слово, всякі такі старечі штуки. Але й тут усе як зрізало. Узимку наступали ми без перепочинку, і особливо часто писати один одному було нам ніколи, а під кінець війни, вже коло Берліна, вранці надіслав Анатолієві листа, а другого дня дістав відповідь. І тоді я зрозумів, що підійшли ми з сином до німецької столиці різними шляхами, але перебуваємо один від одного поблизу. Жду не діждуся, просто аж не вірю, коли ми з ним побачимось. Ну й побачились... Саме дев'ятого травня, вранці, в День Перемоги, вбив мого Анатолія німецький снайпер...

Поховав я в чужій, німецькій землі останню свою радість і надію, вдарила батарея мого сина, виряджаючи свого командира в далеку путь, і щось у мені наче обірвалось... Приїхав я в свою частину сам не свій. Але тут незабаром мене демобілізували. Куди йти? Невже у Воронеж? Нізащо! Згадав я, що в Урюпінську живе мій дружок, демобілізований ще взимку, після поранення, — колись він запрошував мене до себе, — згадав і поїхав в Урюпінськ.

Приятель мій і жінка його були бездітні, жили у власному будиночку на околиці міста. Він хоч і мав інвалідність, але працював шофером в автороті, і я теж туди влаштувався. Оселився у приятеля, прийняли вони мене як свого. Всякі вантажі перекидали ми в райони,

восени переключились на вивезення хліба. Отоді я й познайомився з новим моїм синком, з оцим, що в піску грається.

З рейсу, бувало, повернешся до міста — звісно, найперше в чайну: перекусити чого-небудь, ну й, певна річ, сто грамів випити з утоми. До цього поганого діла, треба сказати, я вже приохотився як слід... І от одного разу бачу коло чайної оцього хлопчину, наступного дня — знову бачу. Такий собі маленький обідранець: личко все в кавунячому соку, замурзане, вкрите пилюкою, брудний, нечесаний, а оченята — як зірочки вночі після дощу! І так він мені полюбився, що я вже, диво дивне, почав скучати за ним, поспішав з рейсу, щоб якнайшвидше його побачити. Коло чайної він і харчувався — хто що дасть.

На четвертий день прямо з радгоспу, навантажений хлібом, завертаю до чайної. Хлопчина мій там сидить на ґанку, ніжками дриґає і, по всьому видно, голодний. Висунувся я у віконце, гукаю до нього: «Гей, Ванюшко! Сідай швидше в машину, прокатаю на елеватор, а відтіль повернемось сюди, пообідаємо». Він від мого поклику здригнувся, скочив з ґанку, на підніжок видерся і тихо мені каже: «А ви звідки знаєте, що мене Ванею звуть?» І оченята широко розкрив, жде, що я йому відповім. Ну, я йому кажу, що я, мовляв, чоловік бувалий і все знаю.

Зайшов він з правого боку, я дверцята відчинив, посадовив його поруч себе, поїхали. Жвавий такий хлопчина, а раптом чогось приишк, замислився і нема-нема та й гляне на мене з-під своїх довгих, загнутих догори вій, зітхне. Таке мале пташеня, а вже навчилося зітхати. Хіба це його діло? Питаю: «Де ж твій батько, Ваню?» Шепче: «Вбитий на фронті». — «А мама?» — «Маму бомбою вбило в поїзді, як ми їхали». — «А звідки ви їхали?» — «Не знаю, не пам'ятаю...» — «І нікого в тебе тут з рідні нема?» — «Нікого». — «Де ж ти ночуєш?» — «А де прийдеться».

Закипіла тут у мені пекуча сльоза, і я одразу вирішив: «Не бути тому, щоб нам нарізно пропадати! Візьму його за свого». Й одразу в мене на душі стало легко і ясно. Нахилився я до нього, тихенько питаю: «Ванюшко, а ти знаєш, хто я такий?» Він і спитав, наче видихнув: «Хто?» Я йому й кажу так само тихо: «Я — твій батько».

Боже мій, що тут сталося! Кинувся він до мене на шию, цілує в щоки, в губи, в лоб, а сам, як лісова пташка, так дзвінко й тоненько кричить, що навіть у кабіні хоч вуха затуляй: «Таточку рідний! Я знав! Я знав, що ти мене знайдеш! Все одно знайдеш! Я так довго ждав, поки ти мене знайдеш!» Притулився до мене і весь тремтить, мов билинка на вітрі. А в мене в очах туман, і теж всього дрож б'є, і руки тремтять... Як я тоді кермо не впустив — просто дивно! Але в кювет усе-таки ненароком з'їхав, заглушив мотор. Поки туман в очах не розвіявся — побоявся їхати, щоб на когось не наскочити. Постояв так хвилин з п'ять, а синок мій усе горнеться до мене що є сили, мовчить, здригається. Обійняв я його правою рукою, обережненько пригорнув,

а лівою розвернув машину, поїхав назад, на свою квартиру. Який там уже елеватор, тоді мені не до елеватора було.

Покинув машину коло воріт, нового свого синка взяв на руки, несу до хати. А він як учепився мені за шию рученятами, так і не одірвався до самого місця. Припав своєю щокою до моєї неголеної щоки, наче прилип. Так я його і вніс. Хазяїн і хазяйка саме вдома були. Увійшов я, кліпаю їм обома очима і так бадьоро кажу: «От і знайшов я свого Ванюшку! Приймайте нас, добрі люди!» Вони, обоє мої бездітні, одразу зміркували, в чому річ, заметушилися, забігали. А я ніяк сина від себе не одірву. Проте якось умовив. Помив йому руки з милом, посадовив за стіл. Хазяйка борщу йому в тарілку насипала, та як глянула, з якою пожадливістю він їсть, так і зайшлася слізьми. Стоїть коло печі, плаче собі у фартух. Ванюша мій побачив, що вона плаче, підбіг до неї, сіпає її за спідницю й каже: «Тьотю, чого ж ви плачете? Тато знайшов мене коло чайної, тут усім радіти треба, а ви плачете». А тій тільки того й треба, вона ще дужче розливається, просто розмокла вся!

Після обіду повів я його в перукарню, підстриг, а вдома сам скупав у балії, загорнув у чисте простирадло. Обняв він мене та так на руках у мене й заснув. Обережно поклав я його на ліжко, поїхав на елеватор, здав хліб, машину одігнав на стоянку — і бігом по магазинах. Купив йому штанці сукняні, сорочину, сандалики і картуза з лика. Звісно, виявилося, що все воно було й не на зріст, і на якість геть негодяще. За штанці хазяйка мене навіть вилаяла. «Ти, — каже, — з глузду з'їхав, у таку спеку одягати дитину в сукняні штани!» І вмить — швацьку машинку на стіл, пошукала в скрині, а за годину моєму Ванюшці вже сатинові трусики були готові й біленька сорочка з короткими рукавами. Спати я ліг разом з ним і вперше за довгий час заснув спокійно...

Попервах він зі мною на машині в рейси їздив, потім зрозумів я, що так не годиться. Самому мені що потрібно? Окраєць хліба та цибулину з сіллю, от і ситий солдат цілий день. А з ним — інша справа: то молока йому треба діставати, то яєчко зварити, та й без гарячої страви йому аж ніяк не можна. А воно ж робота не жде. Наважився якось, залишив його хазяйці на догляд, то він до самого вечора сльози точив, а ввечері дременув на елеватор зустрічати мене. До пізньої ночі дожидав...

Може, й жили б ми з ним ще рік в Урюпінську, та в листопаді скоївся зі мною гріх: їхав по багнюці, в одному хуторі занесло мою машину, а тут корова десь узялася, я й збив її з ніг. Ну, звісна річ, жіноцтво галас зчинило, люди збіглися, і автоінспектор тут як уродився. Одібрав у мене шоферську книжку, як не просив я його змилуватися. Корова встала, хвоста задерла й поскакала по провулках, а я книжки позбувся. Зиму проробив теслею, а потім списався з одним приятелем, також товаришем по службі, — він у вашій області, в Кошарському районі, працює шофером, — і він запросив мене до себе.

Пише, мовляв, попрацюєш півроку теслею, а потім у нашій області видадуть тобі нову книжку. От ми із синком і мандруємо в Кошари похідним порядком.

Та воно, як би тобі сказати, коли б і не сталось у мене цієї аварії з коровою, я однак кудись подався б з Урюпінська. Журба мені не дає на одному місці довго засиджуватись. От уже коли Ванюшка мій підросте та треба буде віддавати його до школи, тоді, може, я і вгамуюся, осяду на одному місці. А поки що мандруємо з ним по руській землі...

В лісі почувся голос мого товариша, плеснуло весло по воді.

Чужий, але тепер уже близький мені чоловік підвівся, простяг велику, тверду, як дерево, руку:

— Прощавай, браток, щасливо тобі!

— І тобі щасливо добратися до Кошар.

— Дякую. Гей, синку, ходімо до човна.

Хлопчик підбіг до батька, прилаштувався з правого боку і, тримаючись за полу батькової ватянки, задріботів поруч з широкими кроками чоловіка.

Двоє осиротілих людей, дві піщинки, закинуті в чужі краї воєнним ураганом небувалої сили... Що їх жде попереду? І хотілося б думати, що цей російський чоловік, людина незламної волі, все подужає, і коло батькового плеча виросте той, хто, підрісши, зможе все витерпіти, все подолати на своєму шляху, якщо на це покличе його батьківщина.

З тяжким смутком дивився я їм услід... Може, й обійшлося б усе гаразд при нашому прощанні, та Ванюшка, відійшовши кілька кроків і заплітаючи куцими ніжками, обернувся на ходу до мене лицем, помахав рожевою ручкою. І раптом наче м'яка, але кігтиста лапа стиснула мені серце, і я швиденько відвернувся. Ні, не тільки уві сні плачуть літні чоловіки, що посивіли за роки війни. Плачуть вони і наяву. Тут головне — вміти вчасно відвернутися. Тут найголовніше — не поранити серця дитини, щоб вона не побачила, як біжить по твоїй щоці пекуча й скупа чоловіча сльоза...

Переклад Степана Ковганюка

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Визначте тему та ідею оповідання «Доля людини».
2. За яких обставин відбулося знайомство автора з Андрієм Соколовим?
3. Зачитайте пейзажні замальовки в оповіданні і визначте їх зв'язок з душевним станом оповідача.
4. Яку роль виконують портретні і мовленнєві характеристики персонажів в оповіданні Шолохова «Доля людини»? Наведіть приклади.
5. У чому полягає своєрідність побудови оповідання Шолохова? Для чого автор вдається до використання прийому «оповідання в оповіданні»?
6. Як Андрій Соколов потрапив у полон?
7. Коли розкривається героїчний характер Андрія Соколова?
8. Як ви оцінюєте поведінку Андрія Соколова у полоні?

9. Як поводився Андрій Соколов у зіткненні з комендантом табору?
10. Перекажіть епізод втечі Андрія Соколова з полону.
11. Що сталося з родиною Соколова? Як герой переніс втрату своїх близьких?
12. Прочитайте епізод усиновлення Соколовим хлопчика Вані. Як сам герой оцінює свій вчинок?
13. Поміркуйте, скільки кульмінацій в оповіданні Шолохова і що вони означають.
14. Перечитайте фінал оповідання «Доля людини» і визначте, яким настроєм він пройнятий.
15. Чому доля Андрія Соколова постійно співвідноситься з історією його батьківщини?
16. У чому виявилися сила духу Андрія Соколова, його вміння у всіх випробуваннях залишатися людиною?

УЗАГАЛЬНЮЄМО Й ПІДСУМОВУЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. На прикладі яких творів розглядається тема «Література проти війни»? Які проблеми порушено в цих творах?
2. Перечитайте епіграфи до статей про письменників, представлених у цьому розділі, і поясніть, як епіграфи розкривають позицію кожного з авторів у ставленні до війни.
3. У яких рядках вірша Олександра Твардовського «Я поліг біля Ржева» найвиразніше відчувається мотив заповіту? Зачитайте їх і поясніть, яким пафосом, якими почуттями пройняті ці рядки вірша.
4. Яка думка є провідною у вірші Твардовського «На карб не ставте дотепер мені...»? Поясніть, які важливі проблеми порушив автор у ньому.
5. Визначте, що є спільного в оповіданнях німця Генріха Белля і росіянина Михайла Шолохова, як кожний з них вирішує проблему засудження війни. Свої висновки аргументуйте прикладами з творів.
6. Яке враження справили на вас твори цього розділу, які роздуми вони викликали? Поділіться ними.
7. Зробіть підсумок, за допомогою яких засобів кожний з авторів забезпечив високий антивоєнний і гуманістичний пафос своїх творів.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

1. Складіть коротке повідомлення «Заповіт воїна» від імені загиблого солдата, використовуючи звертання в заклику до живих з вірша Олександра Твардовського «Я поліг біля Ржева».

2. Напишіть твір-роздум на одну з тем:
«Правда про війну у художній літературі»;
«Людина на війні та її доля»;
«Сторінка журналу “Пам'ять” про людські долі на війні»;
«Поетичний заповіт О. Твардовського» (за лірикою на воєнну тематику).

Мистецтво бути людиною

Протягом свого життя людина прагне осягнути навколишній світ. Як охопити красу, велич, як відрізняти прекрасне від потворного? Чи варто витрачати час на накопичення матеріальних статків? А може, найважливіше — бути людиною?

Відкривати шляхетні риси людини і справжні моральні вартості допомагає нам художня література. Позитивні герої художніх творів є зразками поведінки, шанобливого ставлення до людей і природи, справедливої оцінки своїх вчинків. Художня література відтворює шлях пізнання людиною світу, безмежного і прекрасного. Працюючи над твором, автор уявляє своїх персонажів, наче живих людей, наділяє їх рисами, які притаманні людям у реальному світі. І кожний письменник ставить перед собою завдання звернути увагу читача саме на те, як стати справжньою людиною. Дізнаючись, що було найважливішим для Робінзона Крузо, Тома Сойєра, Мауглі та інших літературних героїв, ми відкриваємо для себе таємниці епохи, в яку жили і творили Даніель Дефо, Марк Твен, Редьярд Кіплінг та інші письменники. З того, що було найважливішим у житті різних літературних героїв, що вони шанували найбільше, ми формуємо для себе систему цінностей; їхні вчинки стають своєрідною підказкою, як слід чинити в подібній ситуації.

Знати, як своєю поведінкою не образити інших, при цьому зберегти повагу до себе, зможе той, хто зрозуміє закони міжлюдських відносин: дотримуватися даного слова, поважати інших людей, не хизуватися собою, робити добрі справи, протистояти ницим смакам, боронити слабших.

Багато нового в нашому житті. Уже звичними стали автомобіль, телефон, телевізор, комп'ютер. А чи змінилися стосунки між людьми? Як досягти успіху в житті? Що таке щастя? Ці питання ставить перед собою кожен з нас. Відповіді ми шукаємо не лише в реальному житті, а й в мистецтві, насамперед у художній літературі.

Джозеф Редьярд Кіплінг — один з письменників, який зумів жити повноцінним життям, подорожувати багатьма країнами світу, познайомитися з безліччю людей. Він відкрив таємниці прекрасних людських стосунків, написав багато книг про героїв, які за будь-яких обставин залишаються вірними високим моральним принципам і законам. Його вірш «Якщо» можна сприйняти як послання-заповіт мудрого наставника, звернене до кожного з нас.

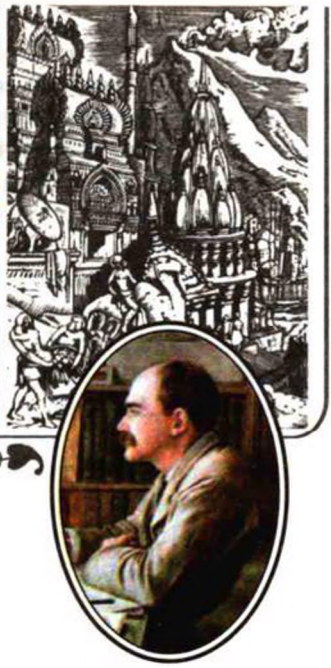

Коли ти знаєш ціну щохвилини,
Коли від неї геть усе береш,
Тоді я певен: ти єси людина
І землю всю своєю назовеш.

Р. Кіплінг

Джозеф Редьярд КІПЛІНГ

[1865–1936]

Джозеф Редьярд Кіплінг народився у 1865 році в столиці Індії — Бомбеї. У п'ятирічному віці його відправляють до Англії: спочатку в приватний пансіон, а з дванадцяти років — до приватного Девонського училища. Директор цього училища заохочував Кіплінга до читання книг і написання власних творів. Батько звернув увагу на синові оповідання й нариси, написані в училищі, й запропонував попрацювати журналістом редакції «Цивільної та військової газети», яка виходила в індійському місті Махор. У жовтні 1882 року Редьярд приїздить до Індії. Він багато подорожує, зустрічається з різними людьми, знайомиться з усіма сторонами життя колоніальної країни, пише репортажі, нариси, оповідання, вірші. Талановитий журналіст отримує від аллахабадської газети «Піонер» пропозицію написати серію подорожніх нарисів.

У 1888–1889 роках вийшли друком шість збірок оповідань, які принесли славу Кіплінгу. Його називають літературним нащадком Діккенса.

У 1889 році письменник відвідує Англію, потім подорожує по світу. Під час його весільної подорожі по Японії збанкрутів банк, у якому Кіплінг тримав свої заощадження. Молоді добралися до Вермонта (США), де жили родичі дружини.

Тут письменник написав твори, які обійшли увесь світ: «Книга Джунглів», «Друга Книга Джунглів», збірник поезій «Сім морів», повість «Відважні мореплавці». Це були твори як для дітей, так і для дорослих.

Повернувшись зі Сполучених Штатів до Англії у 1902 році, Кіплінг купив заміський будинок у графстві Сассекс.

У 1907 році Джозеф Редьярд Кіплінг став першим англійцем, якому за літературну творчість присуджено Нобелівську премію.

Під час Першої світової війни Кіплінг не залишився осторонь суспільного та літературного життя. Він виступав проти війни в газетах, разом з дружиною працював у підрозділах «Червоного Хреста». У 1915 році на фронті загинув старший син письменника, якому свого часу був присвячений вірш «Якщо» («If»). Після закінчення війни Кіплінг стає членом Комісії з військових поховань. Саме він обирає фразу «Їх імена житимуть вічно» для обелісків. Письменник продовжував активно працювати до самої смерті. Нині існує «Товариство Кіплінга» — для всіх, хто цікавиться творчістю письменника. Ця громадська організація видає «Kipling Journal», і стати членом товариства можна за адресою http://www.kipling.org.uk.

Редьярд Кіплінг значну частину своїх творів присвятив художньому дослідженню питання, як людина, відкриваючи новий світ, зберігає цілісність своєї особистості. У вірші Кіплінга «Якщо» звертає на себе увагу поєднання суперечливих явищ буденного життя. Ліричний герой на початку вірша мусить зберігати спокій всупереч загальній паніці, щоб далі поставити все на кін. У вірші поєднуються фантазія, романтика, мудрість філософа і простота воїна. Використані лексичні засоби показують перевагу високих моральних цінностей над нетривкими матеріальними здобутками.

Анафора (єдинопочаток) дозволяє автору окреслити кожний з надзвичайно важливих моментів людського життя і таким чином створити певну модель світосприйняття і способу поведінки в екстремальних ситуаціях. Поет веде свого ліричного героя саме до таких рішень, які творять людину. Кіплінг передає почуття ліричного героя у стані між життям і смертю. Але увага автора зосереджена не на приреченості героя, а на сприйнятті надзвичайних ситуацій як буденних. Отже, коли людина у щоденному житті керується нормами та правилами, прийнятними для людського суспільства, то у час випробувань вона чинить згідно з виробленими оцінками, із сформованими поняттями обов'язку, відповідальності, моральної стійкості.

Назву вірша «If» українською мовою можна перекласти: *коли*, *якщо*, *як*. Євген Сверстюк перекладає назву «Якщо», проте в тексті перекладу вживає і «якщо», і «як».

Василь Стус переклад вірша Кіплінга «If» остаточно завершив весною 1981 року і присвятив своєму синові Дмитру. У листі з ув'язнення, звертаючись до сина, Стус писав: «Дорослій, сину. Ти мусиш швидко дорости. Убережися зараз од багатьох зваб... Якраз до цього твого віку повторюю свій переклад пречудового вірша Редьярда Кіплінга (він теж писав вірша "Синові", хоч назвав його "If")».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про творчий шлях у літературі Джозефа Редьярда Кіплінга.
2. Які твори Кіплінга ви читали? Поділіться своїми враженнями про них.
3. Як ви гадаєте, за що Кіплінгу було присуджено Нобелівську премію?
4. Кому присвятив Редьярд Кіплінг свій вірш «If»? Як перекладається українською мовою його назва?
5. Що писав Василь Стус своєму синові про вірш Кіплінга «If»? Як він назвав свій переклад цього вірша?

ЯКЩО

Як вистоїш, коли всі проти тебе —
Упали духом і тебе клянуть,
Як всупереч усім ти віриш в себе,
А з їх зневіри також візьмеш суть;
Якщо чекати зможеш ти невтомно,
Оббріханий — мовчати і пройти
Під поглядом ненависті, притому
Не грати цноти ані доброти;

Як зможеш мріять — в мрійництво не впасти,
І думать — не творити думки культ,
Якщо Тріумф, зарівно як Нещастя,
Сприймеш як дим і вітер на вису;
Якщо стерпиш, як з правди твого слова
Пройдисвіт ставить пастку на простих,
Якщо впаде все, чим ти жив, і знову
Зумієш все почати — і звести;

Якщо ти зможеш в прориві одному
Поставить все на карту і програть,
А потім — все спочатку, і нікому
Про втрати навіть слова не сказать;
Якщо ти змусиш Серце, Нерви, Жили
Служити ще, коли уже в тобі
Усе згоріло, вигасло — лишилась
Одна лиш воля — встоять в боротьбі;

Як зможеш гідно річ вести з юрбою
І з Королем не втратиш простоти,
Якщо усі рахуються з тобою —
На відстані, яку відміриш ти;
Якщо ущерть наповниш біг хвилини
Снагою дум, енергією дій,
Тоді весь світ тобі належить, сину,
І більше: ти — Людина, сину мій.

Переклад Євгена Сверстюка

СИНОВІ

Коли ти бережеш залізний спокій
всупір загальній паніці й клятьбі,
коли наперекір хулі жорстокій
між невірів ти віриш сам собі.
Коли ти вмієш ждати без утоми,
обмовлений, не станеш брехуном,
ошуканий, не піддаєшся злому
і власним не хизуєшся добром.
Коли тебе не порабують мрії,
в кормигу дум твій дух себе не дасть,
коли ти знаєш, що за лицедії —
облуда щастя й машкара нещасть.
Коли ти годен правди пильнувати,
з якої вже зискують махлярі,
розбитий витвір знову дороблять,
хоча начиння геть уже старі.
Коли ти можеш всі свої надбання
поставити на кін аби за мить
проциндрити без жалю й дорікання —
адже тебе поразка не страшить.
Коли змертвілі нерви, думи, тіло
ти можеш знову кидати у бій,
коли триматися немає сили
і тільки воля владно каже: стій!
Коли в юрбі шляхетності не губиш,
а бувши з королями — простоти,
коли ні враг, ні друг, котрого любиш,
нічим тобі не можуть дорікти.
Коли ти знаєш ціну щохвилини,
коли від неї геть усе береш,
тоді я певен: ти єси людина
і землю всю своєю назовеш.

Переклад Василя Стуса

IF

(Уривок)

If you can keep your head when all about you
Are losing theirs and blaming it on you,
If you can trust yourself when all men doubt you.
But make allowance for their doubting too;
If you can wait and not be tired by waiting,
Or being lied about, don't deal in lies.

Or being hated, don't give way to hating,
And yet don't look too good, nor talk too wise;

If you can dream-and not make dreams your master,
If you can think-and not make thoughts your aim,
If you can meet with Triumph and Disaster
And treat those two impostors just the same;
If you can bear to hear the truth you've spoken
Twisted by knaves to make a trap for fools.
Or watch the things you gave your life to, broken.
And stoop and build'em up with worn-out tools...

АНАЛІЗУЄМО Й ОБГОВОРЮЄМО ПРОЧИТАНЕ

1. Уважно прочитавши вірш Редьярда Кіплінга «Якщо», визначте, про що йдеться в кожній строфі твору.
2. Пригадайте, що таке антитеза та анафора. Знайдіть їх у тексті вірша і поясніть їхню роль у відтворенні задуму автора.
3. Які моральні цінності звеличує поет? Відповідь підтвердіть цитатами з вірша.
4. Поясніть, чому Кіплінг у вірші наполягає на тому, що людина за будь-яких обставин не повинна втрачати почуття гідності.
5. У чому, на думку Кіплінга, полягає обов'язок людини? Аргументуйте свою відповідь, використовуючи цитати з вірша.
6. Чим може хизуватись людина? Зачитайте ці рядки з вірша Кіплінга.
7. Чи можна розглядати вірш Кіплінга як заповіт, звернений до кожної молодої людини?
8. Зробивши підрядковий переклад уривка з тексту оригіналу, порівняйте його з українськими перекладами Євгена Сверстюка і Василя Стуса. Визначте, на чому зосередив увагу кожний з перекладачів.
9. Сформулюйте, як уявляв Кіплінг ідеал справжньої людини. Наводьте цитати з тексту.
10. Виразно прочитайте напам'ять уривок з вірша Кіплінга. Поясніть, чому ви обрали саме цей переклад і цей уривок.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

1. Чи можна епіграф до статті про Кіплінга вважати поетичною характеристикою сучасної людини? Напишіть про це невеликий твір.
2. Напишіть твір на тему: «... Коли триматися немає сили і тільки воля владно каже: стій!» (Р. Кіплінг).
3. Які моральні цінності, означені Кіплінгом у вірші, залишаться навічно в людському житті? Складіть коротке повідомлення-висновок.

ПІДСУМОК ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО ЗА РІК

І. Літературний диктант. Експрес-опитування

1. Один з видів мистецтва, який відображає дійсність в образах, створених за допомогою слова, називається...
2. Давньоруські билини мали ще такі традиційні назви: ...
3. Улюбленим билинним героєм став воїн-богатир...
4. Фольклорні балади про Робіна Гуда є втіленням мрії англійського народу про...
5. Поетизація героїчної минувшини постає в літературних баладах таких поетів, як ...
6. Жанр історичного роману, заснованого Вальтером Скоттом, дістав назву...
7. Уславленню героїчної боротьби українського народу за незалежність присвячено вміщені в цьому підручнику такі твори: ...
8. Національний колорит у відтворенні життя народу певної доби передбачає зображення...
9. Майстерно відтворив Вальтер Скотт у романі «Айвенго» історичний колорит суспільного життя Англії за часів...
10. Основними різновидами пригодницької літератури є...
11. Джонатан Свіфт набув світової слави як письменник- ...
12. Повна назва відомого роману Джонатана Свіфта — ...
13. У першій частині роману Джонатан Свіфт сатирично зобразив англійську дійсність ... століття.
14. Артур Конан Дойл уславився у світовій літературі завдяки своїм детективним творам про ...
15. Класичний детективний дует у творах А. Дойла — це...
16. Успіхові Шерлока Холмса в розслідуванні заплутаних кримінальних справ сприяє майстерне використання методу...
17. О. Генрі виступив у світовій літературі майстром такого жанру «малої прози», як ...
18. Шедевром, про який багато років говорив Берман, один із героїв новели О. Генрі, став намальований ним ...
19. Своєрідність вирішення проблеми батьків і дітей висвітлює твір Джеймса Олдріджа...
20. Основною темою вірша О. Твардовського «Я поліг біля Ржева» є ...
21. Проблема історичної пам'яті й моральної відповідальності перед тими, хто поліг на війні, є провідною у вірші О. Твардовського...
22. Назва оповідання Г. Белля «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...» є обірваною цитатою з епітафії давньогрецького поета...

23. Засоби, використані Г. Беллем для засудження війни, — це ...
24. Трагічна доля однієї людини в оповіданні М. Шолохова «Доля людини» розглядається автором як втілення...
25. У вірші «Якщо» Редьярд Кіплінг надає перевагу таким моральним цінностям, як...
26. На думку Кіплінга, Людиною має право називатися лише той, хто ...
27. Основними художніми засобами втілення авторського задуму у вірші Р. Кіплінга «Якщо» є...
28. Антитезою називається...
29. Своєму перекладу вірша Р. Кіплінга «If» Василь Стус дав назву...
30. Художня література відіграє велику роль у формуванні шкали...

II. Визначте зайві поняття, що порушують логіку наведених переліків:

1)	**A** історична повість	**B** героїчний епос	**C** билина	**D** фольклорна балада
2)	**A** сатира	**B** пародія	**C** гумор	**D** іронія
3)	**A** портрет	**B** пейзаж	**C** кульмінація	**D** інтер'єр
4)	**A** метафора	**B** гіпербола	**C** алегорія	**D** епос

III. Установіть відповідність між літературознавчими термінами та їх визначеннями:

1.	Літературна балада.	1.	Іносказання.
2.	Анафора.	2.	Невеликий епічний твір про незвичайну життєву подію з динамічним сюжетом і несподіваним фіналом.
3.	Новела.	3.	Єдинопочаток і повторення однакових слів на початку речень або рядків віршованих творів.
4.	Алегорія.	4.	Сюжетний ліро-епічний твір фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового змісту.

IV. Пригадайте, в яких творах ужито наведені слова, і перечитайте їх тлумачення в «Лексичному коментарі до тексту»

1. Слово «сквайр» є у таких творах:
   а) баладі про Робіна Гуда;
   б) романі «Айвенго» Вальтера Скотта;
   в) повісті «Собака Баскервілів» Артура Конана Дойла;
   г) оповіданні «Останній дюйм» Джеймса Олдріджа.
2. Слово «борня» вжито у баладі:
   а) «Смерть матері Юговичів»;
   б) «Пісня про віщого Олега» Олександра Пушкіна;

в) «Вересовий трунок» Роберта Стівенсона;
г) «Альпухара» Адама Міцкевича.

3. Слово «герольд» згадується у творах:
а) вірші «Якщо» Редьярда Кіплінга;
б) повісті «Собака Баскервілів» Артура Конана Дойла;
в) романі «Айвенго» Вальтера Скотта;
г) баладі про Робіна Гуда.

4. Слово «ембарго» вжито у творі:
а) повісті «Тарас Бульба» Миколи Гоголя;
б) оповіданні «Останній дюйм» Джеймса Олдріджа;
в) вірші «Якщо» Редьярда Кіплінга;
г) романі «Мандри Лемюеля Гуллівера» Джонатана Свіфта.

5. Слово «реліквія» наводиться у тексті:
а) роману «Айвенго» Вальтера Скотта;
б) повісті «Собака Баскервілів» Артура Конана Дойла;
в) новели «Останній листок» О. Генрі;
г) оповідання «Доля людини» Михайла Шолохова.

V. Перевірте, наскільки ви були уважними й вдумливими читачами

1. Що означає слово «фольклор» у перекладі з англійської мови? Назвіть жанри усної народної творчості, з якими ви познайомились на початку навчального року.
2. «А хто б нам сказав про старовину,
Про старовину, про бувальщину,
Про того хоча б Іллю Муромця?»
Так розпочинається одна з билин про уславленого народом богатиря. Ці слова є заспівом чи зачином? Поясніть, у чому полягає своєрідність побудови билин і значення кожного елементу в їх структурі.
3. Наведіть приклади постійних епітетів і визначте їх роль як художнього засобу створення певного образу в билинах про Іллю Муромця.
4. Що таке гіпербола? З якою метою вона використана у текстах билин?
5. Наведіть визначення поняття «літературна балада» і поясніть причини популярності цього жанру у світовій літературі. Назвіть авторів відомих балад, які ви вивчали в цьому році.
6. Які з вивчених вами балад мають історичну основу? Чи наявні в них фольклорні елементи? Якщо так, то наведіть відповідні приклади.
7. На які українські переклади при аналізі літературних балад ви звернули особливу увагу? Поділіться власними спостереженнями.
8. Які фольклорні елементи використав Микола Гоголь у повісті «Тарас Бульба» при зображенні героїчної боротьби запорожців проти польських поневолювачів?
9. На прикладі роману «Айвенго» Вальтера Скотта доведіть, що кожний значний твір, крім головної, має й другорядні теми. Перелічіть основні конфлікти, зображені в романі.
10. Яка різниця між поняттями «літературний герой» і «персонаж літературного твору»? Відповідно розподіліть дійових осіб роману «Айвенго» Вальтера Скотта або повісті «Тарас Бульба» Миколи Гоголя.

11. Поясніть, як відобразили дух епохи Вальтер Скотт і Микола Гоголь у своїх творах, які художні засоби використали для цього.
12. Пригадайте, яким вигуком герольди завершували оголошення правил лицарського турніру, і визначте роль цього звороту в романі «Айвенго» Вальтера Скотта.
13. Хто такі Desdichado і Чорний Лицар у романі «Айвенго» Вальтера Скотта? Чому ці герої приховують спочатку свої справжні імена?
14. «І загинув козак! Пропав для всього козацького лицарства! Не бачити йому більше ні Запорожжя, ні батьківських хуторів своїх, ні церкви Божої! Україні теж не бачити одного з найхоробріших своїх дітей, що взялися боронити її». Про кого йдеться у цьому уривку з повісті «Тарас Бульба» Миколи Гоголя? Кому належать ці слова і що вони виражають?
15. Розкрийте сутність поняття «фантастика» і визначте її роль у романі «Мандри Лемюеля Гуллівера» Джонатана Свіфта.
16. Що означають поняття «сатира» і «гумор»? Яке їх значення у романі Джонатана Свіфта?
17. Як назвали мешканці Ліліпутії Гуллівера? А що означає слово «ліліпут», яке ввів в обіг Джонатан Свіфт?
18. Що забезпечило всесвітню славу романові Джонатана Свіфта «Мандри Гуллівера»? Про що хотів нагадати своїм сучасникам і нащадкам Свіфт, зображуючи мандри Гуллівера до різних країн?
19. Дайте визначення поняття «оповідання». Назвіть характерні ознаки цього прозового жанру на прикладі розглянутих оповідань Генріха Белля, Михайла Шолохова або Джеймса Олдріджа.
20. Як розкрито роль народної пісні в оповіданні Р. М. Рільке «Пісня про Правду»? Про яку Правду йдеться у цьому творі?
21. Які почуття викликали у вас новела О. Генрі «Останній листок» та оповідання Джеймса Олдріджа «Останній дюйм»? Розкрийте сутність назв цих творів.
22. Яка література називається детективною? Яке місце посів у розвитку цього жанру Артур Конан Дойл?
23. Як ви гадаєте, чому повість «Собака Баскервілів» починається з розкриття сутності дедуктивного методу Шерлока Холмса?
24. Яку роль виконує лікар Вотсон у класичному детективному дуеті поряд з Шерлоком Холмсом?
25. Назвіть автора і твір, з якого наведено поетичні рядки:

Якщо ущерть наповниш біг хвилини
Снагою дум, енергією дій,
Тоді весь світ тобі належить, сину,
І більше ти — Людина, сину мій.

26. Які висновки для себе ви зробили стосовно ролі художньої літератури у визначенні моральних цінностей і життєвих ідеалів? Поділіться своїми враженнями про героїв літературних творів, які вам найбільше сподобалися і запам'яталися.

СЛОВНИК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

Алегорія (грец. *allēgoria*, від *allos* — інший і *agoreuó* — говорю) — іносказання, що ґрунтується на внутрішньому порівнянні певного явища з іншим, при якому конкретний образ є формою розкриття якогось уявлення, судження чи поняття.

Алітерація (лат. *ad* — до і *littera* — літера) — художній прийом, який полягає у повторенні однорідних приголосних задля підвищення інтонаційної виразності вірша та емоційного поглиблення його змісту.

Анафора (грец. *anaphero* — піднесення, винесення нагору) — єдиноначаток, повторення одного слова чи групи слів на початку цілого ряду віршових рядків або строф.

Антитеза (грец. *antithesis* — суперечність, протиставлення) — підкреслене протиставлення протилежних думок, явищ, якостей, образів у літературному творі.

Асонанс (франц. *assonance*, від лат. *assono* — звучу до ладу) — повторення голосних звуків у віршовому рядку чи строфі, яке створює ефект милозвучності поетичного твору.

Афоризм (грец. *aphoridzo* — визначення) — короткий влучний вислів, узагальнене судження у стислій, художньо ефектній формі.

Балада (франц.: *ballade*, від прованс. *ballar* — танцювати) — жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного та соціально-побутового характеру з драматичним сюжетом.

Билина — фольклорний жанр, епічна пісня історико-героїчного і соціально-побутового змісту про богатирів, героїв та їхні подвиги.

Герой літературний — персонаж, дійова особа художнього твору.

Герой ліричний — образ особи, що постає в уяві читача на основі сприйняття виражених почуттів, переживань, роздумів у тексті поетичного твору.

Героїчне в літературі — звеличення засобами художнього слова суспільної цінності дій окремої особи чи групи людей задля утвердження ідеалів добра, свободи, справедливості.

Гіпербола (грец. *hyperbolē* — перебільшення) — засіб художнього зображення, що полягає в надмірному перебільшенні характерних властивостей чи ознак певного предмета, явища або дії задля особливого увиразнення художнього зображення чи виявлення ставлення до нього.

Гротеск (франц. *grotesque* — химерний, незвичайний, від італ. *grótta* — грот, печера) — засіб художньої виразності, заснований на карикатурному зображенні, для якого характерними є фантастична основа, тяжіння до незвичайних форм, поєднання в одному предметі або явищі несумісних, контрастних властивостей: комічного і трагічного, реального і фантастичного.

Гу́мор (лат. *humor* — волога, рідина) — різновид комічного, відображення смішного в життєвих явищах і людських характерах. Гумор не заперечує об'єкта висміювання, а лише підкреслює його недосконалість. Цим він відрізняється від сатири.

Дета́ль худо́жня — виразна подробиця у творі, за допомогою якої автор підкреслює характерну ознаку змальованої ним картини життя чи характеру персонажа, що вирізняє їх серед інших і надає можливості зрозуміти їх значення в загальному контексті твору, в розкритті задуму письменника.

Детекти́в (англ. *detective* — агент розшуку, від лат. *detectio* — розкриття) — різновид пригодницької літератури; твір, у якому розкривається певна таємниця, пов'язана зі злочином.

Діало́г (грец. *dialogos* — розмова, бесіда) — розмова двох або більшої кількості осіб.

Драмати́зм — загострена напруженість дії в художньому творі.

Експози́ція (лат. *expozitio* — виклад, пояснення) — вступна частина художнього твору, в якій стисло висвітлюється ситуація, що випереджає зав'язку, роз'яснюються наміри автора, зазначаються час і місце дії.

Епі́граф (грец. *epigraphē* — напис, заголовок) — вислів, який автор розмішує перед текстом твору або його розділами. Він пов'язаний зі змістом твору і допомагає розкрити його головну думку.

Епізо́д (грец. *epeisodion* — те, що сталося; додаток) — одна із подій, відносно самостійний уривок тексту, важливий для розуміння певної ситуації, загального змісту, характеру головного героя твору тощо.

Епіло́г (грец. *epilogos* — післямова, підсумок) — фінал, підсумкова частина твору, в якій читачеві повідомляється про подальшу долю героїв, наводиться авторська оцінка змальованих подій, характерів персонажів.

Епіта́фія (грец. *epitáphios*, від *epi* — на, над і *táphos* — могила) — надмогильний напис у віршах чи прозі, поширений в античну добу.

Епі́тет (грец. *epítheton* — означення) — художнє означення, що виділяє, підкреслює характерну рису, визначальну якість предмета, явища, поняття, героя.

Епіфора (грец. *epiphorá* — перенесення, повторення) — художній засіб, протилежний анафорі, повторення однакових слів або словосполучень наприкінці віршових рядків чи строф.

Е́пос (грец. *epos* — слово, розповідь) — багатозначний термін, який означає: 1) один з родів художньої літератури, поряд з лірикою та драмою; 2) жанр епічної героїчної поеми («Іліада» й «Одіссея» Гомера); 3) епічні жанри сучасної літератури: роман, повість, новела, оповідання тощо.

Жанр літерату́рний (франц. *genre* — вид) — різновид літературного твору, що визначається для кожного роду художньої літератури. Епічні жанри: казка, байка, роман, повість, новела, оповідання тощо. Ліричні жанри: пісня, ода, сонет, елегія тощо.

Зав'я́зка — елемент сюжету, вихідний момент у розвитку дії художнього твору.

Іде́я (грец. *idéa* — першообраз) — головна думка твору. Сукупність ідей художнього твору — його ідейний зміст.

Інве́рсія (лат. *inversio* — перевертання, переставлення) — незвичний порядок слів у реченні, що підсилює художню виразність певного вислову.

Інтер'є́р (франц. *intéreur* — внутрішній) — опис внутрішнього вигляду приміщення, де відбувається дія. Він конкретизує місце події, є важливим засобом характеристики дійових осіб літературних творів.

Інтерпрета́ція (лат. *interpretatio* — тлумачення, роз'яснення) — тлумачення тексту літературного твору, роз'яснення його головної думки, композиції, системи образів тощо.

Інтона́ція (лат. *intono* — голосно вимовляю) — основні виражальні засоби мовлення, які дають можливість передати емоційне ставлення до певної події, до якогось явища чи співрозмовника.

Інтри́га (франц. *intrigue*, від лат. *intrico* — заплутую) — підступні дії, що приховано спрямовані проти якоїсь особи або групи людей; є засобом створення сюжетної напруженості в літературному творі.

Іро́нія (грец. *eiróneia* — лукавство, глузування, удавання) — засіб гумору й сатири, заснований на приховано-глузливому, зневажливо-осудливому зображенні явища чи людини; насмішка, виражена у формі похвали, заперечення негативного у вигляді його схвалення,

Коліз́ія (лат. *colizio* — зіткнення) — складне протиріччя, зіткнення протилежних сил, інтересів, переконань, прагнень і вчинків персонажів у літературному творі.

Коментáр (лат. *commentarium* — нотатки, тлумачення) — пояснення застарілих або маловідомих слів, життєвих подробиць тощо, вжитих у літературному творі. Вміщується, як правило, після художнього тексту.

Комі́чне (грец. *komicos* — смішне) — смішне в житті та художній літературі. Основні види комічного: гумор, іронія, сатира.

Компози́ція (лат. *compozitio* — побудова, складання, поєднання) — побудова літературного твору, доцільне поєднання всіх його складових у художню цілісність, зумовлену задумом письменника, нормами обраного жанру.

Конте́кст (лат. *contextus* — тісний зв'язок, сплетення) — частина тексту (вислів, строфа, розділ тощо), яка допомагає зрозуміти точний смисл аналізованого епізоду, факту, явища.

Контра́ст (франц. *contraste* — протилежність) — різко окреслена протилежність між характерами людей, між предметами чи явищами.

Конфлі́кт (лат. *conflictus* — зіткнення, сутичка) — зіткнення інтересів, прагнень, вчинків персонажів, напруження і загострення суперечностей, що призводять до ускладнень і боротьби та супроводжуються складними колізіями.

Кульмінáція (лат. *culmen* — вершина) — момент найвищого напруження конфлікту і вирішального зіткнення характерів; момент перелому в сюжеті, з якого починається розв'язка.

Леге́нда (лат. *legenda* — те, що має бути прочитане) — епічний твір усної народної творчості фантастично-казкового змісту про події з далекого минулого.

Лейтмоти́в (нім. *Leitmotiv* — провідний мотив) — конкретний образ, головна думка, визначальна інтонація, часто згадувана художня деталь, ключова для розкриття задуму автора.

Лі́рика (від грец. *lira* — музичний інструмент) — один з трьох літературних родів, поряд з епосом і драмою. Розкриває насамперед внутрішній світ автора, його емоційний і душевний відгук на життя. Головний жанр — лірична поезія.

Літо́та (грец. *litotes* — простота, помірність) — засіб художнього зображення, протилежний за значенням гіперболі; зменшення величини, сили, важливості зображуваного об'єкта чи явища.

Мета́фора (грец. *metaphora* — перенесення) — перенесення властивостей одних предметів на інші за принципом подібності або схожості ознак.

Моноло́г (грец. *mono* — один, *logos* — слово) — роздум вголос, тривала промова дійової особи літературного твору, звернена до себе або до інших персонажів.

Моти́в (франц. *motiv*, від лат. *moveo* — рухаю) — тема ліричного твору, змістовий компонент художнього твору, що визначає вчинки, переживання і роздуми персонажів.

Нове́ла (від лат. *novellus* — новітній) — невеликий за обсягом прозовий твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом, напруженою та яскраво вимальованою дією.

О́пис — художній засіб, що є прийомом творення характерів, способом типізації, елементом композиції. Це — портрет, пейзаж, інтер'єр тощо.

Оповіда́ння — невеликий прозовий твір, сюжет якого будується на одному, інколи кількох епізодах із життя одного або кількох персонажів.

О́повідь — зображення подій і вчинків персонажів через виклад їх від першої особи, на відміну від розповіді, що здійснюється від третьої особи.

Памфле́т (англ. *pamphlet*, від грец. *pan* — усе, *phlego* — палю) — невеликий за обсягом прозовий твір публіцистичного характеру на злободенну тему, призначений для прямого впливу на громадську думку.

Паро́дія (грец. *paródia* — пісня навиворіт, переробка на смішний лад) — комічне наслідування художнього стилю твору задля його осміяння.

Па́фос (грец. *pathos* — почуття, пристрасть) — натхнення, пристрасне переживання душевного піднесення, викликане певною ідеєю чи подією в художньому творі, що емоційно впливає на читача і викликає у нього відповідні відчуття.

Пейза́ж (франц. *paysage*, від *pays* — місцевість, країна) — опис картин природи у художньому творі.

Пере́клад — різновид літературної творчості, пов'язаний з перекладом творів з однієї мови на іншу, що вимагає від перекладача, крім глибокого знання мови оригіналу, обізнаності з його контекстом та художньою своєрідністю.

Пере́спів — твір, написаний за мотивами твору зарубіжного автора з наслідуванням його стилю, наближений до перекладу, але відмінний від нього, бо недослівно передає чужий текст.

Перипете́ія (грец. *peripeteia* — раптовий поворот) — несподівана переміна в перебігу подій та долі персонажа внаслідок вторгнення в дію якогось несподіваного випадку.

Персона́ж (лат. *persona* — особа; франц. *personnage* — маска актора) — літературний герой, дійова особа художнього твору.

Персоніфіка́ція (лат. *persona* — особа; *fasere* — роблю) — уособлення; уподібнення неживих предметів чи явищ природи людським якостям.

Підте́кст — прихований зміст висловлювання, образу чи ситуації в художньому творі.

Пі́сня — невеликий ліричний вірш, що має куплетну будову і призначений для співу.

По́вість — епічний прозовий твір, який за широтою охоплення життєвих явищ і глибиною їх розкриття посідає проміжне місце між романом та оповіданням.

Пое́зія (грец. *poiēsis* — творчість, від *poieō* — роблю, творю) — віршовані твори різних жанрів; невеликий віршований твір одного автора .

Порівня́ння — художній прийом, що ґрунтується на зіставленні одного явища з іншим за якоюсь спільною для них ознакою і часто здійснюється за допомогою слів: «мов», «як», «наче», «ніби», «подібно тому, як».

Портре́т (франц. *portrait* — зображення) — опис зовнішності персонажа (обличчя, постави, одягу) в літературному творі.

Про́за (лат. *prosa* — проста мова) — літературні твори, написані невіршованою мовою.

Проло́г (грец. *prologos*, від *pro* — перед, *logos* — слово — вступ, передмова) — вступна частина твору, в якій коротко повідомляється про зображувані події, задум автора і мету твору.

Прототи́п (грец. *prototynos*, від *protos* — перший і *tynos* — відбиток, взірець) — реально існуюча особа, факти із життя чи риси характеру якої використав автор для створення образу літературного героя.

Псевдоні́м (грец. *pseudónymos*, від *pseudos* — вигадка та *onyma* — ім'я) — вигадані ім'я та прізвище автора, під якими він видає свої твори.

Публіци́стика (лат. *publicus* — суспільний) — статті і нариси, які висвітлюють у пресі актуальні питання політичного і суспільного життя.

Рецензія (лат. *recencio* — огляд, оцінка) — жанр літературної критики, що розглядає й оцінює твори художньої літератури, визначає їх вартість і слабкі місця.

Ри́ма (грец. *rhythmos* — сумірність, узгодженість) — співзвучність закінчень віршових рядків.

Ритм (грец. *rhýthmos* — розмірність, узгодженість) — періодичне повторення окремих елементів у тексті твору через рівні проміжки, впорядковане за певною системою.

Ро́звиток дії — поступове розгортання подій у творі, що починається після зав'язки.

Розв'я́зка — завершальний елемент сюжету, вирішення конфлікту в художньому творі.

Рома́н (франц. *roman* — твір, написаний однією з романських мов) — великий за обсягом і складний за будовою епічний твір, в якому широко охоплені життєві події, глибоко розкривається історія формування характерів багатьох персонажів.

Сарка́зм (грец. *sarcasmos* — терзання, від *sarcadzo* — рву м'ясо) — засіб сатиричного викриття негативного в житті; вияв непримиренного ставлення до зображуваних явищ і окремих людей.

Сати́ра (лат. *satira*, від *satura* — суміш, усяка всячина) — різновид смішного; особливий спосіб художнього відображення дійсності, який полягає в різкому, осудливому осміянні негативного у житті — суспільних явищ, людських вад тощо. На відміну від гумору, сатира має гострий, непримиренний характер.

Стопа́ — повторювана у вірші група складів, в якій один склад є наголошеним, а один чи два ненаголошеними. Залежно від кількості складів стопи бувають двоскладові (ямб, хорей) і трискладові (дактиль, анапест, амфібрахій).

Строфа́ (грец. *strophé* — поворот, зміна) — група віршових рядків, об'єднаних римою, певною інтонацією та відносною змістовою завершеністю. На письмі строфи розділяються інтервалами. Найменша строфа із двох рядків — двовірш (дистих), максимальна — вісімнадцятивірш.

Сюже́т (франц. *sujet* — тема, предмет) — організація системи подій у художньому творі. Елементи сюжету — експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка.

Тавтоло́гія (грец. *táutos* — те саме і *logos* — слово) — спеціальне або непередбачене повторення спільнокореневих або близьких за значенням слів у певному реченні чи фрагменті літературного твору.

Те́ма (грец. *théma* — те, що лежить в основі) — коло життєвих явищ, представлених у художньому творі; те, що зображено письменником.

Тип літерату́рний (грец. *týpos* — відбиток, форма, взірець) — персонаж літературного твору, який концентрує в собі риси характеру, спосіб мислення, життєві цінності певної групи людей або нації, залишаючись яскраво індивідуальним художнім образом.

Уособлення — художній прийом перенесення якостей живих істот на довколишні предмети, явища природи або навіть на абстрактні поняття.

Фа́була (лат. *fabula* — розповідь, переказ, історія) — основні події, про які йдеться в літературному творі.

Фантасти́ка (грец. *phantasticon* — здатність уявляти) — різновид художньої літератури, твори, в яких зображено світ надзвичайних, нереальних явищ і подій, створених творчою уявою письменника.

Фіна́л (лат. *finis* — кінець, закінчення) — заключна частина художнього твору, в якій роз'яснюються смисл конфлікту та його розв'язка.

Фольклор (англ. *folklore* — народна мудрість) — усна народна творчість.

Худо́жня літерату́ра — один із видів мистецтва — мистецтво слова.

Цита́та (нім. *Zitat*, від лат. *cito* — наводжу, проголошую) — дослівний уривок з якогось твору; вислів, що наводиться усно чи письмово для підтвердження чи заперечення певної думки з посиланням на джерело.

Література для додаткового читання

Р. Бредбері. Канікули.
І. Вазов. Під ігом.
Б. Васильєв. А зорі тут тихі. У списках не значився.
Г. Веллс. Невидимець.
Ж. Верн. Діти капітана Гранта. 20 000 льє під водою.
О. Грін. Пурпурові вітрила. Та, що біжить по хвилях.
Р. Джованьйолі. Спартак.
Ч. Діккенс. Пригоди Олівера Твіста.
А. К. Дойль. Пригоди Шерлока Холмса.
А. Дюма. Граф Монте-Крісто.
Ш. Де Костер. Легенда про Тіля Уленшпігеля.
Ф. Купер. Звіробій. Останній з могікан.
О. Генрі. Новели (за вибором).
О. Пушкін. Капітанська дочка.
М. Рід. Оцеола, вождь семінолів.
Р. Сабатіні. Одіссея капітана Блада.
В. Скотт. Роб Рой. Квентін Дорвард.
Л. Толстой. Дитинство.
К. Чапек. Оповідання.
А. Чехов. Гумористичні оповідання.
Р. Шеклі. Запах думки.

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.

«Вежа». 02125, Київ, вул. Старосільська, 2,
тел. 512-25-09, 510-59-03.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 362 від 15.03.2001 р.

Видруковано з готових діапозитивів ТОВ «Поліграф-сервіс»
21034, м. Вінниця, вул. Лебединського, 34а.